ВСЕМИР

ВЕСЬ МИР THE WORLD
LE MONDE DIE WELT
EL MUNDO 全世界 IL MONDO
ŚWIAT SVĚT UNIVERSUL
VILÁG СВЕТ СВЯТ ВОТА
ТЕЛЛЛЭЛ БҮХ ДЭЛХИЙ
TOÀN THẾ GIỚI विश्व
ДЗЛС DUNIA VERDEN
VÄRLDEN ՍԱՀՄԱՆՕ MUNDO
MAAILMA ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
DE WERELD DÜNYA
دنیا

1967

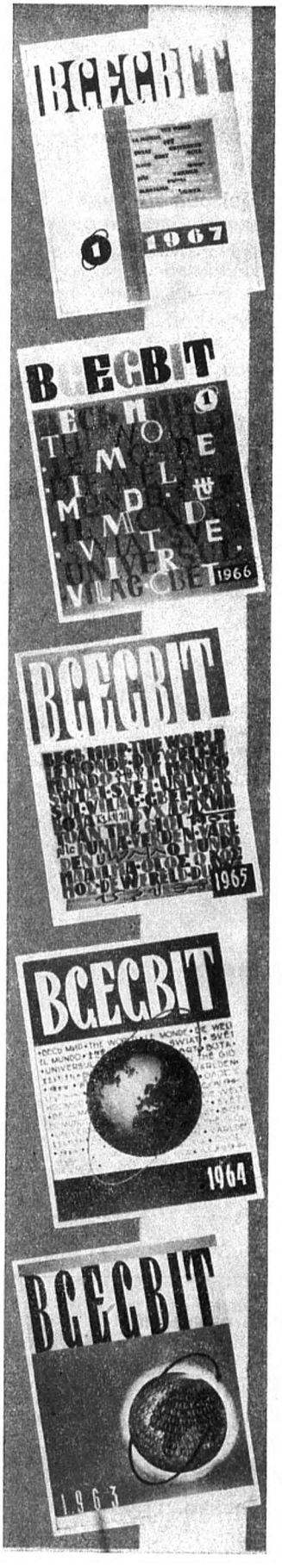

№ 4

(106)

КВІТЕНЬ

1967

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО 97-х РОКОВИН З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

ЛЕНІН У СЕРЦІ НАРОДІВ. ДЖЕК ЛІНДСЕЙ. **Світає на землі;** ЛЕНА ЛЕВЧЕВА. **У Мавзолеї Леніна;** ЛІ ХО НАМ. **Про щастя;** МАНУЕЛЬ КРУЗ. **Леніна голос почув я вперше;** ЛУЇ АРАГОН. **З «Незакінченого роману»;** ЯСУМАСА КІСІДА. **Біля книжкової вітрини.** Вірші. 4

Картина вирушає в Дрезден 8

АНГЕЛ АНДРІЄВСЬКИЙ. **Паспорт Стойко Йорданова** 10

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

АНДРІЙ ГУЛЯШКИ. **Сім днів нашого життя.** Роман. Закінчення. 16

УІЛЬЯМ ГОЛДІНГ. **Хлопчик Біллі. Драбина й дерево.** Есе з книги «Гаряча брама». **Володар мух.** Уривок з роману. 80

ДЕСАНКА МАКСИМОВИЧ. **Ліричні поезії** 104

Відома сербська поетеса (нар. 1898 р.), автор багатьох збірок поезій, роману «Відкрита панорама», творів для дітей.

ЖОРЖ СІМЕНОН. **Мегре в міністра.** Роман. Закінчення. 106

СТАТТІ, НАРИСИ

Ю. ПОКАЛЬЧУК. **Поет епохи** 65

В. ІВАШОВА. **Уїльям Голдінг та екзистенціалістський роман** 73

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. ЖАН САНІТА. **Дві білі троянди для чорного** ● ОЛІВІЯ МЕННІНГ. **Велике багатство; Сплюндроване місто; Друзі й герої** ● Р. МЮЛЛЕР. **103 діалоги про Німеччину.** 156

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

К. БУРІАН. **Народження опери** 98

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Воскресіння Завєрце 11
Помолися — і вбивай! 13
Ніл — річка вже не та! 14
«Визволителі» з бомбами 50
«Життя і слово» 52
Вогняна Земля 54
Сміту потрібні есесівці 63
В. ГОЛАНТ. **Мореплавці Океанії** 68
Купання білого лева 95
Домела 66 96
Незвичайна біографія 142

НАШІ ІНТЕРВ'Ю 70
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 144
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

РОМАН САДОВСЬКИЙ. **Іменини директора** 149
СЛАВОМІР МРОЖЕК. **Дилема**
МАРІУШ КВ'ЯТКОВСЬКИЙ. **Як у житті**
ЯНУШ ОСЕНКА. **Диявол-спокусник**

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ 154
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 62, 94, 96, 97, 141

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

Митці Польщі, як і інших соціалістичних країн, діяльно готуються відзначити свято всього передового людства — 50-річчя Великого Жовтня. З цієї нагоди в Польщі було оголошено конкурс на кращий плакат. Першу премію дістав плакат художника з м. Лодзі Януша Вікторовського.

ГОТУЮЧИСЬ ДО 50-РІЧЧЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ, КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ, РАДЯНСЬКИЙ НАРОД ЗНОВУ Й ЗНОВУ ВИЯВЛЯЮТЬ СВОЮ ЛЮБОВ ДО ІЛЛІЧА, ЯКИЙ ВІДДАВ СВОЇ СИЛИ, СВІЙ ГЕНІАЛЬНИЙ РОЗУМ СПРАВІ РЕВОЛЮЦІЇ, БОРОТЬБІ ЗА ЩАСТЯ ЛЮДЕЙ ПРАЦІ, ВИЯВЛЯЮТЬ НЕПОХИТНУ РІШИМІСТЬ СВЯТО ВИКОНУВАТИ ЙОГО ЗАПОВІТИ, БЕРЕГТИ І ПРИМНОЖУВАТИ ЗАВОЮВАННЯ ЖОВТНЯ.

З Постанови ЦК КПРС від 4 січня 1967 року «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції».

ЛЕНІН
У СЕРЦІ НАРОДІВ

ДЖЕК ЛІНДСЕЙ
(Англія)

СВІТАЄ НА ЗЕМЛІ

Над сірим обрієм спливає вогка мла.
Підземних поїздів шум гасне невгамовний.
Вдаль лінія домів похмурих пролягла,
У вікнах вогники ледь блимають безмовні.

В тумані цілу ніч кудись юрба спішить,
Кружляє й вихриться, мов папірці нікчемні.
На вигляд міцно ще імперія стоїть,
Та добре чує він вже поштовхи підземні.

Він в далеч дивиться і бачить крізь віки,
Як повстає увесь народ в його країні
І, мовби течія нестримної ріки,
Під проводом його йде в армії єдиній.

Той час настав. Усі народи й племена
Готові вслід за ним шлях торувать жаданий.
Світає на землі. І близиться весна,
Коли й над Лондоном розвіються тумани.

Переклав Борис ТЕН

ЛЕНА ЛЕВЧЕВА
(Болгарія)

У МАВЗОЛЕЇ ЛЕНІНА

Руки твої
бліді-бліді.
Аж білі!
І це
Червоно-зелене світло.
Замерзле сяйво...
Квіти...
І люди!
Люди, люди,
справді
з цілого світу!
Нескінченний, безшумний
потік...
На очах ні сльозини.

Зціплені міцно уста.
Що ми скажем
тобі — ясновидцю,
що вказав крізь бурю
навіть онукам нашим
сонячний шлях?
Що ми вірні!
Так!
Червоний кулак
зціплений!
І знаєм, коли
Розціпиться він!
Так!
Смертельну блідість твою
ми не сприймаємо.

Вмирає будь-хто інший —
але не Ленін!
Не може
Ленін умерти!
Так, я знаю — справді
це руки твої!
Лице твоє і чоло,
Навіть гудзики
на піджакові!
Твого народження день!
Безсмертен смертний.
Салют!
Салют!
За вічний день народження!

Переклав Микола ФЕНЕНКО

ЛІ ХО НАМ
(Корея)

ПРО ЩАСТЯ

Коли говорю я про щастя,
То згадую, друзі, всякчасно
Велику, негаснучу силу
Пророчих прозрінь Ілліча.

Печальний мій часе минулий!
Батрачив я на мандаринів,
З сім'єю в Маньчжурії жив.
А в день, коли наша Корея
Вже вільною стала навіки,
Мене разом з сином і братом
Охоче у кузов машини
Радянський шофер посадив.

І ось,
ніби в казці чарівній,
Ріка Туманган перед нами,
Корейська кохана земля...
Як серце моє невимовно
Від радості билось в той час!

Коли говорю я про щастя,
На прапор червоний дивлюся,
І кожен із буднів бурхливих,
Все святом здається мені.

Мій брат уже став інженером,
Технологом в справі рибальській,
І Східнє море Кореї —
Його це усе господарство.

А син мій, улюблені друзі,
Іде по дорозі наук...

Коли говорю я про щастя,
Про Леніна думаю я,
І нині усюди я бачу
Не молодість, що загубилась
В далекім чужинському полі,
А зоряне завтра моє.

Коли ми збираємось разом
Всією сім'єю докупи,
Ми мрієм про дні комунізму,
Про світлі майбутнього дні.
Ми знаєм, що діти і внуки
Щасливіші будуть за нас.

Коли ми говорим про щастя,
То згадуєм скрізь неодмінно
Про нашого Ілліча.

МАНУЕЛЬ КРУЗ
(Філіппіни)

ЛЕНІНА ГОЛОС ПОЧУВ Я ВПЕРШЕ

Не в залах конгресу, між інших дзвінких голосів, —
Ні, Леніна голос почув я уперше
у рідному шумі лісів,
Що буяють на островах, маленьких моїх островах,
Що вперше од ворогів змогли ми відстоять в боях,
Що першими всі, як один, своїми назвали ми.
«Швидше помрем, а вистоїмо!» — у битвах казали ми...

І вистояли!
І Леніна клич —
дзвінкіший від сурм гучних —
Мов голос тайфуну,
гримів щораз
в проломах скель мовчазних...
Ми вистояли і клятву дали
в походах-боях безупинних:
«Колонізаторам
нічого в нас робити —
на Філіппінах!
Наша вітчизна —
рано чи пізно —
знаєм: вільною стане, —
Іти б лиш вперед, не зважати в бою
на кров і пекучі рани».
Леніна ймення
в серці несем,
як правду, здобуту синами,
Ось чому буде,
всупереч всьому,
ясна перемога
за нами!

Переклав Олекса НОВИЦЬКИЙ

ЛУЇ АРАГОН
(Франція)

З «НЕЗАКІНЧЕНОГО РОМАНУ»

УРИВОК

Уздовж і впоперек по всій Європі
У багажі своїм тягав
Я кілька книг у вогняній оправі
Друкованих в Кей де Жеммап
Як свідчать написи

Про край в них мовиться півроку встелений снігами
де продуває наскрізь вітровій убогі
хатки й палаців пишних колонади
Мов сірі зуби паркани новобудов
В лахмітті весь народ держави що не знає сну
й на двох цигарку ділить та гвинтівка
В руках у кожного й по стінах скрізь
газет полотна й все дзвенить
Розрухою й піснями

Книжки ті пахли забороною їх мова
була сувора і п'янка
мов самозабуття поета
Словник абстрактний досвідів незнаних
Я їх читав та мало розумів
Солдати так стоять перед Люксорським обеліском
і знаки людські розглядають
Ще не прочитаних ідеограм
Що мовлять мабуть щось просте й не чують
Що йде левадами весна й не бачать
Міст мітингуючих наповнених по вінця
кипінням пристрасним
Розрухою й піснями

Хто правий з цих людей
Важкі їх імена сплелись в міражі революцій
В розбіжностях я розгубився
Хто правий з них
Мені потрібен пісковий годинник Сабінянський
Євангельських я прагну істин
Бо взявся я за Леніна мов той чернець
за житіє святого Августіна
Виймаю Леніна з валізки в Ля Сьота
І в Устаріці і в Сен-П'єр-де-Корі
Мені у ньому ще неясного багато
Хоч кожному ця мова зрозуміла
Чи й найпростіших слів я значення забув
Звичайними словами тої книги
Я неуцтво вимірюю своє
То ж я повинен
За все повинен взятися з початку

Переклав Борис ТЕН

ЯСУМАСА КІСІДА
(Японія)

БІЛЯ КНИЖКОВОЇ ВІТРИНИ

У містах японських, та і в селах
На вітринах книжкових з'явились
Леніна ясні, великі твори —
ось вони стоять, немов солдати...

Їх приходять купувати люди,
що в пітьмі,
в імлі, перед світанком,
пробиваючись крізь ліс страждання,
крок за кроком
вік
несуть на плечах
злигодні Японії своєї...

Відкривають Ленінові книги
в світ вікно
простим японським людям,
і крізь морок
вогнище їм видно —
то сліпучий, чистий вісник ранку.

Люди вірять,
що засяє скоро
понад краєм сонце променисте,
ясне світло, мов ріка сріблясте,
потече над нашими полями...

Радісна,
дзвінка,
жива,
могутня —
он уже звучить свободи пісня!

Ленін дорогий!
Про що сьогодні
Пишеш ти?
А чи вже не пишеш?
Як не можеш ти пера тримати —
Хто ж світити буде нам дорогу
в світі горя,
і ганьби,
і кривди?

О Ілліч!
Слова твої —
безсмертні.
Наче іскри, блискаючі гнівно,
наче краплі сріберні, живлющі,
падають вони сьогодні в душі
юнаків,
що вийшли на дорогу,
і дідів,
що ждати вже стомились;
всім твої слова
приносять сили!

Вірю я: ти і сьогодні пишеш
рішуче,
правдиво,
полум'яно;
в груди ворогів
слова встромляєш,
лагідно обігріваєш друзів...

Ти, Ілліч, життя віддав без жалю
ради миру,
поступу і щастя.
Ленін, ти зостанешся навіки
в серці у японського народу!

Переклав Микола СИНГАЇВСЬКИЙ

КАРТИНА ВИРУШАЄ В ДРЕЗДЕН

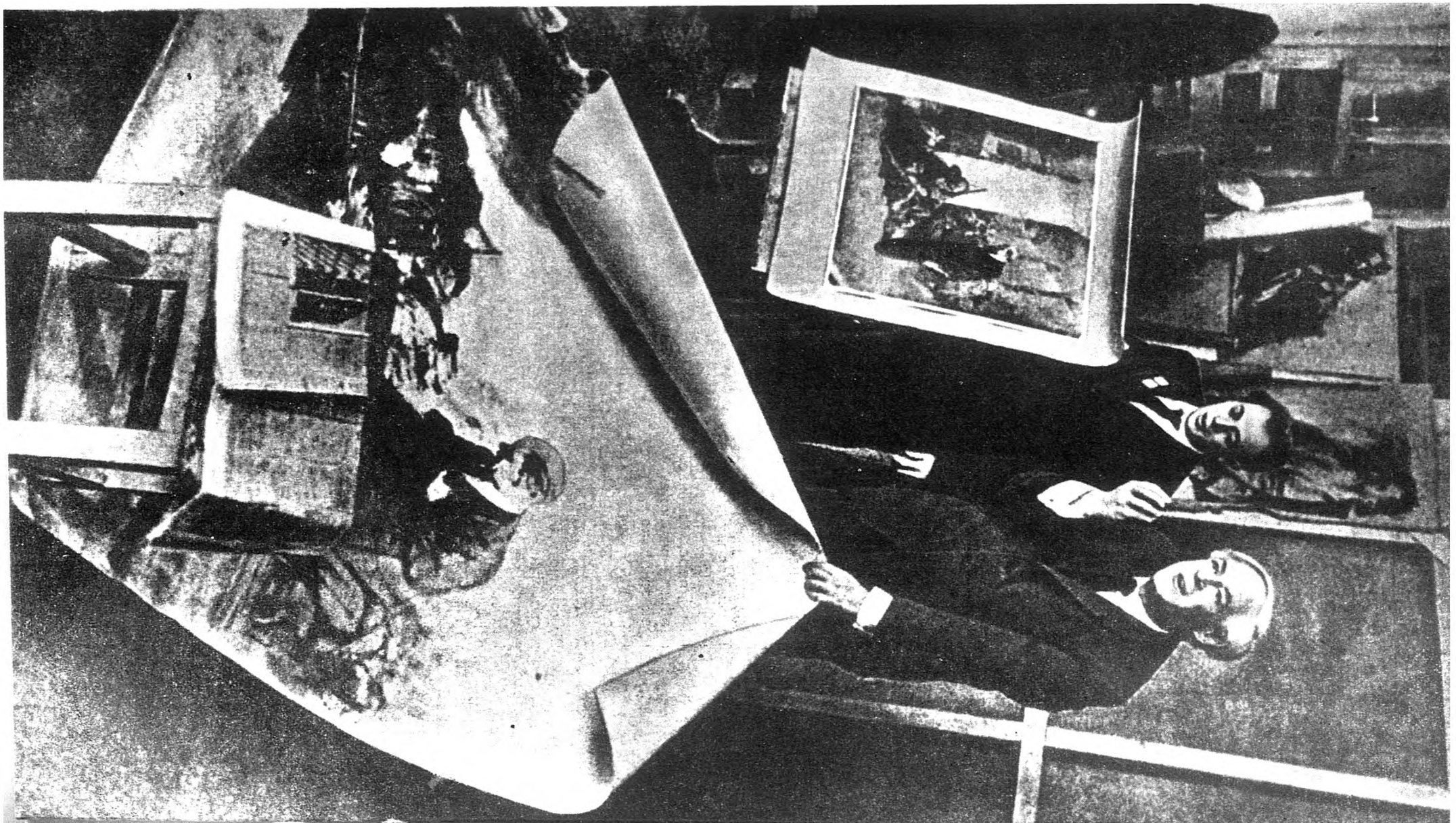

Музейний Дрезден. Тут відкриється нова експозиція, присвячена 50-річчю Великого Жовтня.

Музейний Дрезден знають у цілому світі. Він є тепер справжньою меккою для всіх цінителів мистецтва. Вже самі приміщення музеїв і картинних галерей являють собою шедеври мистецтва, неповторні пам'ятники архітектури.

Справжнім подвигом можна назвати те, що було зроблено протягом післявоєнних років архітекторами, інженерами, художниками і робітниками Німецької Демократичної Республіки в Дрездені. Вони відновили всі зруйновані американськими бомбами споруди, надали відтвореним будинкам музеїв і картинних галерей їхнього колишнього і, здавалося, неповторного блиску і краси.

У цих будівлях посіли своє колишнє місце мистецькі скарби, врятовані радянськими воїнами від знищення і повернуті німецькому народові гуманним рішенням Радянського уряду.

Це зібрання мистецьких щедеврів постійно поповнюється новими творами, розшуканими після війни.

Ентузіастами цієї справи, невтомними шукачами всього, що ще залишається десь у невідомих схованках, стали генеральний директор Дрезденських державних зібрань мистецтв Макс Зейдевіц і його дружина, мистецтвознавець Рут Зейдевіц.

Минулого року вони захопилися новою важливою справою. Ідеться про створення в Дрезденській галереї експозиції на честь 50-річчя Великого Жовтня. Макс і Рут Зейдевіц виїхали до СРСР для особистих зустрічей з радянськими художниками, для огляду музеїв і картинних галерей, з метою одібрати твори для нової експозиції.

Художник С. Гуєцький (праворуч) біля одного з ескізів до своєї роботи.

Так, у Києві, в Музеї українського мистецтва гості із Дрездена побачили картину українського художника С. Гуєцького «Смольний (1917 рік)». Цей твір, в якому відтворено незабутню атмосферу Смольного, образ вождя революції В. І. Леніна справив на Макса і Рут Зейдевіц незабутнє враження. Вони якось відразу ж зрозуміли, що це саме те, чого вони шукають, що ця картина гідна стати центральним експонатом нової експозиції.

Під час зустрічей німецьких гостей з автором картини С. Гуєцьким художник виявив бажання дещо змінити і переробити в копії картини «Смольний (1917 рік)».

В Німецькій Демократичній Республіці виявляють надзвичайно великий інтерес до цієї справи. Журнал «Фрайє вельт» надіслав у Київ свого кореспондента Гізелу Реплер, яка розповіла читачам про свої зустрічі з художником С. Гуєцьким, про його роботу над цим почесним і цікавим замовленням з Дрездена.

Мине кілька місяців, і в дні святкування знаменного 50-річчя у Дрездені побачать картину українського художника, побачать створений ним образ Леніна — вождя соціалістичної революції.

Автор картини «Смольний (1917 рік)» прощається з гостею із Німецької Демократичної Республіки, кореспонденткою журналу «Фрайє вельт».

Паспорт Стойко Йорданова

Пам'ятник В. І. Леніну в болгарському місті Перніку. Він встановлений біля входу до металургійного комбінату, що носить його ім'я. Це велике підприємство збудоване за допомогою Радянського Союзу і є одним з дітищ болгаро-радянської дружби.

У спогадах про Володимира Ілліча Надія Костянтинівна Крупська, зокрема, пише, що приїхавши влітку 1900 року у Мюнхен, де мала друкуватися газета «Іскра», Ленін майже рік жив там нелегально. В той час багато російських емігрантів-марксистів користувалися болгарськими паспортами, якими їх забезпечував Центральний Комітет Болгарської робітничої соціал-демократичної партії. Коли в 1901 році до Німеччини приїхала Надія Костянтинівна, Володимир Ілліч також взяв паспорт болгарина — доктора Йорданова, до якого вписав дружину під ім'ям Маріци.

Нещодавно в мюнхенському архіві було знайдено документ, який підтверджує, що В. І. Ленін проживав у цьому місті на Зігфрідштрасе, 14 саме під ім'ям доктора Стойко Йорданова. Хто ж цей болгарин, за паспортом якого жив вождь світового пролетаріату?

Доктор Стойко Йорданов народився 15 серпня 1841 року в гірському містечку Котелі — центрі болгарської національної революції часів Відродження, батьківщині багатьох героїчних борців проти турецького панування. Коли він закінчив початкову школу, батько відіслав його до свого брата у Варну вчитися на шевця. Та жадібний до знань юнак втік од дядька в Слівен, до відомого тоді у всій Болгарії просвітителя Сави Доброплодного. Видатний педагог зацікавився обдарованим хлопцем і взяв його до себе. У 1863 році, за порадою Доброплодного, Стойко поїхав до Бухареста, де закінчив гімназію і вступив до медичного училища. По тому Йорданов продовжував освіту в Парижі, де й закінчив з відзнакою медичний факультет. Повернувшись до Бухареста, він поступив на службу до румунської армії, як військовий лікар брав участь у сербо-турецькій, а потім російсько-турецькій війнах. Після визволення Болгарії з-під влади Оттоманської імперії працював губернським лікарем у Варні. Кілька разів доктор Стойко Йорданов був учасником міжнародних медичних конгресів. У 1879 році його обрали депутатом Установчих народних зборів у Тирнові й він брав участь у складенні першої болгарської конституції.

Доктор Стойко Йорданов.

Після смерті Йорданова (18 січня 1890 року) його син зберігав батьків паспорт, який згодом і передав у ЦК БРСДП для російських революціонерів-емігрантів. Саме цим паспортом і скористався Володимир Ілліч Ленін.

Ангел АНДРІЄВСЬКИЙ

Воскресіння Завєрце

Лише гроші й робота можуть врятувати Завєрце. Грошей і роботи для Завєрце! Хліба й роботи для Завєрце! «Боже, врятуй наші душі» — це молитва гинучих на морі. «SOS» — ці три трагічні літери приймають радіостанції суден і передають іншим — поспішайте на допомогу! «Боже, врятуй наші душі» — це зміст щоденної молитви, що виривається з грудей тисячі безробітних того невеселого міста — Завєрце».

Такими драматичними рядками закінчував свій репортаж відомий до війни польський журналіст Конрад Врос, котрий в 1935 році за дорученням своєї редакції відвідав охоплені тяжкою кризою райони Польщі і заглянув також і в Завєрце. Відтоді власне й пристала до Завєрце назва «умираюче місто».

І це була правда. Конрад Врос побачив страшні злидні, але він в репортажі умовляв людей скоритися долі і чекати чуда, сподіватися, що бог зглянеться на жителів Завєрце! Не хотів, а можливо, й не міг тоді написати Врос, що таке становище в Завєрце та інших містах було наслідком суспільного ладу в панській Польщі. Автор репортажу, вміщеного пізніше у відомій книзі «Віч-на-віч з кризою», не помітив того, як бореться пролетаріат цього «смутного міста», що має великі революційні традиції, як не в ім'я бога, а в ім'я соціальної справедливості протестує він проти утисків. Навіть тоді, коли голод зазирав у кожне вікно, Завєрце не здалося, не склало рук для молитви, не віднесло своїх страждань до «гніву неба».

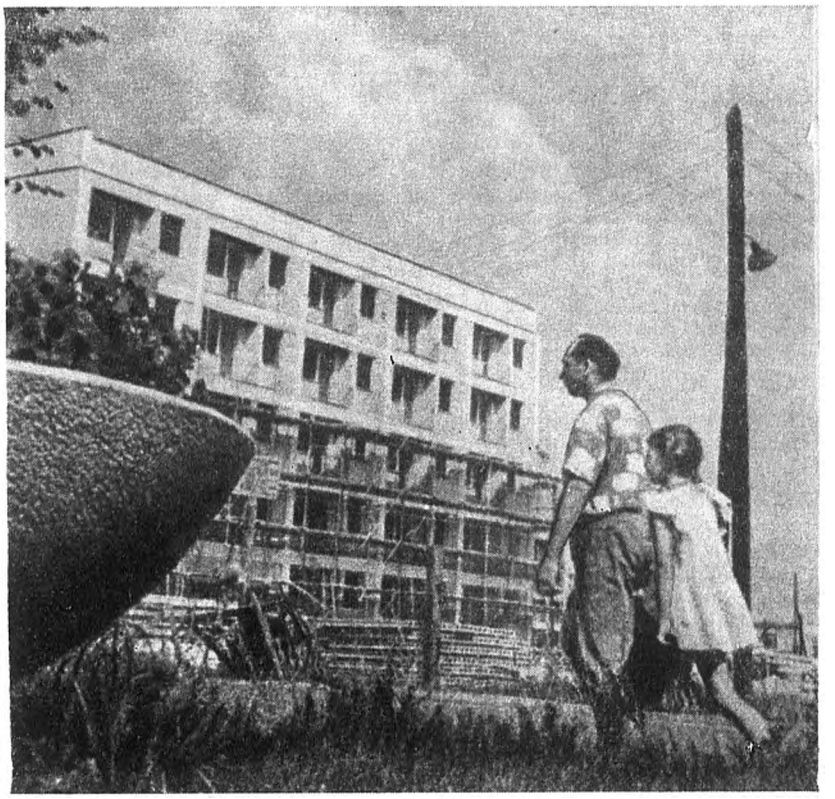

Нові житлові будинки повністю змінили вигляд міста. На будівництво житла для трудящих за останні 10 років народна влада витратила півмільярда злотих.

Сьогоднішні величезні зміни в Завєрце стерли в пам'яті його

Характерна картина колишнього Завєрце. На знімку 1936 року — вулиця Паренбська.

Сивоголовий Ян Новицький свої найкращі роки віддав праці за копійки в підприємців старого Завєрце.

жахливе вчора. Тільки вдаючися до порівнянь можна повністю оцінити велич зробленого. Сьогодні Завєрце живе цікавим і бурхливим життям. Це місто нових будинків, місто квітів, зелені і, насамперед, місто нових людей.

Важко повірити, що в 1938 році тільки п'ять із кожних ста будинків міста мали воду і тільки три — каналізацію. Дві третини будинків не мали електрики. Із ста кілометрів загальної довжини вулиць Завєрце тільки один кілометр був заасфальтований.

Аргентіна, Зизанка, Мале Завєрце — це були райони злиднів, ліплених хат, бараків, смердючих ровів. В 1935 році з 31 тисячі жителів Завєрце 9428 були безробітними. Похмура статистика трагічного минулого міста свідчить, що 19742 чоловіка, тобто понад половину жителів Завєрце, не мали засобів для існування. Місячний продовольчий пайок безробітного складався з двох з половиною кілограмів житнього борошна і 250 грамів солі на душу. Загрожувало загальне безробіття, і це призводило до сутичок з поліцією. Назавжди в історії міста збережеться згадка про п'ятницю 18 квітня 1930 року. Того дня міські власті відмовилися видати безробітним місячний пайок. На учасників організованої демонстрації накинулася кінна поліція. В ту «криваву п'ятницю» три чоловіка було вбито, багато поранено. А потім почалися масові арешти.

Відтоді з року в рік боротьба робітників Завєрце за свої права ставала все гострішою. Ні, зовсім не мав рації Конрад Врос, який бачив у Завєрце лише покірливих людей, що чекають милості від бога.

Старий робітник Ян Новицький, що віддав 50 років роботі на склозаводі та інших підприємствах Завєрце, дивлячись сьогодні на нові сучасні будинки району Зизанка, на зелень скверів, говорить:

«Ніякого порівняння з тим, що було раніше. Про те, що в Завєрце може бути так, як сьогодні, — нам навіть й не снилося. Гляньте на наш стадіон, будинки, широкі вулиці... Тут ще не так давно паслися корови. Колись говорили, що Завєрце вмирає. І це була правда. Тепер воно живе, за народної влади справді живе».

І знову не можна не звернутися до статистики. За останнє десятиріччя в Завєрце збудовано десять тисяч квартир, відремонтовано 450 будинків. Тепер три чверті усіх будинків мають водопровід. А кількість лікарів з 21 в 1938 році зросла до 71, ліжок у лікарні — з 87 до 493. Для дітей Завєрце зведено шість нових шкіл.

Нещодавно в Завєрце стало до ладу спортивно-оздоровче містечко з басейном, великим стадіоном і спортивним залом на 800 місць.

З кожним днем змінюється Завєрце. Незабаром почне рости новий район міста — центр. З 40 тисяч його жителів — половина це — робітники і службовці. Але у цьому колишньому місті безробітних увесь час зростає потреба у вмілих робочих руках.

У Завєрце споруджено великий спортивний комплекс.

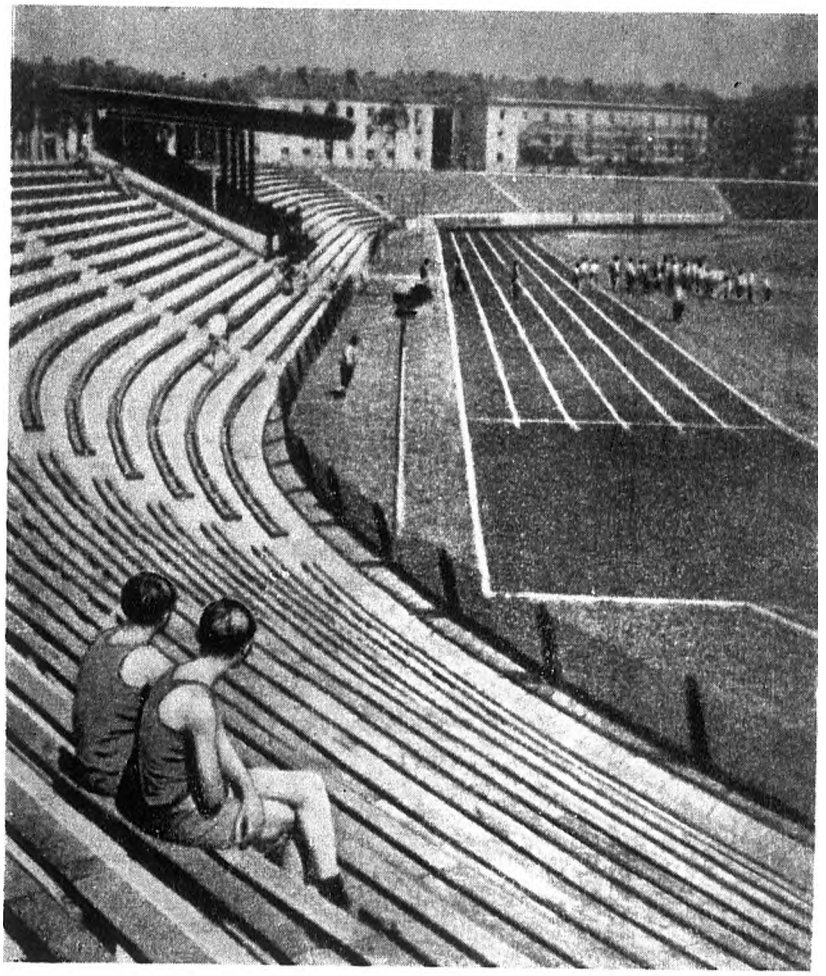

ПОМОЛИСЯ — І ВБИВАЙ!

Західнонімецький журнал «Квік» супроводив цю фотографію ліричним підписом:

«В цю мить вони — тільки люди, які стоять перед господом-богом у смиренній гріховності своїй. Але, висповідавши гріхи, вони знову стають справжніми солдатами».

Отже, по молитві американський солдат у В'єтнамі знову береться до зброї. Він знову палить мирні оселі, вбиває жінок і дітей або з літака поливає отрутою рисові поля й фруктові сади в'єтнамських селян. За свідченням газети «Нью-Йорк таймс», тільки за перші шість місяців 1966 року понад 59 тисяч акрів посівів на території, яку контролює визвольна армія Південного В'єтнаму, були отруєні різними хімікатами. «Завдання, поставлене перед нашою авіацією,— пише газета, — полягало в тому, щоб залишити комуністичних солдатів та їх прихильників без продовольства».

Французькі журналісти Трелер і Дефарж зустрілися в одному з сіл поблизу Гуе з в'єтнамським католицьким священиком, який так висловився про злодіяння американської вояччини: «Вони можуть завоювати ще кілька квадратних кілометрів випаленої землі, але водночас вони наживуть нових ворогів. Симпатії селян і жителів гір — цілком на боці В'єтконгу».

Понад два мільйони в'єтнамців офіційно належать до лона католицької церкви. Це наслідок тривалої діяльності французьких місіонерів, що разом з колонізаторами прийшли колись на землю В'єтнаму. Проте належність до одної віри не заважає американським солдатам-католикам винищувати католицьке населення В'єтнаму, палити і руйнувати католицькі храми.

У боротьбі проти американських імперіалістів, всі в'єтнамці виступають пліч-о-пліч, незалежно від віросповідання. І в'єтнамським буддистам («єдиній, — як висловився один їхній керівник, — некомуністичній організації, яка не стоїть на антикомуністичних позиціях і підтримує народний фронт проти імперіалістів») належить визначне місце у визвольній боротьбі. Керівник буддистів В'єтнаму Кванг каже: «Я даю віруючим буддистам три вказівки: «Захищайте ваш народ! Захищайте вашу релігію! Захищайте вашу свободу!».

В минулому буддизм заповідав пасивність, відмову від будь-якої боротьби за реальні права людей. Нині, під впливом обставин, від цих принципів залишилося вже небагато. Буддистські монахи зі зброєю в руках борються проти окупантів, своїми тілами перепиняють шлях американським танкам, спалюють себе живцем, щоб такими нечуваними актами самопожертви викликати масовий опір американському імперіалізмові та його сайгонським прислужникам.

У національно-визвольній боротьбі в'єтнамського народу беруть участь віруючі й невіруючі, прихильники різних релігій. Вони об'єдналися в лавах борців проти імперіалізму, проти «благочестивих християн», що плямують свою честь і совість безліччю кривавих злочинів.

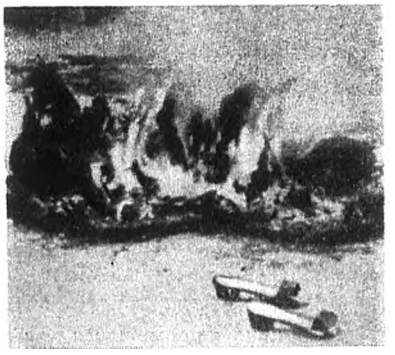

Самоспалення буддистської черниці в місті Гуе.

Буддистський монах перепинив шлях американському танкові.

Американські літаки зруйнували католицьку церкву.

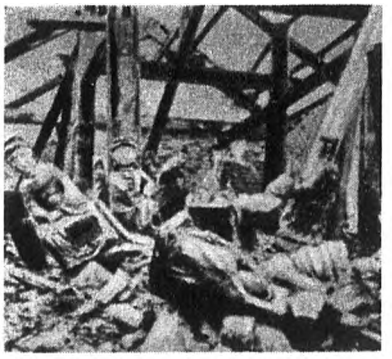

Спалений американцями буддистський храм.

Здається, ніщо не змінилося на околицях Фаріскура. По-старому жінки носять з річки воду в глиняних глеках...

По-старому повільно посуваються «кораблі пустелі» — верблюди...

По-старому древні фелюги пливуть водами Нілу...

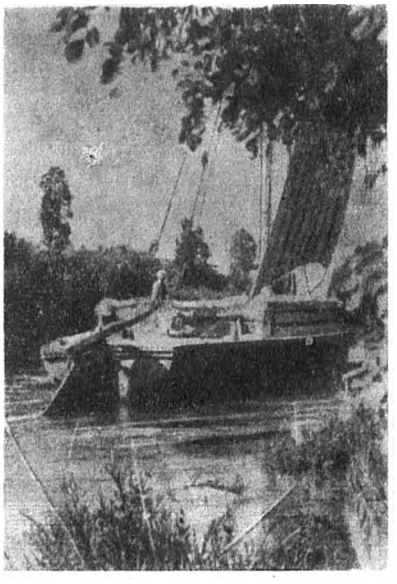

НІЛ —

Великі діла вершаться тепер в дельті Нілу! Асуанська гідроелектростанція, яка будується за допомогою Радянського Союзу, докорінно змінює навколишній ландшафт. Створене її греблею штучне озеро викличе до життя сотні тисяч гектарів колись мертвого грунту, висушеного палючим сонячним промінням. Гідроелектростанція на Нілі дасть електроенергію багатьом новим промисловим підприємствам, які допоможуть народові Об'єднаної Арабської Республіки скоріше подолати свою віковічну відсталість і бідність, покінчити із злиднями, неписьменністю, темнотою, наздогнати розвинені країни.

Місто Фаріскур лежить на відстані 175 кілометрів від Каїра. Ще недавно воно вважалося глухою провінцією, і його побут залишався непорушним ледве що не з часів фараонів. Нині у Фаріскурі відбуваються великі зміни. І сюди дійшла аграрна реформа, за якою всі маєтки великих землевласників передані селянам-фелахам. Животворні зміни прийшли на землю, де й досі, як тисячоліття тому, повільно пересуваються каравани верблюдів, де воду дістають з річки великим колесом з почепленими до нього відрами, де землю обробляють патріархальним способом, де річками пливуть вітрильні судна-фелюги.

У самому Фаріскурі нині, за допомогою фахівців з Німецької Демократичної Республіки, будується перше промислове підприємство — завод, який виготовлятиме будівельні панелі і плити, що замінятимуть таку дефіцитну тут деревину. Будівельні плити і панелі вироблятимуться з рисової соломи, якої в цій місцевості дуже багато. Завод у Фаріскурі щороку перероблятиме 9 тисяч тонн рисової соломи. За своєю якістю й тривкістю цей будівельний матеріал, з якого зводити-

Та по той бік Нілу, навпроти старовинного міста, вже здіймаються корпуси майбутнього заводу.

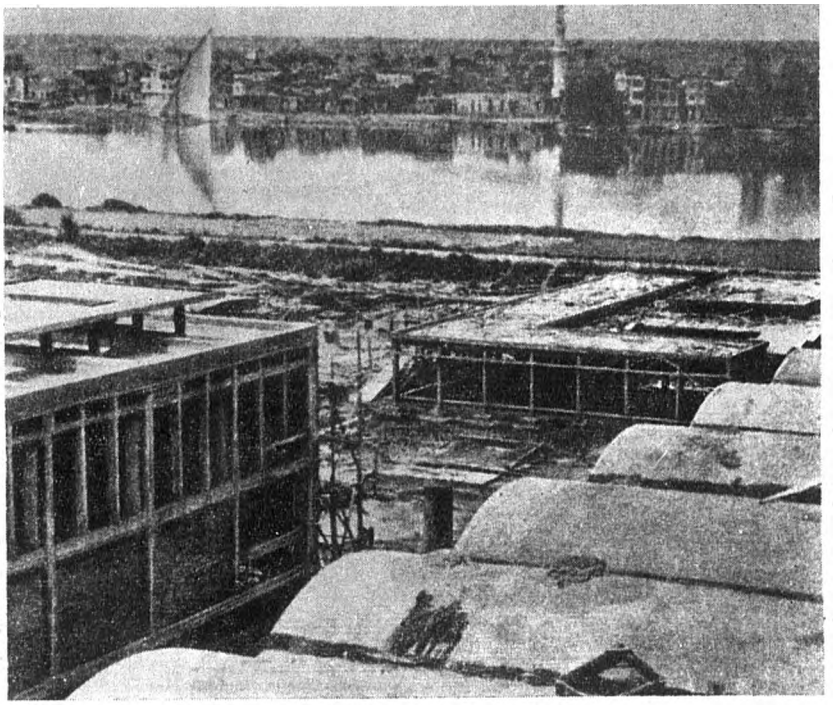

муть житлові будинки, школи, громадські споруди, не поступатиметься перед звичайним деревом.

Демократична Німеччина щиро й безкорисливо допомагає народові ОАР. Вона вже надіслала до Фаріскура своїх фахівців. Головний інженер з НДР Поссельт дружно співробітничає із своїм колегою, єгиптянином Шараві — директором заводу, що будується.

Проблема термінової побудови великої кількості житлових будинків — одна з найгостріших в ОАР, де населення зростає надзвичайно швидко. Тому завод, споруджуваний німецькими фахівцями, допоможе розв'язати одну

Почався монтаж устаткування. Прийшла робота, прийшли заробітки.

з важливих проблем, що стоять перед урядом Об'єднаної Арабської Республіки. Уже в нинішньому році завод у Фаріскурі дасть свою першу продукцію.

Величезні зміни внесло будівництво цього підприємства в побут навколишніх жителів. Сотні фелахів прийшли сюди на роботу. Сьогодні вони будівельники, завтра стануть робітниками заводу. За допомогою своїх німецьких друзів фелахи опановують незнані досі для них професії. ОАР матиме свої промислові кадри.

Разом з іншими країнами соціалістичного табору НДР допомагає народові Об'єднаної Арабської Республіки будувати нове життя.

РІЧКА ВЖЕ НЕ ТА!

От вони, вчорашні фелахи — сьогоднішні робітники нових заводів і фабрик.

АНДРІЙ ГУЛЯШКИ

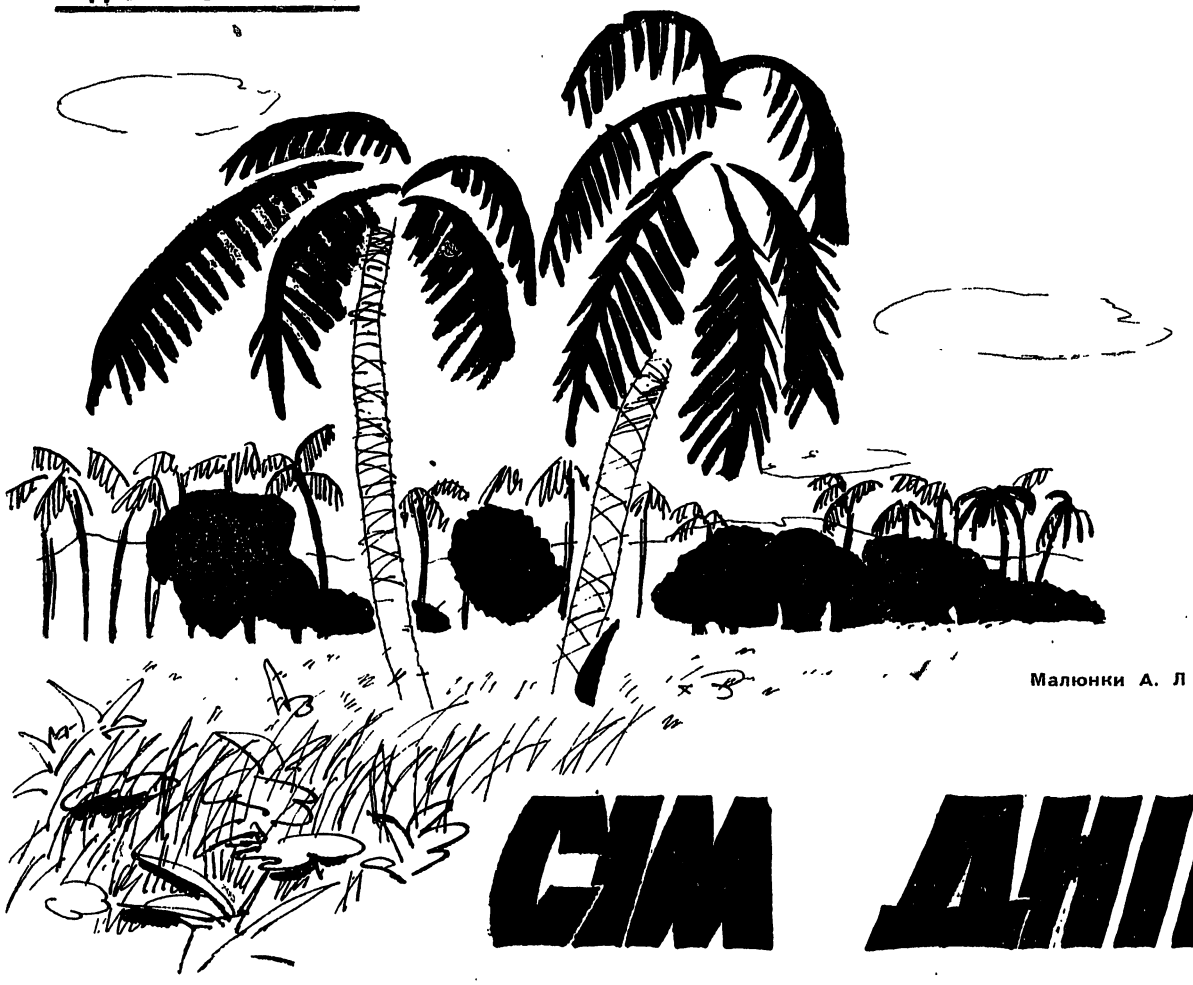

Малюнки А. Левича

СІМ ДНІВ

РОМАН

У РІДНОМУ КРАЮ

З червня, незабаром після полуночі.

Тією веселою ніччю я завдячую Нуну Нхвамі. Замолоду Нуну Нхвама впольовував і левів, і леопардів, і пантер, і силу всякої рогатої дичини; він розтрощив якось своєю палицею голову одному білому господареві — жорстокішому від пістрявого леопарда і хтивішому за волохату горилу, що живе в джунглях. Нуну Нхвама був колись сильним чоловіком і великим мисливцем. Та й тепер, у свої вісімдесят років, він може продавити самим лише натиском великого пальця череп зарізаного барана й висмоктати звідти мозок до останньої краплини. Одним поглядом він може примусити своїх туарегів заховатися по хатах, як ховається куди в чагарниках савани, коли несподівано назустріч вискакує гривастий цар; одним помахом руки — змінити віковічні звичаї, наприклад, наказує відзначити свято родючості не тоді, як завжди — між спекою й дощами. Отакий чоловік Нуну Нхвама. І він спохмурнів, побачивши, як я охляв і ослаб, і не приховував скорботи своєї, а поклав руку мені на чоло, і я відчув через загрубілу шкіру ту муку, що краяла йому душу. Він розповів мені історію мисливця Вая, аби втішити мене, і пересунув свято родючості на півсезону ближче, аби зігріти мені кров вогнищем, пивом і ритуальними танцями туарегів. Це він зробив задля мене — великий мисливець Нуну Нхвама, вождь і старійшина, — хоча я був тільки чужинець, білий, випадковий мандрівник по тих місцях.

І, думаючи про ту силу, від якої не черствіє серце людини, і про могутність, яка з батьківською любов'ю кладе руку на чоло

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 3, 1967 р.

заслаблого, я згадав іншу ніч, таку ж веселу, але пережиту два десятиліття тому, у моєму рідному краю.

●

Я заплющив очі, і вона привітно всміхнулася мені — синювата гора, що потонула в лілових сутінках, з кучерявими хмаринками над нею, і з галявинами, з високими буками, з швидкими ручаями і духмяними квітами. Там, де сонячний південний схил, вигинаючись, утворює горб і стрімко збігає в глибоку долину, що розділяє велике пасмо пагорбів, — там від ранньої весни до Миколиного дня клекоче вода. Це й не річка, і не потік, а струмок, Марина бара, як називають його наші люди. І несправедливо, на мою думку, бо слово «бара» означає тиху воду, каламутну й зелену від ряски, а наш потічок був швидкий, стрибучий і прозорий, наче розтоплене скло. Так його охрестив хтось, і назвисько це лишилося до наших днів. Він витікав з-під темного гранітного

НАШОГО ЖИТТЯ

склепіння біля Купите, кілометрів за півтора на захід од села. Той природний тунель, яким струмувала вода, вів у глибину пагорба — можна було проповзти між його стінами вздовж потоку, але це вимагало міцних нервів, сили й досвіду — не кожен зможе. Вбираючи в себе лісові струмочки, що пересихають у літню пору, Марина бара стрімголов мчить униз, в долину. Маленька й стрімка, вона нагадувала переслідувану лютим вовком сарночку, що мчить навпростець галявинами й улоговинами, аби врятувати свою шкуру від гострих вовчих зубів.

А в гирлі її причаївся у засідці батьків млинок. Жадібно загрібаючи воду до своїх дерев'яних лотків, він щосили кидав її на лопаті дерев'яного колеса. Водоспад унизу гуркотів і ревів, пінився, наче справжній вир. Яка насолода — стояти в отому вирі, проти шалених бризок! Не кожен наважувався і не кожен міг встояти там.

Цей жалюгідний млинок залишив мій дід, а батько мій згадав про нього чи не тоді лише, коли його звільнили від учителювання у тридцяті роки. І донині не знаю, який він мав з того зиск і чи взагалі мав якусь відчутну користь, бо заможні мололи жито на вальцьовому млині на іншому кутку села, а сюди йшли злидарі, половинщики. Я пам'ятаю їх — тягнуться за своїми віслюками, йдуть стежкою, що звивається поміж буків, босі, насунувши на очі баранячі шапки. А в лантухах — м'яких, мов продірявлені бурдюки, бо наполовину порожні — кукурудзяні качани, пшениця, перемішана з житом. Таке було мізерне мливо, але жорна стирали його ретельно, і поки коньок торохкотів — млинок пахтів теплим, добре пропеченим просяником.

Наша хата — на горішньому кутку села, біля самого лісу — на два поверхи, усміхнена, з геранню на вікнах, з грядками красоль і рож обабіч дверей. Вона і зараз немов перед очима в мене. Я причаївся за низьким тином і ніби чекаю, чи не гукне мене м'який і теплий голос матінки. Трохи сумної, втомленої, як і всі жінки, що мають один великий клопіт — терпіти деспотичність свого чоловіка.

Худорлявий і довготелесий чоловік, що стоїть на ганку,— це мій батько. Він дивиться на мене холодними блакитними очима, і погляд його байдужий, неуважливий, мовби й не помічає мене, а якщо й помічає, то зважає на мене не більше, ніж на пшеничне зернятко. Це погляд людини, заглибленої в думки про щось важливе, велике. Бо коли людина дивиться кудись далеко й думає про щось важливе, вона не помічає звичайних буденних речей — буденних людей, скажімо, з їхніми звичайними, повсякденними радощами й турботами. Тому чоловік, який стоїть на ганку, не бачить мене, хоч я цілком відбиваюся в його очах — бачу свій образ у них так, як міг би його бачити у глибокій темно-синій воді.

І ось оте товстеньке хлопча, синок кирпатенької красуні з мансарди — воно стоїть переді мною, у моїй кімнаті, прийшло в гості, може, показати мені щось, а може, запитати про щось, а я дивився на нього і майже не помічав, бо думав про великі мідні поклади в горах, які хотів відкрити людям для їхнього добра.

Ось моя сусідка, хімічка. Ми цілувалися з нею, були друзями, але сталося так, що я забув назву фабрики, де вона працювала лаборанткою, і вона розгнівалась за це на мене. А не слід було гніватися, бо в той час голова моя тріскалася від клопоту — я доводив свою гіпотезу щодо отих великих покладів. Ми цілувалися з нею, але коли вона заходила до моєї кімнати, я, певно, дивився на неї так само, як той чоловік дивиться зараз на мене з ганку — холодними й чужими очима.

Я холодно зустрів отого хлопчика з мансарди, та згодом ми з ним заприятелювали, бо я відкрив у його серці прагнення до великих звершень. Він носив маршальський жезл у своєму маленькому школярському ранці, прямував далеко, і тому я полюбив його. Я одержав подарунок від тієї кирпатенької, його матері — вишивану скатертину на стіл. Скатертина вишивалася бозна-скільки часу, бо була густо оздоблена барвистим візерунком. Я десь забув її, оту скатертину, не пригадую, де саме, і не тужив надто, навіть зовсім не тужив, коли зрозумів, що забув її, бо тоді мені було не до таких дрібниць — мав досить клопоту з моїми покладами, із моєю гіпотезою. А мій сусіда, сердечний лікар-добряга, він мало не розплакався від жалю. І не через скатертину! Напевно, він підвів був голову, щоб глянути мені в очі — а вони його зрізали байдужістю того чоловіка на ганку. Яка несподіванка, господи! Тому він мало не розплакався від жалю. Він споглядав життя крізь рожеві фіранки своєї добродушності, досліджував світ з низенького поріжка своїх дрібних, обмежених інтересів. Для таких людей втрата скатертини-дарунка означає трагедію, мелодраму, що супроводжується мало не хворобливими переживаннями. А ми з отим чоловіком на ганку в подібних випадках тільки махнемо рукою. Або поблажливо здвигнемо плечима.

●

Це сталося взимку тридцять другого.

Повертався Даскал з полювання (чоловік на ганку, в чиїх очах я оглядав себе, тобто мій батько), але повертався, як це рідко бувало, з порожніми руками. Коли він на світанку вийшов з села й подався у поле, погода стояла ясна, тиха; снігова скатертина видавалась атласною, блакитно-рожевою. Саме пора для полювання! А згодом, коли наблизився до гаю діда Минчо, раптом дмухнув отой вітер з верховин, що наші називають його «кошава». Закрутив, заскавчав, заскиглив, наче над небіжчиком, нагнав від Дунаю низьких і важких хмар, небо потемнішало, рожевий сніг посірів. Закрутилася віхола.

Підняв собака зайця, потім — другого, а перед мушкою одностволки коливалася завіса снігу. Де вже там влучити. Не зайця — вола не поцілиш у таку кляту годину. Собака гавкає як навіжений, ганяє зайця навколо тебе, ганяє, та хіба ж його побачиш! Увесь світ перетворився на якусь білу круговерть. Стріляти навмання — навряд щоб влучив, а порох і шріт ніхто задарма не дає, вони грошей коштують.

Поблукав наш Даскал годину-другу й вирішив повернутися. Невесело було в нього на душі, бо ніхто з мисливців ще не повертався веселий після невдалого полювання.

Понад гаєм діда Минчо дорога збігає на стрімкий пагорб, цю місцевість у нас називають Самариште. Праворуч — густий буковий ліс, а ліворуч — глибока тінява улоговина, заросла грабиною і ліщиною. А схил до неї — прямовисний і голий, наче стіна. На цьому місці кілька років тому розбійники чигали на Лазаря Паздеру — багатія, власника молотарки. Підстерегли його в лісі, зупинили коней, забрали гроші й вовчу шубу, потім стукнули чимсь по голові й кинули у яр.

Довгий час після того випадку багатії не наважувалися їздити на Самариште без супутника, особливо ж у сніговійні та похмурі дні. Тому Даскал страшенно здивувався, коли з-за густої завіси снігу вигулькнув, ніби мара, іноходець відомого у тих краях Дочо Панкова, запеклого зговориста [1] й заможного чоловіка з нашого села. Той Дочо мав понад тридцять гектарів родючої землі, яка, хоч і розкидана усюди, в ті роки була чималим багатством. Крім тієї землі, він мав корчму на нижньому, польовому кутку села, де жили заможні селяни. Дочо був лютий і лихий чоловік. Бачили, як він батогом проганяв з двору своїх синів і побив обох своїх наймитів, що саме нагодилися йому під руку. Він працював як віл, літньої пори не злізав з кобили — з ранку до вечора гасав путівцями від одного лану до іншого. І точнісінько так, як до нестями любив землю, так само люто ненавидів комуністів: ненависть та була ядуча, мов отрута гадюки. Ця ненависть привела його до найлютіших зговористів. Були й інші зговористи на селі, але саме Дочо Панков виступив проти мого батька. «Ми не хочемо вчителя-комуніста!» — заявив він околійському начальникові й грюкнув кулаком по столу. Так розповідали люди. Вдарив кулаком по столу околійського начальника, бо був багатій, тримав корчму, а до того ж покровитель околійського — той заборгу-

[1] Зговорист — член фашистської партії «Демократически сговор», що брала участь у фашистському перевороті 9 червня 1923 року.

вав йому велику суму грошей. «Не хочемо, аби комуністи вчили наших дітей, і край!»— заявив Дочо, і долю мого батька було вирішено в ту ж мить.

Це його кінь маячив перед очима, і Даскал дуже здивувався. Кінь стояв на одному місці, опустивши голову, і немовби прислухався до чогось, а сідло — порожнє. Вершника не було. Кінь без вершника, коли ліси навкруг зелені і в густому листі цвіринькають птахи, а здалеку долинає пісня женців — це явище звичайне. Спішився собі чоловік, щоб простягнутися у затінку, під розлогим гіллям якогось старого бука неподалік від дороги. Немає нічого незвичайного, нічого дивного, бо квіти, богородицька трава, буйна зелень ваблять око подорожнього. Перед такою звабою людині важко встояти, навіть коли вона мандрує на іноходці.

Даскал упізнав коня, дарма, що морда й спина того були засипані снігом. Порожнє сідло на мить викликало в його душі особливу радість — кожна жива істота відчуває спалах радості, коли побачить, що її смертельного ворога спіткало якесь фатальне й непоправне лихо. Це — закон життя, і цей закон, певно, єдиний, що не знає ніяких винятків. Зрадів мій батько, побачивши порожнє сідло, і цією радістю, що тривала одну мить, сплатив данину законові. А потім він свиснув свого собаку й почав оглядатися навколо, копирсатися в снігу. І в киплячій білій каші, що її віхола закрутила на тому місці, почув лютий гавкіт — за десяток кроків від завмерлого коня.

Пройшов далі й зненацька зупинився, позадкував, немовби його хтось у груди вдарив: проти нього стояв на колінах Дочо, засипаний снігом, скавучав, наче собака з перебитим хребтом, і марно силкувався засунути ліву руку під шубу — хотів витягти зброю, видно, та не міг. Крижана кірка вкрила гудзики, сукно круг них задубіло, як підошва.

— Собако, — прохрипів Дочо, — коли я вже перед тобою, — чого чекаєш, стріляй! — і вилаявся.

Батько мій не лишився в боргу — повернув йому лайку з додачею, бо уяву мав стократ багатшу від Дочової, і сказав:

— Навіщо марно витрачати порох і шріт, коли до урвища лише два кроки! Та невже ти гадаєш, що я такий дурний і сам полізу в лапи поліції!

Дочо опустив руку, бо зрозумів, що не зможе розстебнути шубу, помовчав і сказав:

— Ти собака, і якби я міг підвестися, я б тобі показав, дарма що з однією рукою! А тепер, коли я покалічився, ти, звичайно, збиткуватимешся наді мною.

— Залишу падло твоє вовкам на поживу, — відказав Даскал. Потім запитав: — Але хто ж це тебе так — може, скажеш, щоб я потис йому руку?

— Ніхто не може здолати мене, коли я здоровий і на ногах, а в кишені парабелум! — запишався Дочо й знову заходився розстібати оті гудзики. — Я при Каймакчалані, чума ти червона, самою лише саперною лопаткою трьох арапів на той світ відправив і заслужив тим хрест за хоробрість, а то, щоб такому, як ти, не врізати!

То була правда, про «арапів», бо й сам Даскал брав участь у тому ж бою і знав про цей випадок.

— Велика битва була! — замислено промовив Даскал.

— Кінь посковзнувся і придушив мене, — сказав Дочо і, як стояв на колінах, почав несподівано осідати на землю, зменшуючись, наче розпоротий лантух. — Добре таки придушив мене, — простогнав він і сперся рукою на сніг.

Обоє мовчали. Собака притулився до коня, а хуртовина шаліла на голій спині Самариште, загрібала сніг і жбурляла його.

— Хай тобі чорт! — зітхнув Даскал. — Мав би я талану хоч трошки, ти б мені не трапився на шляху **отакий!** Гнида проклята!

Він підійшов до свого однопризовника, замахнувся й ударив у лице. Потім ще раз. Не розстебнув, а здер з нього шубу, витяг парабелум і викинув набої — з магазину і ствола. Потримав зброю, потім люто плюнув і засунув пістолет назад, супроводячи свої дії лайкою.

Добре намучився, поки всадовив Дочо в сідло. Приторочив його ременем і ще чимось, що трапилося під руку, аби не впав, і тихо повів коня засніженою стежкою. Дочо то стогнав від болю, то засинав від холоду й виснаження. Так дісталися до перехрестя, звідки починалася широка й рівна дорога до Нижнього кутка. Коли зник Даскал на звивистій стежці, що вела до Горішнього кутка, Дочо не помітив, бо вже сутеніло, та й сніг посипав густо. Але кінь знав дорогу, зупинився просто перед дубовими воротьми багатої садиби.

●

Минуло два роки. Було це навесні. Даскал повертався з свого млина, і тільки-но вийшов з лісу на схил, як назустріч йому Петко Гацов, маленький, босий, обшарпаний, з торбою через плече й допотопною одностволкою в руці. Петко був злидарем із злидарів, відколи пам'ятаю, все ходив наймитувати. Ця рушниця — його найбільший скарб, а оскільки мав несхибне око — впольовував коли зайця, коли куріпку, тож домашні його (півдюжини ротів) не зовсім

забули смак м'яса. Від надмірної роботи в полі й постійного недоїдання він був сухий і спечений, згорблений, з темним і зморщеним обличчям. Але в душі його неначе пломеніли всі оті рожі, айстри, красолі й півонії, що їх дівчата висаджували по своїх садибах — такий був щиросердий, життєрадісний і веселий на вдачу. Вересневець [1], що ледве врятувався від погромників у двадцять третьому, він не злякався і працював далі у нелегальній організації, допомагав Даскалові чим міг, як кур'єр тримав зв'язок з партійними організаціями сусідніх сіл.

Зустрілися випадково теплого полудня — стояли один проти одного й мовчали. Незвично було для них мовчати, коли зустрічалися, бо обоє з одного призову, в одному бліндажі сиділи колись при Черні, разом піднімали повстання у двадцять третьому. Тепер разом перебували на підпільній роботі, а в цій роботі воля і в'язниця, життя і смерть стоять поруч. Але не промовили й слова, як звичайно, коли зустрічалися, а дивилися вбік, немовби справді не знали, що сказати.

Навколо пахло розквітлою бузиною, нагрітою сонцем травою. Дзижчали дикі бджоли, дятел стукотів по стовбуру осики.

— Гарна пора, — зітхнув нарешті Петко Гацов. Він не мав звички зітхати, та й хто зітхатиме через те, що весняний день видався сонячний і теплий!

— В торбі ніби є щось? — лукаво запитав Даскал. У голосі його прозвучала тепла нотка, але водночас та нотка була підступна й неприязна. Вона нагадувала простягнуту руку, що допомагає комусь подолати небезпечну перешкоду, аби потім зовсім несподівано дати ляпаса. — Зайця вбив, га? — поцікавився Даскал.

Петко Гацов передчував, що рука, оця дружня рука, неодмінно вдарить його, затопить ляпаса, бо вона, хоча й дружня, не знала милості, коли йшлося про будь-що **неправильне**, для Даскала в цьому не існувало **свого і чужого.** Але Петко звик дивитися небезпеці просто в очі.

— Зайця вполював, — сказав він і безтурботно посміхнувся, навіть зморшки на його обличчі ніби розгладились. — Товстий та здоровий, справжнісінький тобі вгодований кабан. Був, мабуть, не інакше, як зговористським старостою заячої громади. Хочеш глянути?

— Не варто! — похитав головою Даскал.

— Завтра буде велика гульня в нас, — сказав Петко Гацов. — Заходь на заячу печеню, раді будемо!

— Може, й зайду, — кивнув Даскал. — Дякую.

[1] Вересневець — учасник антифашистського повстання у вересні 1923 року.

— Дорогим гостем будеш, — повторив Петко Гацов. — Заєць добрий!

— Напевно, добрий! — тихо відказав Даскал.

Вони помовчали. Від заростей квітучої бузини пливли солодкі, п'янкі пахощі. Дятел довбав гладкий стовбур осики.

— Нумо, мисливцю, повертай кругом і рушай поперед мене, — наказав Даскал, не підвищуючи голосу.

— Що це ти надумав? — холодно запитав Петко Гацов. Вони разом воювали при Битолі й Черні, в одному окопі ховали голови від англо-французьких фугасів. Разом піднімали червоний прапор радянської влади в своїх краях у двадцять третьому, разом чекали зашморгу після поразки. Тепер працювали разом в одному нелегальному партійному осередкові: Даскал був секретарем, Петко — кур'єром і технічним персоналом. Голос Петко Гацова був зараз крижаний, бо нестерпний холод пройняв його серце, нестерпніший від будь-якої зимової холоднечі, що її він переживав коли-небудь.

— Одведу тебе до громади, — сказав Даскал. А оскільки Петко дивився на нього очима, які не йняли віри цим словам, очима, які не чекали від нього добра, але ж і не могли уявити собі такої підступності, він повторив: — Одведу тебе до громади. — І додав: — Щоб скласти акт.

Вони були самі біля підніжжя схилу, навколо жодної живої душі. Дятел десь полетів, розігріта сонцем бузина запаморочливо пахла, навіваючи солодкий сон. Над головами синіло чисте весняне небо.

— Ану, ти... — почав був Петко, і йому перехопило подих. — Відколи це ти почав отак шанувати розпорядження влади? Га? — Він пересунув торбу із зайцем далі назад, приладнав її зручніше на спині, але хтозначому обличчя його скривилося і зморщилось, і немовби навіть аж посіріло — він був схожий на людину, в якої з непомітної, але глибокої рани швидко витікає кров. — Оберігаєш закони отих розбійників, — прошепотів Петко. — Гарні справи! — І поліз у кишеню свого драного сіряка — певно, шукав цигарки.

— Візьми, — сказав Даскал і простягнув йому свою пачку.

Закурили.

— Ти що, жартуєш? — перепитав Петко.

— Мені не до жартів, — відказав Даскал. — Я не люблю поганих жартів.

Тої ж миті всі красолі, рожі і айстри зів'яли в Петковій душі. Очі в нього потемнішали.

— Ти ніколи не був мені товаришем! — сказав він.

— Не був і ніколи не буду товаришем браконьєрові.

— Який же я браконьєр, га? Чи ти не знаєш, як я живу?

— Ніщо не може виправдати браконьєрства, — холодно проказав Даскал.

— Ну-ну, — Петко помовчав. — Виходить, ти вирішив стати їхнім сторожем?

— Існують деякі розпорядження, Петку, під якими й ми можемо підписатися з чистим серцем, не плямуючи своєї совісті.

— Попівські балачки! — Петко плюнув на цигарку й кинув її на землю.

— Людські балачки, — відповів Даскал.

— Тримай їх за пазухою і зійди з дороги, — здибився Петко.

— Це ти викинь з голови, — сказав Даскал. — Я таки одведу тебе до громади.

— Мене одведеш?

Ані згадки не лишилося від тих квітів. Петко стиснув ствол рушниці, немов палицю.

— Ану, — скрикнув він, — спробуй!

— Якщо спробую, від твоєї рушниці трісочки лишаться, — злісно засміявся Даскал. — І останнє, — сказав він, — за те, що не підкоряєшся своєму партійному секретареві і піднімаєш на нього руку, заробиш по партійній лінії! Поміркуй добре.

Жили на Петкових скронях набрякли і випнулись, як пересукані канати. Холодний піт зросив його чоло. Він закусив губу, голова вгрузла в плечі. Стояв сумний і безпорадний, безпорадніший ніж тоді, коли лежав побитий у вратчанських казармах і чекав ката, що мав вивести його на двір, аби накинути зашморг на шию.

— Ну, сміливіше, — сказав Даскал, і голос його тепер був м'який і дружній. — Йди сам до громади, як личить солдатові й мужчині. Тобі ж краще прийти самому, добровільно.

— А штраф? — тихо промовив Петко.

— Штраф сплачу я, — твердо відказав Даскал. — З тебе вистачить і того, що ти привселюдно розкажеш про свій гріх. Залишити такий гріх, як твій, без спокути, — все одно, що підрубати під корінь усе, що святе в житті. Якщо є гріх, мусить бути і відплата, — замислено говорив Даскал.

Так закінчилася ця несподівана зустріч — Петко важко почвалав до громади, а Даскал пішов через луки — вони блищали на сонці, неначе вкриті фольгою.

●

Здається мені, що сталося це десь на різдво сорок третього.

Ми чекали приходу, — пізно ввечері чи ранком наступного дня, — гостя з гір. Я не знав цієї людини, а тим більше не міг знати нічого про мету її приходу, бо я жив тоді в околійському місті, там робив дещо по ремсистській [1] лінії, а в село прийшов лише на день-два: переодягтися й кинути у валізку дорогоцінний вузлик з бобами. Але відчув, що гість — відповідальна людина, бо мій батько, всупереч звичці, не приховував занепокоєння, ходив заклопотаний і все перевіряв схованку — застінну комірчину на горішньому поверсі. Туди можна було потрапити крізь вузький отвір, пробитий високо у порожнині каміна — потрібний був великий досвід і нюх детектива, щоб відкрити це, а батькові того дня здавалося, що все це зроблено наївно, по-дитячому, що перший-ліпший жандарм усе враз помітить.

Надвечір пішов сніг. Спочатку він тихо лягав на землю, а потім зірвався сильний вітер, тисячі жеребців божевільно помчали білими пагорбами, і тихий снігопад обернувся лютою хурделицею.

Я тільки-но приготував оберемок дров, щоб розігріти черінь; мати терла діжу, готуючись пекти хліб; в цю мить вхідні двері зарипіли, повіяло холодом, полум'я лампи блимнуло й мало не згасло. Весь у снігу на порозі стояв батько.

— Кепські новини, — промовив, обтрушуючи ноги. Він силкувався говорити спокійно, але голос зраджував, звучав напружено. — Кепські, — повторив і кинув обледенілий кожух на лаву. — Щойно приїхав з міста грузовик з жандармами. Розставляють пости на дорогах.

Мати, що схилилася була над діжею, тільки випросталася й уперла руки в боки. Я дивився на її тінь на стіні — непорушний, замерзлий силует. Малюнок вуглем на сірому папері, подумав я.

Батько закурив цигарку, присів на ослін біля вогню й довго мовчав. Потім, не відриваючи погляду од полум'я, що лизало закіптюжений черінь, тихо запитав мене:

— Чи добре ти знаєш дорогу до колиби діда Панка?

Я посміхнувся. Навіщо ця передмова?

Силует на стіні поворухнувся, раптом ожив. Я бачив, як мати підняла руки й нервово поправила хустку, хоч у цьому не було потреби.

— Збирайся, — сказав батько. — І взуй мої чоботи, бо там замети. Важко буде, поки йтимеш яром, — та дивись, не наскоч на пости. Якщо стрілятимуть — лягай і повзи.

— А дідові Панку скажеш, хай робить, що завгодно, але негайно треба повідомити того чоловіка, щоб не йшов сюди. Бо як прийде, то потрапить їм до рук! Так йому і скажеш.

Я підвівся. Хурделиця шарпала двері, шибки подзенькували в покривлених рамах, у комині немов голодні вовки завивали.

— Чому не пошлеш Іллю, Цекового си-

[1] Ремс — робітнича спілка молоді.

на? — озвалася мати. Голос у неї був тонкий, як ниточка, слабенький.

— Цекового сина? — обернувся до неї батько.

Мати кивнула. Помовчала трішки, облизнула губи й додала:

— У нього ще двоє, а в нас...

— А в нас один, — продовжив її думку батько. — Ти все сказала?

— Так, — відповіла мати. — Хай іде Цеків син.

Вона поплелася до лави, ледве переставляючи ноги, опустилася на ліжник і склала руки на колінах. Очі мої зупинилися на цих руках, і я відчув, що до горла мені підкотив клубок. Ці руки були святі; світліші й красивіші, ніж у Рафаелевих мадонн. Вони благали, я розумів їхню мову і знав, що благають вони марно.

— Ти дурниці верзеш, — сказав батько. — І навіщо втручатися у справи, на яких ти не розумієшся! Виходить, Ілля не мій син, отже, ним можна ризикувати. Своє дитя вберегти, а людське — хай його вовки роздеруть, бо чуже. Цього ти хочеш? А я тобі скажу, — ти слухай, щоб зрозуміти мене,— всі оці юнаки, які служать нашій справі, це мої сини, хоч і не моя кров тече в їхніх жилах. І коли вже посилати котрогось із них на небезпечне завдання, то я, коли я чесний і маю в грудях серце мужчини, пошлю **свого** сина, бо природно розпоряджатися найперше тим, що належить тобі. І ще дещо мусиш зрозуміти, аби не дивитися на мене очима великомучениці, яку жорстокі люди вирішили розіп'яти на хресті. Коли я посилаю Еміліана, а не Іллю, Цекового сина, то я роблю це не тому, що мною керує лише почуття справедливості, а з якихось певних міркувань, і ти повинна їх знати й зрозуміти. Якщо, не дай боже, станеться щось з Емілианом, краятимуться тільки два серця — твоє і моє. Бо Еміліан тримає в руках лише одну ланку спільної справи, і якщо нещастя спіткає його, обірветься тільки ця ланка. А Ілля тримає в своїх руках багато ланок — така в нього робота — тримає багато ланок у руках. Скоїться нещастя з ним, багато що загине. І коли хочеш знати — не одне й не два, а більше сердець буде поранено. Найважливіше пильнувати інтереси справи, бо справа, яку ми розпочали — святая святих нашого життя. Тому посилаю на ризик Еміліана, свого сина, а Іллю, Цекового сина, залишаю тут.— Він підвівся з ослона, знову запалив цигарку й запитав, не повертаючи голови до лави:— Зрозуміла?

Мати мовчала. Лише на її непорушні руки падав жовтий відблиск лампи, і вони були мов позолочені. Такі руки я бачив на іконах — написані золотою фарбою. Може вона плакала, — нишком і нечутно, за своєю звичкою, як робила це все життя. Але хтозна-чому в ту мить моє серце було замкнуте для її муки. В ньому не було місця для її муки, воно було виповнене благоговінням, захватом, почуттям незмірного подиву, безмежної гордості. «Он який у мене батько! — подумав я. — Могутня людина, без слабостей і сентиментальних упереджень, герой! Так, взірець справжнього героя!»

Нелегко мені довелося тієї сніговійної ночі. Але попри усе я зберіг добрий спомин про неї, про всі ті пригоди, постріли жандармів, про замети, у яких загрузав по вуха, бо все кінець кінцем кінчилося щасливо. Дід Панко, незважаючи на хурделицю, встиг наздогнати того чоловіка і вчасно завернути його назад.

Коли за три дні я повернувся в село, блокаду було знято. Мати, уздрівши мене на подвір'ї, кинулася назустріч. Вона цілувала мене, плакала й сміялася, і це видавалося наївним, мов у якійсь сентиментальній книжці. А батько — він поплескав мене по плечу, але тільки тоді, як я зайшов до кімнати, та й то без особливого захвату. Спитав, чи не змерзли у мене ноги, чи не голодний, чи не вип'ю чарочку ракії, аби зігрітися (а я ж йому вже сказав, що мені не холодно), і раптом батькові спало на думку погнати мене на двір — наколоти трохи дров. Неначе розсердився за щось. Я вийшов на подвір'я й підняв сокиру. Руки боліли, попухли, а я думав про батька: «Яка незвичайна людина!» І намагався тримати сокиру і замахуватися нею так, як робив це він.

Згадую ті давні події, немовби розглядаю фотографії, моментальні знімки. Але мені здається, що те все не таке вже й давнє, що всі фотографії й знімки, які я тримаю в руках, перегортаю, зроблені зовсім недавно — може, цього дня, може, вчора... А може, це й не спомин, а дійсність, що живе в мені, у моїй свідомості. Минуло стільки-то й стільки-то років — і ми кажемо, що пережите протягом тих років є світом спогадів, світом тіней: фотографії, листівки, навіть моментальні знімки...

Отже, під розлогим манго, в саду Луї-Філіппа, у селищі Нуну Нхвами, — на один кидок каменем від джунглів і на стільки ж від савани, — я лежу з заплющеними очима в гамаку, і мені ввижається, наче в бездонному небі над моєю головою повільно посувається своєю дорогою Великий Віз, що Квочка, як завжди, пильнує своїх курчат, що поблизу наспівує тихенько пісню свою буковий гай, а Марина бара сонно белькоче щось серед папороті й заростей ожини. Я дивлюся на знайомі жаринки того рідного

неба, бо вже немає ні манго в мене над головою, ні безмежної савани, ні джунглів, старих, як світ, усміхаюсь і до Великого Воза, і до Квочки, і до Візничого, прислухаюся до пісеньки, народженої серед моху та чагарників, поміж яких звивається Марина бара. А в душі моїй воскресає спогад про ту ніч, і не для того, щоб милуватися ним похлоп'ячому або впадати в екстаз, подібно до старих дам, які почули по радіо який-небудь кучерявий вальс своєї молодості... Нехай боронять мене від отакої слабості усі добрі духи, яким поклонялися колись предки Нуну Нхвами й Сільвестри! Бо коли отрута нікчемної колючки сумлінно робить свою справу, людина може таки опинитися в становищі старої дами, що слухає кучерявий вальс її молодості.

Спогад. Його викликали в душі моїй великі святкові ватри, що їх туареги запалили на мою честь, і пісні, і танці, і сміх — ота повінь загальних веселощів, яким може позаздрити навіть божественний Нігер. (Недарма ж ібіси й марабу з ближнього надріччя кричали несамовито, заздрячи). І згадуючи нині Нуну Нхваму і Луї-Філіппа, і Сільвестру, й усе пережите, бурхливу повінь веселощів, відчуваю, як від того спогаду віє холодом— хоча й тоді були святкові ватри, пісні й сміх. Так уже судилось, як кажуть мої друзі, фаталісти мавританці: лежати під зеленню тропічного манго й думати про ті вогні, від яких віє холодом.

Одного червневого полудня 1952 року дядько Станчо, бригадир першої рільничої бригади, прийшов до садиби стурбований, з розкуйовдженим чубом і настовбурченими вусами, простоволосий і босоніж, із засуканими до колін холошами штанів. Я стояв біля вікна, за горщиками з квітами, саме проти нього, коли він заходив, але, певно, Станчо мене не помітив чи удав, що не помічає. Так чи інакше, він був чимось стривожений або точніше — злякано здивований: у такому стані людина справді може дивитися на будь-кого й не помічати.

— Тітко Сандовице! — гукнув дядько Станчо, зупинившись перед ганком.

Мати моя померла рік тому, й у хаті порядкувала тітка Сандовиця, — удова, відколи її пам'ятаю, — наймолодша з трьох батькових сестер. Сини її вже порозліталися, та почувала вона себе ще здоровою й сильною і не засиджувалась у своєму зозулячому кублі, а працювала коли на птахофермі, коли на городі, а то й забігала зранку до нашої хати доглянути те-се. Вона була весела жінка, колись красуня, ставна, дужа й повногруда, і тому дядько Станчо ще й зараз підкручує вуса, коли бачить її.

Отже, він не помітив мене, гукнув її і, чекаючи поки вона вийде, двічі витер рукавом піт з чола. Видно, поспішав, а дорога до нас йде на узвіз, через пагорб.

— Що це тебе пригнало в такий час? — здивувалася тітка, побачивши його. Питаючи отак, вона переступила поріг і вийшла з хати. Підняла оголені до ліктів руки, щоб поправити синю ситцеву хустку, що сповзла була їй на лоба, — запинала неслухняні кучері, не такі вже, однак, чорні, як кілька років тому. Ця хустка була оздоблена двома разками дрібних намистин, червоних, мов жаринки. Вони виблискували на сонці, прозорі, неначе краплини розбризканого малинового соку. Але дядько Станчо не бачив їхнього блиску, бо дивився лише на оті зведені руки, голі до ліктів, на її перса, що напружилися, округлилися під тонкою білою сорочкою. Дядько Станчо аж прояснів, ніби на нього війнув живлющий лісовий вітрець, ущипнув двома пальцями вуса, але згадавши те, що на мить було вискочило з голови, враз набурмосився.

— Чи ти Ільчо шукаєш? — запитала тітка. Вона мала підстави гадати, що дядько Станчо прийшов до мого батька. Адже це звичайна річ, коли бригадир рільників шукає партійного секретаря. — Ільчо немає, — похитала вона головою, немовби кажучи: «Нема його, та й як йому бути вдома, адже велика людина, секретар!» — поїхав на конференцію до міста, — закінчила вона. — А він дуже тобі потрібен?

Дядько Станчо почухав потилицю, посопів — така в нього була звичка, і втупився в липу, що сягала вітами аж до сіней. Вона квітувала золотим цвітом, виповнюючи повітря солодкими, запаморочливими пахощами. Моя тітонька, мабуть, вдихала ці пахощі на повні груди, а дядько Станчо — той дивився на дерева, аби погляд його не натрапив на щось інше: боявся, щоб не вискочив знову йому з голови отой клопіт, що пригнав його сюди.

— Я прийшов не до Ільчо, — сказав він.

— Ти бач! — засміялася тітка.

— Прийшов до Еміліана.

— Отакої, — промовила тітка. Вона немовби не могла збагнути Станчового бажання бачити мене.

Мушу сказати, що і я трохи здивувався. Мені було весело дивитися на тих здорових літніх людей крізь червоні вогники герані, але тепер справа ставала несподівано серйозною. Вже другий тиждень відпустки живу я в селі, і дядько Станчо жодного разу не згадав про мене, а сьогодні біжить, мало язика не висолопив — я потрібен йому. Навіщо ж знадобилася геологія дядькові Станчо?

— Тут я, дядьку Станчо! — гукнув. — А що, негайна справа?

— Негайна, і не тільки негайна, а... —

дядько Станчо махнув рукою, бо на думку йому не йшло потрібне слово. Я помітив, з яким презирством він глянув на червоні квіти й засміявся.

Ледве я вийшов на ганок, як дядько Станчо заговорив. Власне, він почав не з слів, а враз ухопив мене за правицю й потяг на вулицю.

— Ти куди тягнеш хлопця, га? — ахнула позад нас тітка.

— На Марину бару, де була Марина бара! — відповів дядько Станчо, не обертаючись.

Коли ми вийшли на вулицю, він відпустив мою руку й глибоко зітхнув. На цій нейтральній землі не було ніяких тіток, хусток, оголених рук, які б відволікали увагу й перешкоджали діловій розмові.

— Милчо, — озвався він до мене, — більшість моїх старших земляків звали мене Милчо, — я одведу тебе, синку, на те місце, де перед полуднем протікала Марина бара. Бо зараз Мариної бари там немає.

Я нахилився до нього, аби перевірити, чи не тхне від нього ракією. Я пам'ятав ще з дитинства, що він полюбляв аличовку.

— Ти не думай, що я збожеволів, правду кажу тобі, — огризнувся дядько Станчо.

— Як то — немає Мариної бари? — розсердився я. Ніколи не любив дурних жартів. Він був на два десятки років старший за мене, але це не давало йому права вести мене за руку, наче дитину, й верзти всілякі дурниці.

— Немає, та й годі! — здвигнув плечима дядько Станчо. — Зникла протягом години. Послав людей своїх на зрошення, вона ж тече на межі між моїм ланом і ланом другої рільничої. Була черга другої рільничої зрошувати, але ті забарилися, десь там швендяли, і тому я сказав своїм людям: «Поспішайте! Доки вони там бабратимуться, ми відкриємо воду й напоїмо принаймні чверть лану». Так їм сказав і сів викурити люлечку під Цонків в'яз, а на серці в мене було так любо. Бо ж земля не залишається в боргу перед добром, — чув я це від мого батька, а той — від свого. Викурив ледве половину люльки — дивлюсь, біжать до мене ті, кого послав був пускати воду. І кричать щось, галасують, вимахують руками, щоб їшов до них...

●

Вона була нешироката — навіть жінка могла б її перестрибнути. І неглибока — пригадую, що й у найглибших місцях вода рідко сягала мені до плечей. І недовга — мала не більше двадцяти кілометрів. Басейн її — кілька звивистих поточків, що усі до одного пересихали вже під час першої літньої спеки. Така була Марина бара.

Але мала вона одну особливість, якою не могла похвалитися жодна з солідніших річок нашого району, околії, та навіть і округи. Вона мала найчудеснішу з усіх чудесних особливостей на світі — сталість... Саме сталість.

Чого варта, скажімо, така річка: навесні — дракон, широка, повноводна, бурхлива, а влітку пересихає так, що перетворюється на жалюгідну канаву. Користь од такої річки не дуже велика.

Нічого спільного не має з повноводими й буйними річками-драконами наша вузенька й маленька Марина бара! Якою вона буває навесні чи пізньої осені, під час великих дощів, такою лишається і в найпосушливіші серпневі дні. Скромний друг людей і землі, завжди сталий у своїх почуттях, а зрадливий — ніколи.

Якось дуже давно, в інші літа, живі лише в спогадах, вона крутила великий білий і твердий камінь батькового млина, поставленого, певно, моїм прадідом у незапам'ятні часи. І з того починався і тим вичерпувався — кажучи сучасною мовою — «її корисний народногосподарський ефект». А тепер, кинувшись у поле з тиші й тіні буків, перестрибнувши запони з папороті, моху і ожини, прошумівши там, де ще десяток років тому тулився столітній млин, тепер у повній злагоді з новими уявленнями людей і з тим поняттям «корисного народногосподарського ефекту» вона виповнює своїми водами (не дуже щедрими, але завжди сталими) наше сільське водоймище, напуває частину наших ланів, засіяних пшеницею і люцерною, зрошує наші сади — яблуні й персики, зволожує баштани... Ох, скільки ще іншого добра додає вона, як «оздобу» до того «корисного ефекту»! Це — і товсті коропи, що живуть у водоймищі, й електростанція-малятко, яка дає струм літньому кінотеатру й засвічує лампіони навколо нашого фізкультурного комплексу... І пральня край села, і лазня біля неї, де нафтова піч гріє воду, так гріє, що тітонька виходить звідти з щоками червоними, немов яблука в нашому саду...

І ця наша красуня і благодійниця раптом зникла — наче в казках «Тисячі і однієї ночі». Власне, зникла вода, а річище волого виблискувало між низьких зелених берегів, вкрите камінням у горішній частині і гладеньке й піщане — у полі. Наші повзали уже нагорі й унизу, лівим й правим берегом, зазирали й колупали тут і там лопатами й кирками — чоловіки й жінки, юрми, майже все село.

— А може, земля розверзлась, десь біля того місця, звідки витікала річка, — зітхнув

дядько Станчо й розвів руками. — Я чув, що буває й таке. Відкриється бездонна яма, і край. А потім вода з'явиться знову, приблизно на сто кілометрів далі, в іншій окрузі, скажімо.

— Або в іншій країні, — засміявся я.

— Хоч і не в іншій країні, а в іншому селі — усе ж не біля нас, так? — Він посмикав вуса й глянув на мене спідлоба. — Я привів тебе, щоб ти сказав слово як учена людина. Мені не до сміху.

Ми стояли під Цонковим в'язом, кроків за п'ятдесят від місця, де годину-дві тому лопотіла і в'юнилася швидка гірська річечка. Білувата імлиця, мов курява, стояла над полем, окреслюючи безводне зараз річище.

— Мені не до сміху, — різко повторив дядько Станчо й заходився набивати свою глиняну люльку. Важкі руки цього кремезного здорованя, великі, мов лопати, вузлуваті в суглобах, дужі й упевнені, враз обм'якли, нарізаний тютюн прослизав між пальців і сипався на землю.

— Дай-но, — сказав я. Узяв кисет з його рук і набив люльку. Від неї відгонило гострим дразливим нікотиновим духом.

— Це великий удар для нас усіх, — зітхнув він, поволі випускаючи з рота ядучий дим. — Одна справа збирати хліб з поливних земель, інша — виколупувати його із спеченого грунту. Я стільки добивався, щоб узяти саме цей лан, бо він під водою; така бійка була за нього в правлінні, і ось маєш!

— Дядьку Станчо, — поспішив я перебити його, — ти лазив коли-небудь в отой тунель під скелею, звідки витікає вода?

Дядько Станчо похитав головою.

— А я полізу, — сказав я. — Хлопцями ми пробиралися всередину разом з синами Тодора Пантова, збирача лікарських рослин, що мав пасіку на Горіховій галявині.

— Він давно помер, — сказав дядько Станчо.

— Пантелей і Лазар, сини його, і тепер альпіністи, — вів я далі. — Ми лазили з ними у тунель, але далеко не ходили. Якось у клубі Лазар мені похвалився, що вони з братом були членами альпіністської секції при околійському туристичному товаристві. Ти йди зараз до нього і попроси вірьовку — він знає яку.

— Ачей вірьовкою витягнеш Марину бару з ями? — поблажливо посміхнувся дядько Станчо.

— А після того, — сказав я, — ти підеш на склад каменоломні, нехай дадуть тобі двадцять метрів бікфордового шнура, капсуль і детонатор.

— Гей, що ти замислив? — вирячився на мене дядько Станчо. — Та чи знаєш ти... — Зараз ніяких оголених рук не було перед його очима, але потрібне слово знову вилетіло йому з пам'яті. Адже ми здавна жили по сусідству, він боявся за «хлопця Ільчового», бо капсулі й детонатори — річ небезпечна, не може отак-таки кожен гратися з ними.

— Дядьку Станчо, — сказав я, удаючи з себе ображеного, бо людям неприємно, коли до них ставляться з недовірою. — Дядьку Станчо, — сказав я, — чи ти й досі не зрозумів, що прослухувати землю з середини, оглядати її з найвужчих місць — моя професія. Гайда, — поплескав я його по плечу, незважаючи на те, що не зовсім пристойно плескати отак людину, якій перейшло вже за п'ятдесят, а крім того, ще й бригадира. — Біжи до Лазаря, — звелів я, — і принеси мені в хату речі, які я загадав, та гляди, зроби це тихо — ані слова про те, що я полізу в тунель, зрозумів?

●

Я взяв електричний ліхтарик, дві запасні батарейки і близько четвертої години стояв уже біля входу в тунель. Не можна було гаяти часу — хоча на очі мені стікав піт, повіки різало, а перед очима стрибали різнобарвні спіралі й кола. Я зразу ж опустився навколішки, розсунув густі зарості й проліз під низьке склепіння в підніжжі кам'яної стіни.

Подолати оті кілька метрів, просуваючись проти течії, було дуже важко. Заввишки та нора така, що тільки-тільки вдержати голову над водою, завширшки — метр, найбільше — півтора. А потік — крижаний, до болю холодний і, наче пружиною, виштовхує назад, відкидає, розгинає руки й відриває пальці ніг від гладкого кам'янистого дна. На мить завагаєшся, нерішуче зупинишся — і вже вилітаєш назовні, неодмінно вдаряючись об якийсь виступ, вилітаєш мов той корок. Братів Пантових кілька разів викидало отак, наче жартома, бо й на ті часи вони були маленькі й сухі, як тараня. Менший, Лазар, саме відтоді має білу мітку над лівою бровою.

Я був важчий, сильніший від них, не піддавався воді й щоразу долав її. Мені приємно було долати її, переборювати, відчувати, як м'язи перемагають її опір і, певно, тому й тільки тому я пірнав у ту бистрінь. На відміну від обох Пантових, я не бачив нічого таємничого й загадкового в мороці тунелю, лише душила мене його тіснота, а від жахливого клекоту води я відчував якийсь дивний неспокій у душі, майже страх.

І от, тільки-но я вибрався з тунелю, обстановка враз змінилась, настільки несподівано, що якби не знав, що так буде, неодмінно застиг би, закляк би від подиву. Там, де

закінчувався тісний, наче кишка, тунель, від того місця починався майдан — «кафедральний собор містиків», «форум для закоханих в гучні й урочисті слова». Для мене це було визволення, повітря, простір, де можна випростатись, де можна стояти на повний зріст, не боячись вдаритися головою об кам'яне склепіння.

Кожен із нас по-своєму сприймав отой величезний підземний майдан, серед якого Марина бара справді скидалася на жалюгідну стрічечку, на одну з тих стрічечок, що ними тітка Сандовиця підрублювала свою святкову спідницю. На гладенькій стіні скелі поблизу входу й зараз можна розрізнити зображення серця, а під ним напис: Верка. Серце і напис видовбані рукою Лазаря. Ми з нею вчилися в одному класі, Верка сиділа на першій парті, біля кафедри. По-різному сприймали ми й по-різному відчували простір майдану. Пантелей, наприклад, поряд із серцем, залишеним братом, видряпав каменем зображення качки. Все це воскресло у світлі ліхтаря на мить, на дві й знову щезло, не торкнувши моєї душі, бо здавалося мені безмежно нікчемним і жалюгідним. Далі, поза стіни того залу, ми не ходили. Ніхто, здається, не ходив далі, бо Марина бара знову кидалася під якесь низьке склепіння і вже не нагадувала стрічечку, а скажено клекотала у тісняві кам'яної вирви, хтозна-якої довгої, але безперечно довшої і тіснішої за оту першу.

Я помацав запасні батарейки у кишені, щільніше припасував до спини торбу з вірьовкою й бікфордовим шнуром, став на коліна у порожній жолоб струмка й рушив. Тут холод був ще крижаніший, ще «важчий», кам'яний під — ще слизькіший, темрява — густіша. Подеколи клята вирва так звужувалась, що ледве знаходив місце для ліктів. Потім вона раптом ширшала, і я зводив дух, відпочивав; а поки відпочивав, чув громи у вухах, ніби гуркотіли водоспади, але силкувався не думати про оті водоспади і громи. Під час одного такого перепочинку — двадцятого чи тридцятого — перед очима в мене спливли настовбурчені вуса дядька Станчо, і я засміявся вголос. Згадав, як його збентежили ті оголені руки, і знову засміявся. Тоді відчув, що холод стає гострішій, що мене лихоманить од

нього, і сказав собі надалі відпочивати менше, а відпочиваючи, не сміятися вголос.

Отак я повз цією кам'яною норою, і мені здавалося, наче повзу вже давно-давно, не одну годину. Але я не новачок у цій справі, знав з досвіду, що відчуття бувають хибні, і вирішив перевірити їх. П'ятнадцять хвилин, — подумав, і в ту ж мить глянув на фосфорні стрілки годинника. Від моменту, коли я став на коліна перед другим тунелем, минуло **тільки** одинадцять хвилин.

Там, де я влаштував перевірку, стіни тунелю настільки звузилися, наблизилися одна до одної, що я не міг далі протиснутися. «Був би я тонкий, як оті двоє, — зітхнув я і загасив ліхтарик, — то просунувся б іще вперед, ще трошки вперед».

І тоді — може, завдяки темряві (темрява загострює слух), чи тому, що притиснувся вухом до кам'яного поду — здалося мені, що десь не дуже далеко дзюрчить вода, тече й плюскотить вода.

Я натиснув кнопку ліхтарика і відразу помітив розколину в стіні тунелю, що починалась біля мого правого плеча і йшла по склепінню, робила зигзаги й губилася десь метрів за десять переді мною. Де розколина зникала, починалася, можливо, якась інша зала, хоча й значно менша за першу. Вхід був перегороджений зазубреною гостроверхою брилою з темного сієніту, яка щільно лягла основою на під. А за цією брилою, певно, була вода, бо щось плюскотіло й дзюрчало десь поблизу.

●

Вже смеркало, коли я знову зустрівся з дядьком Станчо під Цонковим в'язом. Чекаючи, поки я заговорю, він набивав свою люлечку, але робив це машинально, бо вона давно вже була повна, а він усе приминав зверху, притискував пальцем.

— Стався легкий струс, — сказав я. — Тріснуло склепіння галереї, завалилася скеля й загатила ложе потоку, відвернула воду вбік. Якщо розтрощити цю скелю, цілком імовірно, що вода знову потече своїм природним річищем, старим шляхом. Але це має зробити, — додав я, помовчавши, — людина, худорлявіша за мене, бо тунель там дуже тісний, не для таких плечей, як мої.

— Ти диви,—зрадів дядько Станчо, і, хоча вже зовсім посутеніло, я побачив, а скоріше відчув, як посвітлішало його обличчя, як засміялися очі. — Ти бач, як воно виходить... — похитав він головою. — Оскільки ж він був відповідальна особа, бригадир, то злякався, що виказав своє хвилювання, прокашлявся й запитав уже зовсім по-діловому: — Але кого ти вважаєш,,, тобто хто отой тонкий, що пролізе туди, аби закласти патрон? Хто, на твою думку, годиться для цієї справи?

— Один з двох братів Пантових, — відповів я.

— Ця робота не зовсім безпечна, — замислився Станчо.

— Певний ризик є, — погодився я. — Від детонації може статися новий струс, галерея тріснє в іншому місці, може відірватися одна, а то й кілька брил... Тунель вузький, — вів я далі, — нічого й думати про будь-яке попереднє кріплення, про підпори.

Дядько Станчо помовчав.

— Бач як, — сказав він, — ти, певно, подумав про меншого з Пантових, про Лазаря.

Я одвернувся, щоб не дивитися йому в обличчя, здвигнув плечима.

— Не вгадали, — відповів. — Старший піде, Пантелей.

— Чому Пантелей? — підвищив голос дядько Станчо. — Адже ти сам сказав, що є ризик, що може десь відколотися брила й завалити людину.

— Ну, то й що?

— Пантелей сімейний, — наполягав дядько Станчо. — Хіба ти не знаєш?

— Знаю.

— Гадаєш, що Лазар не годиться?

— Навпаки!

Він втупився в мене очима.

— Як це навпаки — навіщо ж тоді ти вчепився у сімейну людину, у Пантелея?

— Маю свої міркування, — відказав я й позіхнув. Мені не хотілося позіхати, але позіхнув, бо ця розмова почала вже мене дратувати. Я удав, ніби збираюся йти додому.

— Треба порадитися з батьком, — сказав дядько Станчо. — Неодмінно слід поговорити з ним. Він партійний секретар, і такі справи без його згоди не можна вирішувати.

●

Ніч стояла тиха, зоряна. Небо на заході було якесь шовково-синє, просвітлене, неначе за темною його завісою сяяв, хоча й безмежно далеко, але все-таки сяяв, океан срібного світла. А над головою небесне склепіння було чорне, зорі блищали яскравіше, і цей чорний оксамит із золотими роями зірок подобався мені дужче, був більше до душі, аніж отой синій ефірний шовк над обрієм на заході.

Я спускався схилом, слухав сюрчання цвіркунів, відчував на обличчі теплий і солодкий подих вітру, що повівав від лану пшениці, і думав, думав багато про що, але найбільше — про Лазаря і його старшого брата Пантелея. Власне, я скоріше розмірковував про самого себе, про своє право втручатися у чуже життя, про оті терези сумління, на які треба покласти найперекон-

ливіші аргументи, аби розсудити, кого з двох братів послати назустріч смерті.

●

Дома я розповів батькові всю цю історію від початку до кінця і запитав:

— Кого ж із двох послати?

Я хотів перевірити себе, чи правильно розв'язав складне завдання.

Він суворо глянув на мене, помовчав і знизав плечима:

— Наче я не вчив тебе, як слід діяти у подібних випадках!

Батько був дуже втомлений і хотів швидше лягти.

— Пантелея пошлеш, — сказав він і заходився розв'язувати шнурки на черевиках. — Якщо вже одному з двох ризикувати головою заради загального добра, хай ризикує Пантелей! Лазар потрібніший суспільству, і суспільство має більше користі від нього, аніж від його брата Пантелея, чи не так? Подумай сам, — він почав загинати пальці. — Лазар — голова читалишта [1], секретар партійної групи, радник у громаді, плановик у господарстві і взагалі чудовий працівник. Про нього дуже високої думки в околійському комітеті, готують мені в заступники. Скажу тобі навіть, що на майбутніх виборах народних представників висунуть його кандидатуру. Тільки через отой альпінізм він якийсь трохи чудернацький, але хто без дивацтв? А Пантелей? Хороший чоловік, нічого не скажеш, старанний, працьовитий, навіть не курить. Акуратно сплачує членські внески, систематично ходить на збори, та чи є від нього якась особлива користь для суспільства — навряд!.. Бо він знає тільки три речі: працювати в полі, коли вдома — гратися в «довгі лози» з синами, а в неділю сваритися з дияволом на скелях Седловиште. З братом має лиш одну спільну рису — захоплення альпінізмом. Та й в альпінізмі Лазар попереду нього: він голова товариства, був делегатом на туристичному конгресі в Софії. А Пантелей просто рядовий член товариства.

Він роззув черевики, сів на лаву й простяг ноги. Я помітив, що вони набрякли в суглобах — останнім часом у нього щось негаразд із серцем. Задихався, інколи кашляв— довго й сухо.

— Обоє хороші люди, — сказав батько і потер чоло. Голос його звучав хрипко, на верхній губі виступили дрібні крапельки поту. — Хороші, — повторив він, — але якщо одному неодмінно треба туди лізти, хай лізе Пантелей. — Він розстебнув комір сорочки, покрутив головою, наче щось здавило йому шию, і закінчив розмову як колись, знайомим безапеляційним словечком: — Все.

Я знав батька надто добре, отже був певен, що він вирішить це питання саме так, а не інакше.

Я стояв біля вікна, милуючись блискучими рубінами на чорному оксамиті неба. Мені було весело, хотілося заспівати якусь урочисту пісню, якийсь гімн на славу людського духу, сили людей, які можуть підніматися над дрібним і буденним у житті, показувати шлях до великих звершень.

●

Я дав Пантелеєві ще кілька метрів бікфордового шнура — тепер він зможе відійти на безпечну відстань од місця вибуху. Кинув йому в торбу молоток і свердло, пакетик з гіпсом і побажав успіху.

Я вмостився біля входу в тунель, а дядько Станчо, лікар і міліцейський начальник посідали трохи віддалік. Лікар розгорнув газету — він, здавалося, дуже зацікавився передовою статтею. Міліцейський начальник витяг з кишені куртки маленьке люстерко, закріпив його між двох паличок і заходився ретельно досліджувати якусь подряпину на щоці. Лише дядько Станчо нічого не робив. Він лежав горілиць, час від часу повертав голову, щоб глянути на мене сердитими очима, й тільки посмикував вуса. Може, шукав якесь ущипливе слово, аби кинути мені в обличчя, та, видно, нічого не спадало йому на думку.

Сонце пекло. Гладенька поверхня скелі пашіла жаром, навколо пахло бузиною, богородицькою травою, полином. Я подивився на годинник — секундна стрілка швидко рухалася по циферблату, перескакувала рисочку за рисочкою, а час повз ледве-ледве, насилу тягнувся за стрілкою.

На п'ятнадцятій хвилині я не витримав і запитав:

— Лікарю, про що йдеться у тій статті?

Лікар здригнувся, втупився у газету, почав шукати заголовок. Міліцейський начальник забув про свою щоку, але так само пильно дивився в люстерко.

— Уф! — промовив дядько Станчо й звівся на лікоть.

Високо в небі кружляв яструб. У ліщиннику тривожно закричала сойка.

У цю мить з глибин тунелю долинув шум, подібний до зітхання чи раптового подиху вітру, але дуже короткий і тихий. Потім немовби помчала м'якою і гладенькою дорогою дюжина фаетонів, запряжених кіньми, що ледве торкалися землі копитами.

І нарешті почувся навальний, наростаючий клекіт води.

[1] Читалиште — культосвітній заклад, подібний до клубу.

— Вода! — вигукнув я і скочив на ноги.

Пінлива й нестримна, вона вилетіла з-під склепіння, ніби розгнівана велетенська змія.

— Ура! Ура! — закричав міліцейський начальник. Він підкинув люстерко, і воно сліпуче блиснуло на сонці.

Лікар підповз до потоку, нахилився, зачерпнув пригорщами воду, засміявся й бризнув собі в лице.

Десь неподалік знову крикнула сойка.

— Добре, дуже добре! — хвилювався й крутив вуса дядько Станчо. Він стояв у воді по кісточки, й оскільки вода була крижана, бо увібрала в себе весь холод підземелля, переступав з ноги на ногу, немовби щось пекло його знизу. Та раптом він застиг на одному місці і втупився в мене: — А де ж Пантелей, га? — запитав. — Чому його немає?

Він тільки повторив те запитання, яке я вже поставив сам собі.

●

Далі, коротко, події розгорталися так.

Я пірнув під склепіння, як колись, але тепер м'язи мої були значно жилавіші, міцніші, й тому мені вдалося перебороти потік у тому найнебезпечнішому місці, не згаявши багато часу. Діставшися до великої зали, до форуму з серцем і качкою, я запалив ліхтарик і кинувся понад водою, що гуркотіла в кам'яному ложі.

Пантелея я знайшов біля другого склепіння, де зала різко знижувалася й починався отой тунель, крізь який ледве можна було пролізти. Він лежав долілиць, притиснутий до вузької мокрої скелі, на п'ядь від води. Видно, пробирався тунелем, коли потік наздогнав його, відірвав од гладенького дна жолоба й жбурнув праворуч, на виступ у склепінні. Пантелеєві розтрощило руку вище ліктя. Згодом я довідався від лікаря, що коли ніс його, вона висіла на самому сухожилку.

І досі не втямлю, як витягнув його з тунелю. Коли висунув голову назовні й сонце вдарило мені в обличчя, я був, певно, напівживий.

Запам'ятав тільки очі дядька Станчо. То були не очі — вони здалися мені двома вогнями, двома лезами, ладними спопелити, пространомити, знищити мене.

●

Пантелея відвезли в околійську лікарню. Йому ампутували руку.

А ввечері комсомольська організація влаштувала велику просто неба вечірку на мою честь. Були танці, водили хоро, молодь розклала величезні вогнища, грали два духові оркестри.

Усе село тріумфувало, молоді й старі, бо Марина бара знову потекла своїм річищем. Поля знову матимуть вологу, фрукти, кавуни й овочі — солодкий сік. Це було чудесно, і люди раділи. Цієї ночі ніхто не поспішав спати.

Я танцював з дівчатами, водив хоро з молодицями, проголошував тости, випив багато вина. А про ті очі згадав лише раз чи двічі. І не знаю, з якого приводу. Кінець кінцем, думав я, важливі справи, великі перемоги, а почне людина копирсатися, длубатися в самому собі — нічого не досягне.

Так думав я, коли раз чи два згадав про ті очі, й не знаю навіть, з якого приводу. А більшість часу, майже ціла ніч, минула у веселощах та розвагах.

3 червня, перед світанням.

Над світом простерла свої всезаспокійливі руки наймудріша й найпрекрасніша з богинь. Вона пробуджується опівночі, коли небесний Скорпіон спуститься вже за мовчазну стіну джунглів, а на гладкій темній поверхні божественного Нігеру заблищать вогненні очі гривастого царя. Ситий, з закривавленим писком і пащекою, що аж парує від поглинутого живого м'яса, цар гучно вгамовує спрагу, випиваючи одним духом стільки води, скільки вміщує десяток найбільших посудин Сани. А потім, задоволений собою і життям взагалі, рушає до своїх покоїв серед жилавих заростей, повагом, з гідністю, як і годиться ситому цареві. І тоді з'являється Тиша, наймудріша й найпрекрасніша з богинь. Ніхто не знає напевно, звідки вона з'являється — чи то виринає з підводних печер Нігеру, чи приходить з глибини джунглів, чи спускається з високості Чумацького Шляху. Та й яке це має значення!

Я не сприймаю, а скорше відчуваю руку її на своєму чолі й заплющую очі.

Все затихло, усе спить: ібіси й марабу, мавпи й пантери, гієни й степові шакали, зелені шати над моєю головою, кактуси, пальми — цілий світ. Немає вогнів, танців, тамтамів і страусових пер. Є тільки тиша, дно божественного Нігеру, печери попід берегами його, заплетені корінням велетенських макарангів. Їхні віти підпирають небо, Чумацький Шлях, бо це віти велетенських макарангів, а зоряні рої — квіти, орхідеї і бромелії, бруньки ліан і кущів; вони за мить набубнявіють і розквітнуть.

Тиша — це наймудріша і найпрекрасніша з богинь. Навіть її заспокійлива рука, що принадила вже сон до моїх очей, навіть її рука не може одігнати від моїх очей оті два

вогники, оті два леза, які хочуть мене спопелити й пострóмити, знищити.

І я хочу сказати отій дамі з парасолькою на моєму термометрі й мосьє Шарлю Денóа, і Ліліан із самоскида на Накрі-Сосе, і Сільвестрі, а найбільше і передусім великим мисливцям, таким, як Вай: «Нічого не варта радість, яка б вона не була велика, коли остання свідома мить життя людини — гірка. Бо в останню мить оглядаєш ціле життя, що прожив, і саме ту мить людина забирає у вічність».

ЦАР-ЗЛОДІЙ

4 червня, вранці.

Я прокинувся бадьорий, на душі — весело. Так я прокидався колись давно, не пригадаю навіть, а може, й не хочу пригадати коли, але знаю, що був такий час у моєму житті. Заспівав пісню, у якій звучить радість, і мені здалося, що сильні крила птахів, цілої зграї могутніх птахів, несуть мене понад сонячним схилом, понад галявинами, червоними від розквітлих маків, понад ланами з усміхненими веселими соняшниками. Прокидаюся, а пісня звучить, наче й не переривалася — грамофонна пластинка, що її автомат-програвач крутив у моєму мозкові цілу ніч. Знову мене несуть оті крила пташиної зграї, а піді мною виблискує схил, який відділяє наше село від гір, і соняшники сміються, немов молодиці:

— Час добрий!

— Дякую! — махаю їм рукою.

І мені весело й хороше.

Прокидаюся в чудовому настрої. Хтось підняв був телефонну трубку і чийсь дуже приємний голос мені сказав, що отрута тої колючки може й не довершити своєї справи, що таке бувало і що може статися знову — нічого ще невідомо. Голос теплий і м'який, немовби перса жінки, немовби оксамитові перса Сільвестри. Адже того вечора, після Танцю проса з вітрами, вона була біля мене, хоча мені здається зараз, що то, може, був лише маленький сон. Але вона була біля мене, була, певно, бо інакше звідки ж мені спало на думку оте порівняння оксамитового голосу з оксамитовими персами?

Так чи інакше, але мені весело, бо отрута отої колючки може й не довершити своєї справи, тому я усміхаюсь до синьої мозаїки, до тисяч дрібненьких фаянсових шматочків, що прозирають крізь густу зелень манго. Тисячі маленьких усмішок ніби промовляють до мене: «Може, може, нічого ще не втрачено». Вони запрошують мене скочити з гамака, вхопити карабін і гайнути у джунглі, на нічийну землю між джунглями й срібною саваною. Так мене підмовляють, але я не поспішаю, боюся, аби не щезла ця пісня, з якою я прокинувся, не спинилася раптово грамофонна пластинка, не опустилися б оті сильні крила, що несуть мене понад сонячним схилом. Та й навіщо поспішати, коли я відчуваю, що Сільвестра десь поблизу, десь на подвір'ї біля колиби, з отим довгим макогоном у руці, яким вона товче рис, або з великим ножем, з великим батьковим ножем, яким вона січе овочі. З таким ножем сильні мисливці виходять на звіра, стають проти пістрявого леопарда на життя або смерть; а вона ріже ним огірки, січе перець.

Мені весело, сміюся вголос.

— Сільвестро, — озиваюся я, — ти чому тут, чому не з батьками в полі?

Прислухаюся, лежачи в гамаку, а від сусідніх садиб лине неймовірний гвалт — там сіла зграя барвистих папуг, тисяча першокласників вичитують по складах, скільки їм стає голосу, кумедні слова з самих лише відкритих голосівок. Але я прислухаюся, бо певний, що Сільвестра десь поблизу. Мені хороше. Я добре виспався цієї ночі, і тому хочу, щоб вона була десь неподалік. Хочу всього, що є гарного у тому ранкові, усміхненому й свіжому.

Я не помилився, бо вухо моє звикло вловлювати навіть ледь чутний, притамований шепіт землі. І зараз земля мені сказала, що до мене йдуть, що звернули до мене босі ноги Сільвестри, з разочками намиста над кісточками, засмаглі, сильні ноги, звичні до будь-яких доріг.

— Доброго ранку! — сміється Сільвестра. Зуби її блищать, як намистини, вона нахиляється, щоб пройти під вітами манго.

А голос у неї справді оксамитовий, як і її перса, і я запитую, чи тієї ночі вона була біля мене, чи це тільки приснилося мені.

— Доброго ранку! — кажу я і почуваю, що всі маленькі усмішки зібралися в одну велику і що в цій великій усмішці розчинився увесь світ... — Чому це ти не в полі? — питаю і відриваю смарагдовий листок манго.

— Не в полі, — відказує Сільвестра. Вона стоїть за одну-дві п'яді від мене. Її барвистий набедреник скидається на маленький, з долоню, відтинок сонячного схилу, над яким я летів кілька хвилин тому. — Наказали залишатися вдома, — сказала вона.

— Ага! — я підвівся на лікті й отой відтинок схилу заблищав іще яскравіше.

— Зараз принесу тобі поїсти, — промовила Сільвестра.

— Навіщо носити! — сміюся я. — Чи ти вважаєш, що я не можу підвестися?

— Ні, — каже Сільвестра, — не вважаю.

— Я навіть збираюся сьогодні вийти на полювання. Сверблять мені руки.

— Ти великий мисливець, — сміється й собі Сільвестра. Вона багато разів казала це мені. І завжди сміючись, але цього разу сміх її звучить наче не зовсім весело. А може, я помиляюсь. — Ти великий мисливець, — повторила дівчина, — дуже великий! Ти вбив лева, ти, а не наші мисливці. Лев крав наших волів. Він з'їв найжирнішого барана Бабо́. — І хтозна-чому, в той момент, коли згадала про Бабо, вона раптом нестримно зареготала, навіть її барвистий набедреник почав підстрибувати на стегнах.

— Отже, тебе лишили біля мене, — сказав я.

Вона крутнулась на п'ятах, нахилилася, щоб поправити разок намиста над лівою кісточкою. Потім випросталася й сказала поважно, мов мати її, Сана:

— Молоко закипіло, повна миска. Нуну Нхвама прислав курку. І в нас є кури, але він наказав зварити їхню. І ще щось прислав тобі, але не покажу, доки не вип'єш молока.

Вона говорила як господиня, як доросла, дуже серйозно. «Які ж вони всі однакові, — подумав я, дивлячись їй услід. — Незважаючи на паралелі!» Це не було відкриттям, що всі однакові, звичайно, але я почував себе добре, мені хотілося бути своїм у домі Сани і Луї-Філіппа.

— Іду, — кивнув я Сільвестрі і спустив ноги на землю.

●

Тільки-но я присів перед глибокою мискою з молоком, повернулася Сільвестра, вкривши широкі плечі свої лев'ячою шкурою, добре вичиненою лев'ячою шкурою. Страхітлива голова звіра лежить на її лівій груді, золотаво-синя, лілово-вохряна грива царя огортає її шию. Криві пазури зловісно виблискують на широких лапах.

Сільвестра якийсь час стоїть переді мною — певно, щоб я помилувався нею, бо й вона любить, коли нею милуються, як і всі її сестри в світі. Але вона любить, щоб нею милувалися, коли має щось на собі, а що може бути царственіше за шкуру лева?

Потім, навтішавшись моїм захватом, вона скинула лев'ячу шкуру й урочисто постелила її на землі біля мене, дбайливо розправивши.

— Твоя, — сказала Сільвестра. — Тобі належить шкура лева, якого ти вбив. По праву належить. Нуну Нхвама сам її вичинив і висушив, бо він знає від свого батька, як це робити. Ніхто з наших мисливців досі не вичиняв і не сушив лев'ячих шкур.

Я поклав руку на голову царя — безоку голову, бо Нуну Нхвама не мав штучних очей, — погладив легенько царствену гриву й усміхнувся. Не знаю, про що я думав у ту мить, але усміхався невесело, боявся, що отой схил з розквітлими маками вислизне у мене з-під ніг. Зненацька я вчинив дещо несподіване і для себе, і для Сільвестри.

Я випростався (щоправда, не дуже швидко й легко), підняв шкуру і кинув її на плече. Сільвестра дивилася на мене (точніше, на шкуру) зачарованими очима.

— Гайда, — сказав я, грубо схопивши її за руку, — веди мене до твоєї колиби, сама відчини двері й дозволь мені ввійти першим.

Вона дивилася на мене так, наче не зрозуміла слів моїх, по тому усміхнулася широко, намистини заблищали між соковитими її вустами.

Відвела мене до своєї колиби, не вивільняючи руки, відчинила важкі двері, сплетені з ліан, і дозволила мені ввійти першим.

Там було не так просторо, як у колибі Луї-Філіппа й Сани, але світліше і ніби привітніше, бо майже порожньо. Я поглянув на ліжко — глиняний подіум цієї конусоподібної хати-кімнатки, піднятий на дві п'яді над земляною долівкою. Ліжко було вкрите матами, обплетеними по краях пофарбованим ликом, з орнаментом на ріжках, з аплікаціями із барвистого пташиного пір'я.

Невимушена й проста обстановка: первісно-наївна і тому чарівна, як чарівне все, близьке до природи, до її законів.

Я відчуваю — Сільвестра стоїть у мене за плечима. Вона важко дихає, мабуть, хвилюється. Мені ніяково, бо здається, що я вдаюся до театральщини.

Я знімаю з плеча лев'ячу шкуру й недбало кидаю на ліжко.

— На згадку від мене, — кажу Сільвестрі. Обертаюся до неї і бачу оксамит її персів. Вона вже жінка і вміє, навчилася читати думки мужчин.

— Бажаю тобі народити й зростити на цій шкурі великого мисливця, коли вийдеш заміж, — сказав я і витер спітніле чоло.

— Неодмінно вирощу великого мисливця, — кивнула вона й точно так, як і допіру, коли згадувала про барана Бабо, зареготала. Все в неї підстрибувало від цього сміху — плечі, перса, барвистий набедреник.

Вийшов з колиби, а Сільвестра стала на порозі й спитала:

— А що ж сказати Нуну Нхвамі?

— Е, — усміхнувся я, — скажеш йому, що я подарував тобі цю шкуру. Він не розгнівається.

— А навіщо гніватися, — здвигнула пле-

чима Сільвестра. — Шкура твоя. Ти вбив лева.

— Так, — відказав, — я вбив лева. «Хай би йому чорт, — подумав, — і як я тільки зміг!»

●

Лежу в затінку, у поріччі. Лагідна вода Нігеру облизує піщану смужку в ногах, зітхає, час від часу кидає на мене холодні бризки. Спека, пекельна спека, навіть витривалий марабу відшукав затінок у заглибині між великих прибережних каменів.

За десять кроків від мене стоїть навколішках Сільвестра, пере. Набридне їй прання— стрибає у воду, купається. Потім виходить на берег, закидає батькову вудку, чекає, поки ледачий короп проковтне гачок. Почепиться ледащо на гачок — швиденько витягає його на берег і кидає в калюжу-холодильник, викопану поблизу берега, захищену від сонця папороттю й пальмовим листям. А коли їй обридають коропи, знову береться до прання. І весь час співає пісень, грайливих і швидких, розрубаних паузами, як мені здавалося, у найдинамічніших частинах. А в тих паузах жестикулює, і це означає жагу, клич кохання. Але рухи її стримані, не вульгарні.

Я лежу на піску, слухаю тихий плескіт води, зітхання лагідних хвиль у ногах і думаю про лева, про царя-злодія.

А сталося це так.

Незадовго перед останніми великими дощами довелося мені по дорозі до міста проїжджати повз село Нуну Нхвами. Завернув я до свого приятеля Луї-Філіппа, як робив завжди, аби трохи побазікати з ним, уважити гостинність Сани — випити глечик холодного молока, пожартувати з Сільвестрою, запитати її, чи ходила вона до районного селища сповідатися кюре у нових гріхах. Але застав Луї-Філіппа і його родину засмученими, не в гуморі. Пригнічені були й сусіди, все село здалося мені загадковомовчазним, принишклим. Жінки мовчки товкли рис — погана ознака, тому я спитав у Луї-Філіппа, яке нещастя їх спіткало, чи, бува, Нуну Нхвама не переселився на той світ, де блаженствують діди його дідів?

— Нуну Нхвама, хвала богові, здоровий, — задумано відказав Луї-Філіпп. — Він житиме довше, ніж його батько, а батько Нуну Нхвами, розповідають, бачив вісім разів по десять, як Нігер виходить з берегів. Нуну Нхвама великий і довговічний. Він сказав, що не переселиться до своїх дідів, доки не побачить, як хтось із молодих, — а ти знаєш, що всі наші діти це і його діти, — осідлає коня, залізного коня, яким твої брати орють землю, керуватиме ним і наказуватиме йому, як роблять це твої брати. Так говорив Нуну Нхвама. А що наші серця сумні й не чути сміху на подвір'ях, то це тому, що протягом десяти вечорів ми втратили трьох волів — найкращих, найсильніших, і найкращого барана, найжирнішого Бабо. Тепер не маємо ані волів, ані барана, і не певні, чи й цієї ночі або наступної не зникне знову віл, чи корова, чи баран. А ти знаєш, що худоба багато важить для нас, і якщо наша худоба зникатиме отак, земля лишиться не зораною, а глеки без молока. І шматки м'яса під час святкового обіду будуть менші...

Луї-Філіпп попросив сигарету. І, кашляючи й давлячись від диму, бо не звик до тютюну, вів далі свою розповідь, і була вона невесела, хоча й викликала іноді в мене сміх. Отже, два тижні тому, на західній околиці села, з боку джунглів, з'явився лев. Саме лев. Чули, як він реве, як роздирає ніч громовитим своїм голосом, і тоді батьки пояснювали малим дітям, що там ходить не абихто, а найстрашніший мешканець джунглів. Малі діти не знали лева. Той, що блукав західними околицями, хтозна-звідки прийшов — певно з дуже далеких країв. Пантери, леопарди й рисі зустрічалися частенько, але вже кілька років ніхто тут не чував, щоб розповідали про лева.

...Лев перестав ревти, люди поступово заспокоїлися й поснули.

Коли ж розвиднілося й пастухи вийшли, аби вигнати волів, корів і овець на пашу, серця їхні шалено закалатали, коліна затремтіли від слабості й жаху. Огорожа й чимала частина подвір'я були забризкані кров'ю, сторож — літній чоловік — лежав з розтрощеним черепом, трава навколо була червона від його крові, а подекуди рожевобіла від розбризканого мозку. Далі вони побачили вівцю з роздертим черевом і другу — цілу, але з перебитим хребтом. Худоба ще не отямилася від нічного жаху, скупчившись у найвіддаленішому кутку двора. Тоді помітили, що зник Анай — дворічний віл, дужий, з рогами, немов палиці покручені. По слідах крові й по витолоченій траві можна було простежити, куди потягнув його страшний звір. Сліди вказували найкоротший і найпростіший шлях до джунглів.

Того вечора Нуну Нхвама наказав залишитися у дворі при худобі трьом чоловікам, озброєним мисливськими рушницями (такими, певно, як у Луї-Філіппа!) та величезними мавританськими кривими ножами і довгими грубими палицями — з якогось дерева кольору кави, твердого, мов залізо. (Це дерево можна обтесати, тільки вимочивши його з тиждень у воді). З таким озброєнням, як сказав Нуну Нхвама, можна вберегти худобу не те що від одного, а від двох чи навіть від трьох левів. Та й вартовими цього вечора призначили молодих і дужих

чоловіків. А оскільки всім було відомо, що Нуну Нхвама на власному досвіді переконався, що таке сила лева, то йому повірили й були цілком певні, що наступного вечора неодмінно танцюватимуть і веселитимуться коло забитого звіра.

Та лев не прийшов. Навіть не чутно було його реву. Ніхто з вартових не помітив у темряві його палаючих очей, хоча всі так пильно дивилися вперед, аж повіки їхні напухли й почервоніли, немов після шумуючого відвару манго.

А наступної ночі лев зненацька заревів біля огорожі і то так голосно, що огорожа захиталася, ніби від несподіваного, сильного пориву вітру. Вартові не чекали тої ночі звіра і тому були приголомшені його раптовою появою. Але справа не скінчилася б так трагічно, — адже вони були добре озброєні, — якби лев не заревів удруге. Його громовий голос покотився, наче вихор, наче Нігер у пору великих дощів, підхопив усіх трьох, закрутив ними й заніс кудись аж за східну околицю села, до самого поріччя, до сонних марабу.

Так цар звірів викрав другого вола.

— Нуну Нхвама забув, певно, про силу лева! — виправдувалися вартові. — Забув, що ревіння лева таке сильне, як найсильніша буря. Бо хіба інакше він міг би занести нас аж до марабу?

— Це ви забули про силу і сміливість своїх батьків і дідів! — нагримав на них перед радою старійшин Нуну Нхвама. І наказав негайно одібрати в них зброю, прогнати їх з майдану й не пускати до святкових вогнищ протягом двох сезонів.

Покара була тяжка, але й вона не змогла врятувати від пазурів лева третього вола та кучерявого, спритного Бабо. Третій наряд вартових виявив більшу хоробрість — вони стріляли зі своїх кременівок, та лев не звернув на зброю ніякої уваги. А вийти на нього з ножем заважала темрява.

Нуну Нхвама звелів розкласти у дворі вогнища з боку джунглів. Великі багаття, як у вечори напередодні найбільших свят. Маневр удався — до західної огорожі лев навіть не підійшов. Але саме тоді зник Бабо — хижак перескочив через огорожу зі сходу, схопив барана й живий-здоровий накивав п'ятами.

Ця війна між людьми Нуну Нхвама й левом була справжнім лихом для селища. Ширилися чутки, що це вчащає не лев, а якийсь злий дух у лев'ячій шкурі. Дехто пропонував попросити допомоги в сусідніх селищах, навіть викликати військо. Адже тепер військо не чуже, а своє, воно охоче допомогло б. Та поки прибуде військо, казали декотрі, мине чимало часу, бо зброя в солдатів важка, а з тяжким вантажем пересуватися швидко не можна. Поки прибуде військо, щоб оголосити війну левові, щонайменше половина волів загине від його страшних пазурів.

— Зараз, — закінчив свою сумну розповідь Луї-Філіпп, — засідає рада старійшин. Я чув, — сказав він, трохи помовчавши, аби зібратися з думками, — я чув, і, здається, Сана теж казала це, що Нуну Нхвама хоче запропонувати такий захід: розкладати вогнища навколо двору й підтримувати їх до півночі.

Сана, що стояла біля нас і мовчки слухала розповідь свого чоловіка, кивнула головою.

— Так, — мовила вона, — я чула це на власні вуха від найстаршої невістки Нуну Нхвами.

— А чи знаєш ти, — обернувся до дружини Луї-Філіпп, — чи знаєш ти, що значить палити великі вогнища довкола двору й підтримувати їх до півночі? Навряд чи ти можеш це собі уявити. Це значить, Сано, що половина наших чоловіків і жінок цілий день носитимуть дрова з лісу й складатимуть їх на купи. А хто ходитиме на рисові поля, хто оброблятиме просо, хто полотиме баштани? Тобі сказала найстарша невістка Нуну Нхвами. Вона все це вигадала. Нуну Нхвама чоловік розумний і не забере половину рук з польових робіт.

— Може й так, — кивнула головою Сана, — але ж лев...

Згадка про лева була вагомим аргументом на користь найстаршої невістки Нуну Нхвами.

— Не знаю, — знизав плечима Луї-Філіпп. — Як не крути, а виходу з цієї халепи не видно.

Він зітхнув і замовк.

— Послухай, Луї-Філіппе, — сказав я, — хочеш, ходімо вб'ємо лева?

Подружжя витріщилося на мене, ніби я пропонував вирубати всі джунглі, з велетенськими макарангами, кактусами й баобабами, щоб розкласти на майдані святкове вогнище.

— Убити лева? — прошепотів Луї-Філіпп. — Ти і я... убити лева?

Сана бгала свій барвистий фартушок до колін.

— Ти великий мисливець, — сказав я. — Ти вбив пістрявого леопарда, чорну пантеру. А лев такий сильний, як леопард і пантера разом узяті.

— Убив і леопарда, і пантеру, — погодився Луї-Філіпп.

— Ми спимо на леопардовій шкурі, — мляво всміхнулася Сана, глянула на чоловіка й знову всміхнулась.

— Є мисливці, які убивали не одного й не двох, а багато левів, — сказав я. — І ті мисливці не хоробріші за тебе, друже.

— Ти на власні очі бачив таких мисливців? — здивувався Луї-Філіпп.

— Авжеж! — збрехав я.

Вони перезирнулися.

— Візьмемо з собою ще кількох найхоробріших мисливців, — провадив я далі. — Ти запропонуєш їм пройтися з нами в джунглі, допомогти нам. Левові вистачить однієї доброї кулі, щоб він заснув навіки.

— Так, — сказав Луї-Філіпп, — мертвий лев не їсть волів.

— Ані Бабо, — всміхнулася Сана.

Вони знову перезирнулися, уявивши собі забитого лева. І раптом почали весело сміятися. Барвистий фартушок застрибав на стегнах Сани.

Вони сміялися довго й щиро. Потім Луї-Філіпп сказав:

— Якщо для лева досить однієї доброї кулі, то я неодмінно вб'ю його. І Сана спатиме на лев'ячій шкурі.

Сана глянула на нього вдячними, сповненими любові очима.

— Ні, — похитала вона головою й злегка зітхнула. — Шкуру ми віддамо Сільвестрі. Сільвестра скоро приведе чоловіка в свою хатину. Їй ми і віддамо лев'ячу шкуру.

— Може й так, — погодився Луї-Філіпп і, розпроставши свої сильні плечі, додав: — Треба повідомити про це Нуну Нхваму. Він має сказати нам «так». І тоді ми підемо. Моя рушниця готова.

Ми вирушили на світанку. Нуну Нхвама провів нас на околицю села, до крайньої хатини. Це й була хатина Луї-Філіппа. Свідками нашого прощання були Сана й Сільвестра, але вони стояли осторонь.

— Він не пішов далеко, — сказав Нуну Нхвама, погладжуючи свою білу бороду. — Він десь поблизу, і тому добре пильнуйте. Це самець, а всі самці дуже лихі. Але вас шестеро, і ви його переможете. Бережіть білого друга! — звернувся він до Луї-Філіппа, кивнувши в мій бік головою. — І ви всі, чуєте?

Туареги засміялися.

Ми вклонилися старійшині й подалися в дорогу.

До джунглів від двору Луї-Філіппа недалеко — щонайбільше два кидки каменем. Але місцевість так густо поросла чіпкими, повзучими чагарниками й корневищами, що нам довелося витратити майже півгодини, поки ми нарешті вийшли на трав'янисту рівнину. Сонце вже зійшло й почало припікати. Тут і там, мов велетенські розкриті парасолі, темніли крони могутніх дерев — макарангів. А за ними, вдалині, здіймалася стіна — чорний край справжніх джунглів.

Нас було шестеро — Луї-Філіпп, я та четверо молодих туарегів.

Я йшов перший, на чолі колони, і, може, саме тому мої очі вгледіли лева раніше. І нині не знаю, як це сталося, що я раптом обернувся до нього. Бо я дивився вперед, у напрямку до чорної стіни джунглів, а він стояв на повен зріст ліворуч від мене, кроків за п'ятдесят, у високій, гострій, жовтаво-зеленій траві. Можливо, ми всі побачили його водночас, але мені здалося, що я помітив його перший. І в ту ж мить, коли забачив його, коли він притяг до себе мій погляд, я відчув себе зовсім самотнім — поруч не було ні Луї-Філіппа, ні молодих туарегів, нікого.

Це, звісно, було оманливе почуття, бо і Луї-Філіпп, і туареги зупинилися, наче скам'янілі, за кілька кроків од мене і так само, як і я, втупили очі в лева.

А він стояв непорушно і здавалось, що то не лев, а міраж, кам'яна статуя.

Скільки часу тривало це наше взаємне споглядання? Кілька секунд, щонайбільше півхвилини. В усякому разі, я не пам'ятаю, щоб іще коли-небудь у моєму житті так довго тяглися секунди!

По тому лев махнув хвостом, раз, потім ще раз, покрутив головою. І, не квапляючись, — певно, йому набридло дивитися на нас, — обернувся, якось аж наче зіщулився і пірнув у траву — мабуть, подався у джунглі.

●

Він не підняв кинутої рукавички — відмовився від поєдинку. Зустрілися, подивилися один на одного, чого ж іще? Пропонував нам розійтися миром.

Оговтавшись від несподіванки, ми рушили слідом густою травою, що розходилась, утворюючи живу, звивисту стежку.

На горбочку поблизу гіллястого, мов ліс, баобаба трава перестала хвилюватися — лев зупинився. Зробивши іще кілька кроків, вийшов на підвищення під баобаб, у чорну тінь його зелених віт. І там знову непорушно застиг, ніби статуя, витесана з каменя, відлита з іржаво-червонуватої бронзи.

Яке це було видовище, боги маврів і туарегів, й усіх бамбара з долини божественного Нігеру! Краса й сила зібралися в одне тіло, в одне життя. Я дивився на нього, милувався ним і — хай мені пробачать! — не гнівався на нього в ту мить, не міг гніватися, навіть коли б він викрав і з'їв іще сто волів з рогами, мов покручені палиці, й ще сто кучерявих Бабо! Я захоплено дивився на це божество, як колись, дуже давно, дивився на Мікеланджелового «Давида».

— Підійдемо ще на кілька кроків і стрілятимемо! — відчув я на своєму обличчі гаряче дихання Луї-Філіппа.

І ми ступнули ще кілька кроків, наготували рушниці.

Тоді лев підняв хвіст, хльоснув китицею себе по стегнах, витягнув гриваету шию й заревів. Повітря, тиша, залитий сонцем простір — усе, здавалось, розлетілося на друзки. Він гнівався, ревів — приймав нашу рукавичку, яку ми кинули йому в морду за отих волів і Бабо.

Потім присів і напружився, мов тятива. Ту ж мить вдарили постріли. Двома стрибками він опинився серед туарегів, які хтозна-чому скупчилися один біля одного. Хтось відлетів у траву на добрий десяток кроків, хтось повалився на землю, корчачись і звиваючись, мов клубок. Чулися вигуки, стогін, чорні тіні повзли кудись, бігли, рятувалися, чогось шукали.

Луї-Філіпп стояв біля мене. Він натиснув гачок своєї кременівки, коли лев знову напружив, мов тятиву, хребет, а хвіст його параболою здибився над травою. Я почув клацання курка — тупе, кволе. Грім не вдарив.

Щось величезне, страшне зметнулося в повітрі, закрило голову Луї-Філіппа, сонце. Я над силу натиснув гачок свого карабіна. Гримнув постріл. А потім запала тиша. Коли знову засяяло сонце, тіло лева лежало безрушно на траві й не здавалося ні страшним, ні надто гарним і вражаючим.

●

Двома жертвами поплатилися ми в цьому бою, але Луї-Філіпп не дуже бідкався. Він навіть казав, що ми повинні заздрити загиблим, бо співці не складатимуть про нас пісень, а про них святковими вечорами біля вогнищ співатимуть і розповідатимуть, які вони були великі мисливці; і це пам'ятатимуть дуже довго. Крім того, ті двоє не мали родин, тобто їхні жінки не спатимуть тепер самі, діти за батьком не плакатимуть. Лихо, якщо хатина спорожніє й нікому запалити вогонь на подвір'ї. Така хатина стає пристанищем злих духів. Луї-Філіпп католик, але коли йдеться про злих духів, він забуває про свою віру. Справді кепсько, коли загине чоловік. Удовиця, якщо вона молода, не спить ночами, нервують чоловіки-сусіди і жінки їхні теж, а це не гаразд. Не гаразд і для Нуну Нхвами, що мусить дбати про дітей загиблого, про сирітську пайку з громадської комори, аби вони не повмирали з голоду.

Тому Нуну Нхвама порадив Луї-Філіппові: «Бери з собою вправних мисливців, але щоб вони були неодружені, а якщо й трапиться хтось одружений, то щоб мав тільки одну жінку й дітей-підлітків. Якщо дівчинка — то щоб уміла вже товкти рис, а якщо хлопчик — то щоб пас овець і стеріг їх від степових вовків». Так йому порадив Нуну Нхвама, але Луї-Філіпп і без поради знав, що треба брати з собою лише молодих мисливців.

— А скажи, друже, — спитав я його, — Нуну Нхвама не заперечував проти твоєї участі в полюванні? Адже ти маєш хатину, жінку й дочку.

Луї-Філіпп засміявся. Не тільки не заперечував, а й наказав: «Повернешся без білого друга — будеш чужинцем серед своїх, негідним серед достойних. Живим мерцем. Хатина твоя матиме господаря, але то буде хатина зганьбленої людини. Для туарега, — сказав Нуну Нхвама, — обов'язок і вірність товаришеві дорожчі за всі хатини між великим Нігером і джунглями, з жінками й усією челяддю».

То були гарні, мужні слова, вони імпонували мені. Так кажуть і так міркують сильні люди, мисливці, що мають у своїх хатинах шкури пістрявих леопардів або чорних пантер. Слова ці сподобалися мені, але невідомо чому в душі моїй зробилося холодно й порожньо. Ніколи ще не бачив я над собою такого сірого неба — жодного клаптика, хоч завбільшки з долоню, свіжої й живої блакиті.

Зрубали довге дерево, обчухрали ножами гілля й листя. Зв'язали міцно левові лапи й понесли. Звір був важкий, тож ми просувалися дуже повільно.

Я йшов трохи збоку від носіїв. Коли б ступав по їхніх слідах, то напевно не спіткнувся б і ота клята колючка не вп'ялася б мені в стегно. Потім я довідався, що отрутою з тієї колючки мисливці колись змащували наконечники своїх стріл. Це було ще тоді, коли Нуну Нхвама був малий. Коли б ішов по слідах носіїв, то не подряпався б. Бо вони знали, що ця колючка отруйна й обходили її здалеку.

●

Така історія цього полювання.

Тепер я лежу на піску й слухаю, як заспокійливо плюскочуть хвилі Нігеру. Весела пісенька Сільвестри оддаляється від мене, біжить до крикливих ібісів та непорушних марабу. І я не дивуюся, думаю, що так і мусить бути, хоча Сільвестра стоїть усього за кілька кроків, пританцьовує й викручує ту барвисту хустку, якою запинала стегна. Мені хочеться сказати їй: «Застигни на мить, і ти скидатимешся на фламінго — з бронзи, звичайно, або з міді, як у саду «Отель де Пальм». Але я не кажу цього, бо це, звісно, дурниці; всілякі дурниці лізуть мені в голо-

ву, а над головою немов Нігер тече — небесна баня здіймається дедалі вище, і я зменшуюсь, перетворююсь на барвисту хустку, подібну до тієї, якою Сільвестра запинає свої стегна. Це від слабості, від недостатнього припливу крові до мозку. Після бадьорого пробудження, після отого чарівного схилу з маками!.. Але я не смію перебивати її пісню, я знаю це дуже добре.

Вона підходить до мене, стає навколішки, розв'язує білу хустку. В ній курка, яку прислав Нуну Нхвама.

Може, я надто багато думав про лева? Чи, може, та клята колючка вирішила довершити свою справу? Сільвестра розламує курку, гомонить, сміється. Струмок, стрибаючи з каменя на камінь, піниться, утворює невеличкі вири, завглибшки на дві п'яді й завширшки з долоню, і біжить далі, і я боюся, щоб він, бува, десь не затримався.

— Їж, Сільвестро, пригощайся, — запрошую я і знову намагаюся крадькома помилуватися на її шоколадні оксамитні груди.

Вона усміхається мені, подає шматочок м'яса.

— Чи подобається тобі лев'яча шкура? — питаю і кладу м'ясо на хустку. І відразу ж зрозумів, що припустився помилки: Сільвестра здригнулась, розгублено втупилася в мене, довго дивилася й, здавалось, не могла проковтнути свій шматок.

— Їж, Сільвестро, — хочу сказати я, а перед очима пливуть кола—фіалкові, оранжеві, — скручуються й розкручуються червоні й лілові лінії, спіралі, еліпси. Весела геометрія світла. І в тому світлі я бачу її очі — сполохані, сумні.

Я здогадуюсь, що в виразі мого обличчя з'явилося щось таке, що її лякає. Виймаю люстерко з шимпанзе на другому боці — скромне люстерко за кілька су, його мені подарувала Ліліан на згадку перед від'їздом на Накрі-Сосе. Ну звичайно, з моїм обличчям не все гаразд. Я сміюся й жбурляю люстерко на пісок. Не хочу мати нічого спільного з цими червоними, запаленими очима, з посинілими вустами, зі зблідлим чолом, укритим краплями поту. Це не обличчя великого мисливця, який убив лева й подарував його шкуру Сільвестрі. Це обличчя слабкої й жалюгідної людини. Все своє життя я зневажав слабих, жалюгідних людей, тих нещасних, що не мали в своєму ранці маршальського жезла...

— Їж, Сільвестро, — сказав я і цього разу вже почув власний голос. — Проковтни шматок, ну!

Марабу сів зовсім близько від нас на камінь і задивився на білу хустку та курку Нуну Нхвами.

З МАРШАЛЬСЬКИМ ЖЕЗЛОМ У РАНЦІ

5 червня, поріччя Нігеру.

Я вийшов з хатини Луї-Філіппа ще затемна, раніше, ніж на сході спалахнула світанкова зоря. Луї-Філіппові я сказав після вечері, що мені засвербіли руки, що рушниця моя нагадує мені молоду, про яку забув чоловік, і що чув я про одне місце біля Нігеру — водопій, куди бейза й куду приходять надвечір цілими стадами вгамувати спрагу студеною водою. Луї-Філіпп відповів мені, що не знає такого місця, куди приходили б надвечір стада куду й бейза, але воно напевно є десь біля розливів, бо там берег нижчий і зручний для водопою. Я сказав йому, що не зовсім упевнений, чи це місце десь побіля розливів, але, йдучи за течією ріки, обов'язково знайду його: адже мусять куду й бейза пити десь воду. Можливо, додав я, що туди завертають і зебри, і буйволи, й інші степові тварини. У зебр я не стрілятиму, шкура зебри мені не потрібна! А буйвол — зовсім інше. З буйволячої шкури можна зробити тисячу різних речей. Луї-Філіпп промовчав, думаючи про своє, може, дивуючись, що мені не до вподоби смугасті шкури зебри, або знову перелічував у думці, скільки зебр і буйволів убив за своє життя.

Того вечора ми грали з ним у піжмурки, бо справжній зміст нашої розмови був приблизно такий:

— Луї-Філіппе, мені здається, що та колючка таки робить свою справу в моїй крові.

— Мабуть...

— Може, все скінчиться за два-три дні, як ти гадаєш?

— Судячи з твого обличчя й вуст, що найдужче посиніли, ти протягнеш іще два-три дні.

— Це не малий час, Луї-Філіппе.

— Не малий.

— Я не хочу, щоб ці дні ви морочилися зі мною.

— Знаю, що не хочеш.

— Гайну куди-небудь. Так буде краще для вас. Та й для мене теж.

Луї-Філіпп відвів очі вбік.

— Піду вниз за течією Нігеру. Може, щось і вполюю дорогою — бейзу або куду. Все-таки буде ще одна радість.

— Я пішов би з тобою, щоб ти не блукав сам. Але знаю, що ти мені відмовиш.

— Волію йти один, Луї-Філіппе. Дякую.

Але оскільки ми боялися, я — щоб не викликати в нього жалості до себе, а він — щоб

не образити й не принизити мене своєю жалістю, то воліли грати в піжмурки, верзти всілякі нісенітниці про поріччя, про куди й бейза.

Ми обидва й так чудово розуміли, про що йдеться.

Отже, я вийшов з хатини Луї-Філіппа поночі, більше як за годину до світання.

●

Місце, до якого мені стало сили добратися, годилося для водопою куди і бейза, хоча на пухкому піску ніде не видно слідів копит. Жодного сліду, хоч берег тут низький. Тут є все: тінь від двох кокосових пальм за моєю спиною, далі — папороть, чагарі й висока густа трава, а ще далі — глухе мовчання диких джунглів. А переді мною, перед моїми очима — смужка золотавого піску, далі — широкий Нігер, молочне марево над його стрижнем, блискітки. І протилежний берег — там починається савана, рівний і безлюдний степовий світ із сивим небом і сивим імлистим обрієм... В мене є все — мисливський карабін (може, таки з'явиться куду, спрагла куду), ранець з кількома плитками стійкого до спеки шоколаду й жменею таблеток кодеїнового концентрату. Мені нічого не бракує, на мене чекають спокійні, тихі години.

Але я не можу провести їх на самоті, бо я не відлюдник, ані ображений на світ та на людей мізантроп. Я не хочу переживати їх під чужим небом і на чужій землі, хоча все небо над землею і вся земля — батьківщина людей, і добрі люди з Півночі й з Півдня — друзі й брати добрій людині.

Я це знаю. Але краплина здорової крові, яка ще є в моєму серці, прагне свого неба, своєї землі, це закон, і я не маю сили протистояти йому тепер, саме тепер.

І тому прислухаюся до свого серця. Я маю з ним деякі рахунки, я його боржник і мушу швидко розплачуватися, поки ще є час, бо години мої вже полічені. І, як заведено судити злочинця на місці злочину, так і я мушу розплатитися в тому краю, де робив борги — на рідній землі, під рідним небом.

●

Я був тоді на першому курсі політехнічного, і сталося це під час літніх канікул.

Про той млин, що перейшов у спадок моєму батькові од діда, ніхто більше не дбав — він скидався на хвору стару людину, що чекає в самотині й тиші своєї смерті. Зникли десь білі жорна — комусь вони на щось знадобилися, і він повиносив їх звідти. Не було коша, зникла велика скриня на борошно. Млин стояв пусткою, без дверей, з вибитими шибками, навіть залізні грати хтось понівечив. Але вода плюскотіла в старому річищі і знову, як і колись, збиралася біля затіненої загати. Вона була тиха, глибока й синя. Величезне дерев'яне колесо з лопатями, що пінило воду й кидало такі бризки, що аж подих перехоплювало від цього видовища, давно було поламане, виднів тільки його кістяк — позеленілий і сточений водою.

Лівий берег був пологий, ним вилася дорога, що нею здавна возили до млина зерно. А правий височів, порослий буками, грабами, ліщиною. Вузенька стежечка звивалася поміж чагарників і буків до закинутого зрубу по той бік літнього табору для худоби.

Вийшовши на стежку, я думав, що не зустріну жодної живої душі. Я вирішив прогулятися до галявин і пасовиськ — пастухи запросили мене в гості. Я вийшов на стежку, але йшов не поспішаючи, бо припікало сонце, і я вагався, чи не повернутися мені назад. Єдине, що мене цікавило, це дикі ягоди — я чув, що їх багато в цих місцях.

Так я опинився біля млина, підійшов до води й почув сміх і вигуки внизу, біля греблі. Якби то були чоловічі голоси, я пройшов би не спиняючись. Та від греблі долинали жіночі голоси, дзвінкий дівочий сміх.

Хвилю я прислухався, не наважуючись поглянути, а може, вибирав підходяще місце. І не тому, що внизу сміялися й галасували — мені було чутно, що там купаються.

Я проліз між двох ліщинових кущів, пригнувся, глянув на річку й здивовано застиг — я побачив тільки двох дівчат, а мені здавалося, що їх там більше — п'ять або шість.

Дівчата наближалися вже до протилежного низького берега, гучно ляпали по воді руками й щось кричали одна одній, але я не міг зрозуміти, що саме. Дівчата вийшли на берег, віджали воду з волосся, підскакуючи то на одній, то на другій нозі, потім шаснули до млина, неначе чогось злякавшись; там, очевидно, була їхня одежа.

По тому я глянув униз, під ноги, й ледве стримався, щоб не скрикнути.

На вузенькій смужці землі під берегом стояла Магдалена, або Магда, як її всі називали. Вона жила в сусідстві з нами, через двір. Батько її, дядечко Стаменко, приятелював з моїм батьком. Я часто заходив до них, називав його колись дядечком, мені дуже подобалися його підкручені вуса. А Магда була тендітна й хирлява. Коли я почав парубкувати й ходити на вечорниці, то чатував на інших дівчат у темряві й лякав їх голосним «ау», а потім ловив їх, мов батьків пес куріпок. Магда була хирлява й на два роки молодша за мене, нічим не

примітна. Я не звертав на неї уваги й по тому, коли вона стала дівкою. Та й хіба мені було до неї, коли за мною бігало стільки інших дівчат, з якими я не стрічався щодня і які самі очікували на мене в темряві! Іноді, коли я зустрічав Магду, мені здавалося, що вона дивиться на мене з якоюсь незвичайною теплотою в очах; так дивилися на мене й інші дівчата з сусідніх вулиць, і під їхніми поглядами я ніяковів. Може, мене розбестили ті дівчата, що залюбки згоджувались на вечірні прогулянки зі мною. Але вони були для мене справді дівчатами, мали уста, груди, а Магда була для мене лише дочка дядечка Стаменка, ніби рідна сестра, і тому мені ніколи й на думку не спадало дивитися на її уста й груди. Брат не помічає цього в своєї сестри, бо не дивиться на неї очима мужчини. Може, тому я й не розумів тієї теплоти в її очах, не сприймав її: вона була мені чужа.

Не подобалася Магда мені й своєю вдачею. А я її добре знав, бо в дитинстві разом гралися — на вулиці, за хатою, в полі; згодом зустрічалися в гуртках, в молодіжній організації. Я був самовпевнений, гартував свою волю. Мене вабили пригоди, я мав велику мету. А вона, вона завжди з упертою послідовністю і якоюсь зосередженістю, якої я не терпів, виставляла на показ свою скромність, працьовитість, стриманість, постійно прагнула бути одним із чотирьох коліс у возі, а не вважатися п'ятим... Така поведінка викликала в мене відразу, я називав її «апостольською», лаяв у думці й не минав нагоди покепкувати й посміятися з неї, коли Магда могла мене почути. Та дівчину все одно не зраджувала її клята стриманість: вона відповідала мені і, мушу признатися, відповідала розумно, доречно, не гарячкувала й не відказувала на мої дотепи дотепами.

Якось, — було це під час організації кооперативів, — я запропонував їй допомогти мені позганяти вночі худобу тих, кого ми вирішили об'єднати в кооперативі, до кооперативного корівника.

— Там більше немає місця, — відказала мені Магда.

— Байдуже! — сказав я. — Знайдемо!

— І кормів не вистачить. Сіна лишилося дуже мало!

— Скільки є, стільки й буде! Даватимемо потроху!

— Я не згодна! — похитала Магда головою й повторила: — Не згодна. І наша худоба терпітиме, і людська.

— А чого ж ти хочеш? — спалахнув я. — Чекати, поки вони поріжуть її або попродають, так?

Вона замислилася, потім усміхнулася:

— А чому твій батько не поговорить з ними? Вони не такі вже й злі, може, зрозуміють!

— Погляньте на цю благодійницю! — обернувся я до молоді. — Їй бракує тільки ряси черниці Іоанни. А ще пнеться в активістки!

Іоанна була єдина черниця, яка залишилася в монастирі-капличці «Свята Анна», що загубився серед скель, неподалік од тракту до міста.

Очі в Магди розширилися, я влучив у ціль.

«Так їй і треба! — злорадів я. — Ми робимо революцію, руйнуємо царство власності, а вона боїться, щоб не лишився голодний чи напівголодний чийсь віл або чиясь паршива вівця!..» Молодь у всьому йшла за мною, а вона, пригадую, стояла на своєму. Але не здіймала галасу, вперто й тихо доводила своє. Це мене найдужче дратувало — ота її впертість, нездоланна, наче гори.

●

І ось вона стоїть унизу, на повен зріст — розчісує мокре волосся перед люстерком, тримаючи його в лівій руці. Я дивлюсь на неї, і мені здається, ніби бачу незвичайний сон: нічим не примітна Магда, дочка дядечка Стаменка, має плечі, перса, стегна! Краплинки води блищать на її плечах і грудях, над правим коліном прилип зелений листок ліщини. Я з подивом дивився на цю білу постать, немовби несподівано знайшов свято в календарі, який відлічував тільки будні, або побачив пляшку чудового рубінового вина в простому дерев'яному ящику.

А може, дивувався більше сам собі, що був досі сліпий і наївний у своїх почуттях. Зустрівшись очима, ми обоє застигли, завмерли одне навпроти одного, ліва Магдина рука почала поволі опускатися додолу, неначе під якимсь тягарем. Люстерко випало з її пальців, вдарилося об камінь і розбилося вщент.

Я був злодій, вона — обкрадена; злодій і обкрадена стояли віч-на-віч, обом нам було страшенно ніяково. Потім вона зробила руками звичний жест, який роблять у таких випадках усі жінки, зігнулася, немовби мій погляд притискував її до землі, позадкувала. А коли відчула під ногами воду, присіла, обернулася й блискавкою метнулася вперед.

Я кинувся навтікача, звісно, не без докорів сумління, але мені було весело, я не відчував спеки, ніби щойно вискочив з прохолодної тіні під греблею... З прохолодної тіні? Хтозна. Гребля стояла перед моїми очима, як величезна срібна таця, освітлена сонцем, сліпуча, іскриста. На цій таці боги піднесли мені, безвірникові, велику радість.

Коли людина носить маршальський жезл у своєму ранці, всі боги світу, в тогах, чалмах і мантіях, стають її ординарцями, слугами. Вони аж із шкури пнуться, аби піднести їй радість на срібній таці. Мені було весело й гарно на душі, я підсвистував пташкам, обривав листя з ліщини й кидав його на стежку.

За півгодини я був уже в літньому таборі — долетів до нього, мов на крилах, хоч по дорозі мені траплялися високі пагорби.

Наступного дня я зустрів Магдалену — вона йшла до клубу. Забачивши мене, злегка зашарілася.

— Прийдеш на репетицію? — запитала.

Репетирували якусь п'єску, та вона мене нітрохи не цікавила. Рум'янець щез, Магдині щоки знову стали такими, як завжди.

— Ні, не прийду, — відказав я і глянув їй у вічі. І відчув, що вона й не думає про якусь там репетицію, це виказували її очі — ясно й недвозначно. Але вони виказували й інше — може, те саме, що намагалися відкрити мені вже багато разів. Але тепер вони виказували це з більшою теплотою, наполегливіше і якось менш сором'язливо, хоча вони ніколи не видавалися надто сором'язливими.

— Ні, не прийду, — повторив я, — бо вранці їду геть і мушу залагодити деякі справи.

Як мені могло спасти таке на думку! Ще кілька секунд тому я навіть гадки не мав кудись їхати.

— Їдеш? — тихо спитала дівчина.

Якби вона спитала голосніше, без отих мінорних ноток і без отої теплоти й щирості в очах, я неодмінно б засміявся і похитав головою.

— Та де там! — сказав би я. — Намір такий взагалі був — поїхати кудись, але то було позавчора. А вчора, так, саме вчора я вирішив залишитися.

— Невже? — певно, засміялася б вона.— Невже саме вчора? І подивилася б на мене відкрито й недвозначно, без сентиментальності в очах. — Чи спало б це тобі на думку, якби ти не вештався поблизу дідового млина?

Така могла б розіграться між нами сцена, і коли б вона розігралася саме так, я не сказав би Магді, що їду геть.

Навіщо вона виказувала мені свої серйозні почуття! І взагалі, що мені до них! Вона може тримати їх при собі, тішитися ними, скільки завгодно, то її справа.

Вона заправила надто високу ціну за вчорашнє! Дякую красненько! Для мене, голубонько, вчорашнє було лише приємним відкриттям. І більш нічим.

— Треба їхати, — повторив я, — мені вже остобісіло марнувати тут час!

Так ми розсталися з нею.

А наступного ранку, їдучи возом на вокзал, я дивився захоплено на лани пшениці, зелене море кукурудзи, радів світові, бо він незвично гарний, бо я любив його. А про Магдалену, дочку дядечка Стаменка, навіть не згадував. А якби і згадував, то згадав би, може, тільки те, що побачив недавно біля греблі, але про таке не варто багато думати.

●

Я не був у селі кілька років. Спеціалізувався за кордоном, брав участь в експедиціях, що працювали за тисячі кілометрів від нашої Мариної бари, шукав поклади в тундрі, розвідував безкраї степи, піщані пустелі півдня. Відкривав поклади, безцінні для добробуту людини; радів руді й новим родовищам, але найбільшу радість приносили мені перемоги над просторами, переборювання труднощів, двобої з мочарами, що засмоктували наші тіла, і з пісками, що обпікали їх. На півночі, серед зваляних, наче повсть, мохів, серед жалюгідних сиво-блакитних лишайників і заледенілих пустищ розливів, коли червоний стовпчик термометра падав нижче п'ятдесяти градусів, я передусім запитував себе: «Витримаю чи ні?» А вже по тому задавав питання: «Знайду чи ні?» Коли ж знаходив, казав, що витримав, і п'янів від радощів, що витримав двобій з п'ятдесятьма градусами, що подолав сковану морозами землю. Радість від знахідки, від рудної жили, яку «намацав» і «спіймав», була також велика й по-своєму врочиста, але йшла слідом за тією першою.

●

Повернувся я загартований, змужнілий, наче з переможної війни — адже я брав участь у великих битвах з природою, з її суворістю, з її таємницями, а це все чогось таки варте. Одна справа, коли намилюєш обличчя й вода на твоїх щоках миттю обертається на лід і попри все це ти все одно голишся щоранку; і зовсім інша, певна річ, коли ти робиш це саме в кімнаті, з теплою водою, або перед наметом, на зеленій запашній галявині, змережаній срібними краплями роси. Є різниця між п'ятдесятьма градусами нижче нуля і ямами, викопаними глибоко в піску, де за годину ледве націдиш почорнілий алюмінієвий казанок води. Цей «фронтовий» досвід щось таки та значив, і тому невдовзі після вступу до інституту мене призначили керівником розвідувального сектора — цієї посади досягають, звичайно, після довголітньої служби. Дехто заздрив, а мені здавалося, що ця посада не таке вже й велике щастя. Але потім звик, і за якийсь

час зміг переконатися, що й на мілководді трапляються глибокі місця, де може показати себе великий плавець.

Під час роботи в секторі, якій я віддавав багато сил, бо любив її, до вже усталених звичок, поглядів, що засвоїв колись від свого батька, поступово долучалися нові звички, нові погляди. Керуючи сектором, я, наприклад, став завзятим прихильником широкого розмаху — не любив дрібних починів, мене нудило від несміливих проектів, боязких і невпевнених експериментів. В широкому розмахові нема нічого поганого, навпаки! Але, піддавшись тому, що відкладалося віддавна в моїй свідомості, я захоплювався, далечінь п'янила мене, мов міцне вино, і я говорив, що ті, які не бачать її й кого не ваблять її простори, — не носять маршальського жезла в своєму ранці, то байдужі люди, на свідомості яких не позначається наша велика епоха.

І для своїх співробітників я виробив критерій, взявши за основу можливості найсильніших, найобдарованіших від природи. Але я був нетерплячий, занадто швидко прагнув досягти успіхів; не чекав, поки люди гартувалися і вчились, засвоювали силу найсильніших і мудрість наймудріших, поступово, систематично, а «натискував на педалі», вимагав від усіх, щоб вони самі себе перестрибнули в якийсь магічний спосіб, раптово; від кволих вимагав те, що може досягти тільки найсильніший, найзагартованіший, і не вмів, не бажав відступати від свого, нікому не співчував.

Пригадую, якось узимку треба було розвідати бурінням скелястий високогірний об'єкт. Я уявив собі, що я керівник бурильної групи, й запитав себе: «Протягом якого часу ти міг би виконати це завдання?» І сам собі відповів: «Протягом десяти днів. І ні на день пізніше».

У кожному з членів групи я бачив самого себе. І всі погодилися, що це завдання можна виконати протягом десяти днів.

Тому в лівому горішньому кутку наказу я написав: «Розвідати об'єкт за десять днів, починаючи з...» І підписався.

Приходить секретар партбюро, приголомшено дивиться на мене:

— Ви справді вважаєте...

— Справді! — урвав я його й розвів руками. — Знаєте, — додав я, — коли б цією справою зайнявся я сам, то впорав би її не за десять, а за п'ять день! Усього за п'ять день. Нехай начальник дозволить мені очолити групу, і ви побачите, що навіть п'яти днів буде забагато!

— Але ж морози...

— Невже ви гадаєте, що я не беру цього до уваги?

Звичайно, я врахував морози, але покладався на власну витривалість, свою підготовку. Я працював при п'ятдесятьох градусах нижче нуля, піднімався на льодовики, ночував на крижаних рівнинах. Брав до уваги люту зиму й зменшував термін, і моє сумління як фахівця було чисте. Про одне тільки я забув (просто воно не спало мені на думку), що, йдучи на цей крок, я покладався тільки на себе, на свої можливості, свій досвід.

Керівник групи, — ми з ним були на «ти», інколи грали в шахи, — заходить другого дня вранці до мого кабінету, всміхається ніяково й показує пальцем на той куток наказу, де я визначив термін розвідки. І я враз забув про наші шахові турніри, про те, що ми були з ним на «ти» і про те, що якось вечеряв у них, коли вони святкували день народження свого десятилітнього сина, про те, що дружина в нього — мила, весела й пухкенька жінка, все забув я, дивлячись, як він постукує обручкою по тому місцю, де була моя резолюція.

— Чого ви хочете? — грубо запитав я його. — Вам неясна резолюція, чи що?

Обличчя в нього витяглось, він якусь мить помовчав.

— Тут нема ніякої помилки? — І знову пробує усміхнутись, неначе ми сидимо за шахівницею і він хитро затискує мене, готується вдарити з флангу, взяти королеву, але йому не дуже приємно бачити мене переможеним, бо він — добра, делікатна людина.

Я підвівся, закурив, але не почастував його, як робив це завжди.

— Ні, немає, — відказав я. А тоді злісно додав: — Може, ви боїтесь замерзнути нагорі, вхопити нежить?

— Виправ на двадцять днів, — мовив він. — Двадцять, і ні на день менше, бо й двадцяти днів... — Він махнув рукою, не докінчивши.

— Отже, ви відмовляєтесь їхати? — спитав я.

— Ні, боронь боже! — Він знову спробував усміхнутися. —Я тільки кажу, що за десять днів неможливо, неможливо пробурити об'єкт, зважаючи на погоду! — І кивнув на вікно. Шибки були укриті мереживом білих візерунків.

— Погода стоїть на заваді полохливим і малодушним, — сказав я і розчавив недопалок у попільниці. — Їм завжди що-небудь перешкоджає. Дайте сюди! — І вихопив наказ з його рук. — Можете йти! — крикнув і заходився швидко гортати папери, що лежали переді мною.

А потім запропонував дирекційній раді покарати його. Я добре обгрунтував свою пропозицію, але начальника відділу це не зовсім переконало, хоча він і не відкинув

жодного з моїх аргументів. Обмежилися доганою.

Мій приятель вирушив на об'єкт. Буріння провели за чотирнадцять днів — з чотириденним запізненням, бо погода справді була препогана, безперервно сипав сніг. І не обійшлося без пригод: один з розвідувальників відморозив праву руку, довелося відтяти вказівний і середній пальці. Керівник групи, мій приятель, втратив тільки ліве вухо. Але він сам був у цьому винен — забував розтирати його час від часу снігом.

Чотири дні — не таке вже й велике запізнення, щоб вимагати покарання для всієї групи. Та й начальник відділу не мав наміру когось карати. Він не носив маршальського жезла в своєму ранці, був несміливою людиною й у вирішальні хвилини виявляв сентиментальність. Але так чи інакше, ми з моїм приятелем уже не сидимо за шахівницею, він звертається до мене на «ви», незважаючи на те, що я вже пробачив йому, забув оту його малодушність, страх. На Николин день, коли його дружина святкувала свої іменини, я прийшов до них, хоча мене ніхто й не кликав, з букетом хризантем і великим шоколадним тортом. Прийшли й інші гості, і він розважав їх, а до мене був зовсім байдужий. Мені хотілося сказати йому: «Годі тобі дутися, я вже забув той випадок!», бо я не злопам'ятний. Але він уникав мене, і я так і не сказав цього йому. Зате його жінка, ще рожевіша, ніж будь-коли раніше, в своїй рожевій шовковій сукні з буфами й мереживом, із стрічечками, які робили її ще пухкішою, силкувалася надолужити нетактовну поведінку свого чоловіка. Славна жіночка! Та я не гнівався на її чоловіка, тільки співчував йому. Адже не кожному дано йти в далечінь замашною ходою і носити в своєму ранці маршальський жезл. Тепер він навряд чи дочекається підвищення на службі — принаймні поки я буду його начальником. Так думав я того вечора, а дружина його танцювала зі мною, ми цокалися й пили до дна. І коли б я не був його начальником, то призначив би їй побачення або сказав би щось таке, від чого вона стала б іще рожевіша в своїй рожевій шовковій сукні. Він заслуговував цього вже хоча б за те, що відморозив собі вухо при якихось там двадцяти градусах морозу, хай йому грець!

●

Одну з відпусток мені випало провести на селі, й тоді я випадково довідався, що Магдалена вийшла заміж за колишнього рахівника кооперативного господарства; тепер він працював плановиком на великому підприємстві в окружному місті. Побралися років зо три тому, виїхали з села, добре влаштувалися там, у місті, але подейкували, що життя в них не клеїться і навряд чи й буде клеїтися.

Я співчував Магдалені — адже ми росли на одній вулиці. Але коли згадував її очі, отой теплий блиск у них, мене брав сміх; якби її чоловік був поетом-ліриком, я б дошкулив йому, а в бідного плановика й рахівника стільки лірики, скільки душі в лічильній машині. Та як би там не було, я співчував їй; я й досі не забув, як тоді стояв над греблею в ліщині й дивився на неї, як зустрілися наші очі. Згадав той випадок, усміхнувся.

В мене були клопоти, й то не малі. Найбільше клопоту завдавав мій начальник, обережний, розважливий, який ненавидів сміливі експерименти, рішучі кроки. Він скидався на того гравця, що не вступає в гру доти, поки не дістане принаймні трьох старших карт одної масті. А коли вже наміриться грати без масті — горе його партнерам! Він мудрує, обмірковує, перераховує, страхується від несподіванок і, якщо під час гри не має чим «ударити», — кидає карти, хоча між ними і є якийсь козир, визнає себе переможеним; йому не вистачає нервів витримати поразку до кінця, чекати якогось несподіваного повороту. Зате якщо він визнає щось за можливе, за розумне, як поставить підпис під якимось проектом, то гори можуть зсунутися з своїх місць, а він не поступиться. І тоді весь інститут — від директора до техніків буріння й різноробів — знає: авторитет установи поставлено на карту, яка неодмінно й напевно виграє.

Я ненавидів його, бо мусив через нього безперервно стримувати себе, накидати вуздечку на свої поривання, обмежувати свої експерименти безперечним, реальним. Він хотів мати під своїми прапорами досвідчених, але розсудливих солдатів. Мене вабила далечінь, а він затуляв мені очі тим, що лежало на кидок руки. В усякому разі, я не з тих, хто може терпіти отаку несправедливість: у жилах моїх тече кров мого батька Даскала; я крутив колесо бурової вишки при п'ятдесятьох градусах морозу, мої руки відкрили кілька рудоносних жил. Кінець кінцем, в ім'я великої мети людина може послати під три чорти обмеженого керівника! Обмежений керівник подовжує шлях до великої мети, бо боїться фронтального наступу, цілеспрямованого рішучого кроку; він обходить, обминає, прислухається, вичікує, аж поки людям взагалі не обридне думати про оту мету, що сяє в далечині, велична, дивовижна, наче Хеопсова піраміда. А такі керівники, як мій начальник, такі, як він, затуляють спинами піраміди, заважають людям прагнути дістатися до них,

полинути до їхнього підніжжя на крилах Ікара, приведених у рух атомним паливом... До дідька такого керівника! Його треба зштовхнути із свого шляху або хоча б відсторонити!

Але він мене любив, і це було жахливо. Його завжди стомлені, підпухлі очі з червоними повіками по-дружньому усміхалися мені, коли я входив до його кабінету, запрошували сісти в найзручніше крісло, пропонували почувати себе як дома. Він мовчки слухав мої заперечення, мої протести, мої контрпропозиції, мої гіпотези, заохочувально кивав головою, усміхався. Потім казав, що я чудова людина, надзвичайна людина, але небезпечна, чорти б його взяли, що коли не відпиляти гострою пилкою деякі мої звички та риси характеру й не повитягувати обценьками деякі мої захоплення, то шкода буде мого таланту й грошей, що їх витратила держава, аби зробити з мене людину...

Він не розумів, цей керівник з заплилою жиром спиною й жовтими мішками під очима, людина з палеозойськими принципами й методами праці з неозойської ери — він не розумів, не здогадувався, що я ненавиджу його, що пильно стежу за його кроками, що очікую свого часу.

Магдалена... Весела хатинка серед виноградників, повз які мчить поїзд. Тоді мені було не до цих спогадів, я мав важливіші турботи.

●

Треба було забезпечити заводи міддю: не вистачало руди, цехи працювали напівсили, виробництво тупцювало на місці, показники були низькі. Уряд забив на сполох, міністр підняв по тривозі наш інститут. У мінімальні, найстисліші строки треба було знайти багаті поклади мідної руди.

Ми сходили з кінця в кінець гірські кряжі, улоговини, а повернувшись, позамикалися на кілька діб у своїх кабінетах: опрацьовували проекти, щоб подати їх на обговорення дирекційній раді. Увечері, напередодні здачі проектів, Петр Іванов, мій начальник, несподівано подзвонив мені по телефону:

— Якщо не дуже поспішаєш, зайди, будь ласка, на хвилинку! — прогув у мембрані його голос.

— Гаразд, — відказав я, — поспішаю, але забіжу.

Він вийняв з шухляди столу коробку з дешевими шоколадними цукерками, мовчки запропонував мені, потім знову поклав коробку на місце.

— Ось мій проект, — показав він на стіл, за яким ми збиралися на наради. На зеленій скатертині лежали безладно розкидані машинописні сторінки, креслення, топографічні карти, довідники з пожовклими корінцями. — Ось мій проект, — повторив він. — Сідай, дивись, і якщо маєш якісь зауваження, то кажи. Я слухаю.

Він умостився у кріслі, простяг ноги й голосно позіхнув. За хвилину він уже тихенько хропів. Щоки його обвисли й нагадували сіру спущену камеру футбольного м'яча.

У його проекті була логіка, точність, академічна викінченість, але він мав одну основну ваду: автор, здавалося, зовсім не знав про найновіші геофізичні й радіометричні методи в розвідуванні покладів руди. Я грубо, на око прикинув схему: ці методи пересунули б місце, яке він пропонував для пробного буріння, в мій район — район, на який я націлився...

— В тебе є якісь зауваження? — почув я раптом за спиною його стомлений, басовитий голос.

— Зауваження? — перепитав я й мить помовчав. Потім підвівся зі стільця й знизав плечима. — Може, тут і є якісь помилки, але я зараз не можу про це думати, бо дуже зморений. Завтра, на засіданні... — Я позіхнув і пішов до дверей. — «Завтра, на засіданні, — посміхнувся в думці, — ти завалишся, палеозойська скам'янілість, і більше не перешкоджатимеш мені, і я більше не почуватиму себе стриноженим конем!»

— Я можу переглянути твій проект і допомогти, якщо в цьому є потреба, — озвався мій начальник. — Щоб ми справили хороше враження на дирекційну раду, — додав він.

Я на мить зупинився.

«Не будь сентиментальним!» — дорікнув я сам собі.

— Дякую, — вклонився я, — дякую за добрий намір.

— Облиш, просто ситуація така... — мовив він. — Тільки тому!

— Саме так, — погодився я з ним, — саме про це завтра й поговоримо як слід на дирекційній раді. На добраніч, — попрощався я і пішов.

●

Я ліг у доброму гуморі, і мені снились рожеві сни. Задрімавши, я побачив, як моя бурова вишка номер три, на котру я найбільше покладався, побачив, як вона добула (свердло ще не ввійшло глибоко в землю) великий шмат руди, звичайнісінької мідної руди, що, проте, блищала, немов полірована мідь, навіть більше — сяяла, немов золото. «От як буває, — майнуло мені в голові, — коли тобі вже не заважають. Звичайнісінька мідь, а блищить яскравіше за золото!» Дов-

кола зібралося багато людей — на галявинах, на схилах, дехто повилазив на дерева, й зелені буки нагадували велетенські грона. Всі кричали «ура!», хоча я і не чув голосів, але всі захоплено махали руками, шапками, хустками; це дещо нагадувало урочистий мітинг. «От як буває, — подумав я, — коли тобі більше ніхто не плутається під ногами. Тепер я вже не схожий на стриноженого коня!»

Другого дня я виступив на дирекційній раді й розкритикував проект свого начальника. Підкреслив, що він недостатньо обізнаний з найновішими методами геологічної розвідки. Геофізика й радіометрія внесли багато нових моментів у визначення меж фактичного й можливого поширення родовищ руди. Коли б він узяв до уваги ці нові моменти, район, що його він пропонує для обстеження, неодмінно наблизився б і навіть злився б із деякими ділянками району, що його я зазначив у своєму проекті. Південні дуги обох районів, відзначив я, мають одну теоретичну спільну дотичну, а це свідчить, що мій начальник закінчив розвідку саме в тому місці, де її треба було починати. Його збентежив один несподіваний ерозійний зріз, викликав сумніви ілюзорно нейтральний ґрунт, позбавлений поверхневих нашарувань і мінералізованих джерел...

Начальник слухав, тер свої почервонілі повіки й скоса зиркав на мене з усмішкою, яка чомусь не здавалася мені лихою.

Директор інституту погодився з моїми аргументами — він був керівник широкого розмаху, вчений зі світовим ім'ям, але його мучила якась хвороба печінки, і тому вигляд у нього завжди був трохи засмучений і апатичний. Він зітхнув, помовчав, потім махнув рукою й запропонував перейти до наступного питання порядку денного — до обговорення мого проекту.

Присутні геологи, інженери, фізики, хіміки, фахівці з різних видів розвідки, заслужені буровики — усі, навіть мій начальник, погодилися з моєю пропозицією зондувати об'єкти номер один і номер два, а об'єкт номер три, на який я найбільше розраховував і покладався, повис у повітрі, його ніхто не захищав. А мій начальник просто проїхався по ньому, мов танк. Назвав його «магмою», де «варяться й киплять» самі лише фантасмагорія та легковажність.

— Давайте ще факти, — запропонував директор, — обгрунтуйте свою гіпотезу категоричнішими даними. — І приязно усміхнувся мені, але я, здається, не переконав його.

Факти! Я знав, і не гірше за будь-кого іншого, що вони необхідні, але їх у мене не було. Моя впевненість грунтувалася на теоретичних висновках, на вторинних ознаках, на нікчемних за кількістю і значенням даних. Найбільше ж я керувався своєю інстинктивністю, що базувалася на досвіді, на пережитому, на цілому світі спостережень, що його я носив у своїй пам'яті.

— Чи зможете ви протягом тижня доповнити свою аргументацію? — співчутливо спитав мене директор.

— Зможу, — відповів я, не вагаючись, хоча добре знав, що доповнити її мені немає чим.

●

І тоді я зустрівся з Магдаленою. Це було так.

Я повернувся зі свого об'єкту номер три, — минав шостий день визначеного строку,— не записавши в блокнот жодного нового факту. Невдача дратувала мене, я збирав усе, що тільки можна було, аби переконати своє начальство, довести йому, запевнити, що є принаймні крихта реальності в «магмі» фантасмагорії та легковажності. «Тим гірше для них! — думав я. — Прийде час, і я доведу, чого варта моя «магма». Тоді я скажу їм, що в сучасній науці слабодухим немає місця, і хай вони йдуть до біса й звільняють дорогу сильним...» Хіба Магеллан вирушав відкривати протоку, маючи якісь попередні факти й докази? «Сто років, — думав я, — ще бовванітиме десь у далечині оте Велике Добро, недосяжне, міраж, якщо ми повзтимемо до нього на неповороткій машині перевірених фактів та безсумнівних доказів, якщо забудемо про мужність і силу, які обирають прямий і найкоротший шлях!»

Охоплений таким піднесенням, я швидко гнав свого джипа, а надворі була спека, задуха, від розм'яклого асфальту пахло смолою. Тому, під'їхавши до Будинку відпочинку текстильників, — сонячної споруди, барвистої коробки з-під шоколаду, оточеної галявинами й акаційовими гайками, — я поставив машину в затінку, закурив і пішов широкою брукованою доріжкою в двір напитися холодної води.

На білій дощаній лаві біля фонтана сиділа якась жінка й читала книжку. Над нею звисало рясне віття низької розлогої верби, під якою притулилася біла лава. Жінка з книгою, сентиментальне дерево, фонтанчик з чотирма грайливими струменями — банальна картина, будуарний живопис. Я все ще не міг угамувати своєї люті, і мені було зовсім не до балачок з жінками, що марнують час над сентиментальними книжками. Я навіть вирішив удати з себе простака й не привітатися, не сказати звичайне «добридень». Весь настрій мені зіпсували оті чортові педанти своїми «явними» ознаками й

«безперечними» доказами, хай їм всячина! Та колись і мені пофортунить. Не знаю, як вирішить директор в останній момент, але я чув, що хвороба печінки робить людей скептичними. А жінка на лаві підвела голову і дивилася на мене: є жінки, які навмисне сідають на лавах біля фонтанів, аби спраглий подорожній привітався до них!

— Добридень!

Але один бог знає, чи вимовив я ці слова вголос. Може, я тільки мав намір вимовити їх, але з того нічого не вийшло.

Жінка раптово підвелася, немов по команді.

— Здрастуй! — сказала вона тихо й ніяково, як здалося мені.

І подала мені руку.

— О, яка несподіванка! — здивувався я.

Ми трималися за руки, ніби закохані з сентиментального роману. Вона була в бі-

лій, зовсім білій сукні з відкритими плечима й руками.

— Яка ти стала чарівна! — не стримався я.

У ту хвилину, певно, обоє дещо пригадали, бо я лукаво усміхнувся, а вона зашарілася й відвернулася. Спогад про те дещо не був їй неприємний: хоча вона й дивилася вбік; я помітив, що очі її блищать, що вони сміються. Раніше очі її не вміли так сміятися.

Ті, кому потрібні «явні» ознаки й докази, можуть почекати кілька годин, дідько їх не вхопить! Кінець кінцем, минає тільки шостий день визначеного строку, і я маю попереду ще цілий день.

Хатинка серед веселих виноградників знову зринула мені перед очима й нагадала мені сонячний схил, маки, п'янкі пахощі богородицької трави, розквітлої бузини й полину.

●

І ось що я почув, коли ми всілися на витолоченій траві, в затінку ріденького акаційового гайка.

Після одруження Магдалена переїхала з чоловіком до окружного міста, де він влаштувався в бухгалтерію фабрики консервування овочів і м'ясних півфабрикатів. Через кілька місяців вона дізналася, що він краде й шахраює, і заявила, що коли він не припинить, то вона повідомить куди слід. Чоловік зовсім озвірів, почувши це; він ударив її ногою в живіт, а вона була вже вагітна. Їй зробили аборт, під час якого вона мало не попрощалася з життям. Тепер хтозна, чи будуть у неї ще діти... Магдалена найняла квартиру, пожила там — ні заміжня, ні розлучена — кілька місяців, заприятелювала з учителем вечірньої гімназії й тоді зважилася подати заяву про розлучення. Тим часом закінчилося розслідування тієї крадіжки, про яку вона вчасно повідомила партійну організацію і прокурора. Бухгалтерові дали три роки тюрми, але з розлученням справа була гірша. Хтось наговорив на неї, що вона ходила з учителем ще до того, як пішла від чоловіка. І тому її затаврували як нечесну жінку. Вчителя з вечірньої гімназії перевели в інше місто, але з усього видно було, що він сам утік, накивав п'ятами, бо там він пробув тільки два місяці, а потім зник — і ні вона, й ніхто з їхніх знайомих не знав, куди саме.

Такий був її старт на дорозі життя — з самого початку несподівані тяжкі перешкоди.

Згодом вона вступила до тутешнього текстильного технікуму, закінчила його з відзнакою, переїхала до Софії й працює на заводі «Текстильна зоря». Якийсь інженер, старий парубок, людина серйозна, освідчився їй, дуже коректно й тактовно, і вона дала свою згоду, бо їй не доводилось уже вибирати.

Чоловік її тихий і скромний, з винарні йде прямо додому, любить смачно поїсти надто гарячого наперченого супу. Лягає рано, встає теж рано, щонеділі водить її до ресторану.

Магдалена голосно засміялася, щоб удати з себе веселу, але я помітив у куточках її очей сльози.

Настала моя черга і, хоч мені не дуже кортіло оповідати про себе, я розказав їй дещо про свою роботу в інституті й про тих боягузів, які й досі не хочуть повірити у мій надзвичайний об'єкт номер три.

— А ти не поступайся, — сказала вона, взявши мене за руку. — Наполягай на своєму, коли певен, що маєш рацію!

— А ти хіба в цьому сумніваєшся? — запитав я, допомагаючи їй устати.

Вона не відповіла. Тільки всміхнулася — привітно, щиро, якось аж занадто щиро.

●

Ми довго гуляли з нею, довго пригадували наше село, видолинки, кукурудзу, що сягала нам голови, нашу швидку, неспокійну й розумну Марину бару.

А ввечері я прийшов до неї. Вона чекала на мене й не соромилася, бо берегла в душі той далекий спогад.

Потім, згадавши, що завтра — останній день визначеного мені строку, я сказав, що мушу поспішати і що неодмінно подзвоню їй через два, щонайбільше через три дні.

Виходячи, я наштовхнувся на порозі на якусь постать.

— Підслухуєш? — вилаявся я і, замахнувшись, ударив її.

Постать заверещала, і я зрозумів, що це жінка.

І ЩЕ ПРО ЖЕЗЛ

6 червня, на тому ж місці біля Нігеру.

Вчора перед самими сутінками я забив одну куду. Вона з'явилася з правого боку, кроків за п'ятдесят від мене. З'явилася зовсім несподівано, хоча я й чекав на неї. Біла, з роздвоєними опущеними вниз рогами, з куцим хвостиком — наче дитяча іграшка. Прицілився в лопатку — тварина саме опустила морду в воду — й натиснув гачок. Коли розвіявся дим, на кофейному піску лежала

нерухома біла пляма, схожа на величезну білу наліпку.

«За годину-дві, — подумав я, — прийде Сильний, леопард, певно, він потягне куди в хащі й щедро повечеряє нею, як і годиться сильному».

Я теж зробив би це, коли б мав апетит. Але мені нічого не хотілося, я почував себе ситим. Отож я заплющив очі й побажав пістрявому красеню, Сильному, смачного.

До і після півночі. Можливо, 7 червня.

Отже, питання про об'єкт номер три вирішив директор інституту. Сумно й ніби якось неохоче підписав наказ. А кошти одірвав від двох інших об'єктів! Та дідько з ними, думав я. Магеллан відкрив свою протоку, пливучи в мілкій дерев'яній посудині з жалюгідними вітрилами. Я міцно потис директорову правицю й засоромився— рука в нього була маленька, тендітна, холодна.

Через місяць напруженої праці бурові в периметрах двох об'єктів — номер один і номер два — почали давати проби; міді було в них дуже мало, але все-таки це була мідь. А бурова в периметрах об'єкту номер три не давала нічого.

Настала осінь, почалися дощі. Вершини гір повилися в імлу. Вона повзла вниз по схилах, огортала галявини, голі й почорнілі вершечки дерев стирчали наче хрести, наче якісь надгробні знаки під свинцевим небом.

Наш барак — «головну квартиру», «штаб» — ми поставили в центрі третього периметра на галявині, веселій влітку, оточеній могутніми ялинами, серед яких, немов юнки, красувалися ніжні смереки. Зараз, у дощ, ця галявина була похмура й сумна, непривітна, смереки нагадували пасербиць із казки, що їх мачуха вигнала в нетрі.

Ми живемо в цьому бараці вдвох із техніком-буровиком. Це молодий, життєрадісний, сильний чоловік, він до одуріння наспівує якщо не «Ткала Донка запаску», то «Коли Пени ніде нема», це його вічний репертуар у сонячні й хмарні дні. «...Кінця-краю нема труднощам у житті, то ж давай потанцюємо з тобою хоро». Крім нагляду за буровою, Олександр вів канцелярські справи, сидів біля телефону, був і начальником «відділу кадрів». Я доручив йому роботу тих, кого послав на допомогу на об'єкт номер три. Він не опирався, все в нього просто аж горіло під руками і «Донка ткала свою запаску».

В бараку пахне мокрими сосновими дошками, тютюновий дим повзе по долівці, неначе він теж обважнів від вологи. Тепер у віконця не стукотять великі краплі дощу, а сіється монотонний, дрібний, тихий дощик; він нагадує, що скоро випаде сніг, наганяє сон.

Ось щоденник за ті дні (хіба має якесь значення те, що його не написано?):

●

31 жовтня. Дощ не вщухає. Олександр повернувся з об'єкту кислий, як ніколи. Донка перестала ткати запаску. Троє з буровиків заявили, що йдуть геть — їх налякала нерегулярна виплата зарплати останнім часом. Дзвоню в центр. Бухгалтерія відмовляється «трансформувати» одні параграфи в інші. Це протизаконно. Фонд заробітної плати вичерпано. Дзвоню директорові. Відповідь: «Знімай бурову». Я кажу йому: «Перекину робітників з інших двох об'єктів». Відповідає: «Не роби дурниць — за таке свавілля закон карає в'язницею».

Олександр питає: «Чай поставити?» Я не відповідаю. Думаю, чи не перекинути все-таки робітників з інших об'єктів? «Іди ти під три чорти зі своїм чаєм!» — вибухаю я, не годен більше стримуватися.

Лягаю на нари, заплющую очі. Олександр розпалює грубку. Донка знову почала ткати свою запаску.

●

1 листопада. Прийшов старший механік, мокрий, весь у болоті. Ті троє таки пішли. Торби за плечі — і гайда. Питаю, хто лишився на буровій, начебто не знаю. Старший механік — десять років уже працює на бурових — пояснює, хоча він теж знає, що картина мені цілком ясна: на буровій лишилося три душі — він і ще двоє. «Так», — киваю я головою. — «Нам потрібна принаймні ще одна людина, щоб якось крутитися», — додає механік і витирає долонею цівки води, що стікають йому по шиї. «Ще одна людина, — кажу я. — Гаразд!» Ніби вона, ота людина, сидить у моїй табакерці: відкриваю і будь ласка! Звідки її взяти, коли клятий параграф вичерпано...

Механік пішов. Але перш ніж зачинити за собою двері, сказав, між іншим, що оті двоє, які зостались, не дбають про гроші й свердлитимуть, свердлитимуть як слід, доки стане бобів і сухарів, що їх вони приховали

про всяк випадок. Але потрібна ще пара рук...

Я довго дивлюся на дощані двері, потемнілі від вологи, і мені здається, що старший механік усе ще стоїть за порогом. Обертаюся, щоб сказати Олександрові: «Пошукай у скрині і що знайдеш з консервів — віднеси йому!» Але Олександр уже підняв віко скрині, насвистує й нишпорить усередині. «Скільки?» — питаю. «Три банки гороху!» — сміється він.

●

Того ж дня, по обіді. Туман. І знову цей нудний дощ — мов крізь сито. Лише три години, а вже сутеніє. Дзвонить телефон. З об'єкта номер один запитують, чи потрібен робітник, але у спідниці. Це Ставрев, мій заступник на об'єкті номер один, молодий інженер, одружений. «Що за жінка?» — питаю. «Та так, нічогенька! — сміється Ставрев, і голос його вібрує в мембрані. — Шукає роботи, тебе питає!» «Ідіть ви всі до дідька!» — кажу я і кидаю трубку. На буровій потрібна пара рук, а цей тип пропонує мені якусь шльондру. Таких треба собаками цькувати! — лютую я. Їм на об'єкті номер один за шию не капає, отож вони й розважаються. Для них досить одного процента міді в руді, одного нікчемного процента, щоб спокійнісінько наминати бутерброди із сиром.

●

3 листопада. Телефонограма в.д директора: негайно знімати бурову з об'єкта номер три. Наказ!

Відкорковую останню пляшку коньяку, що збереглася у скрині серед паперів, і п'ю великими ковтками. Лягаю на нари, під ковдрою шарудить сіно. Пригадав, як ми косили його два місяці тому. Нам усім було дуже весело, коли ми розстеляли його на дошках. Донка тільки-но почала ткати свою запаску. Заплющую очі. Олександр уже другий день уникає дивитися мені в вічі. Невже я чимось завинив?

●

Того ж дня, трохи пізніше. Клятий телефон! Беру трубку, Олександрів голос і мертвого розбудить. «Що?» — питаю, а земля хитається під ногами. Хитається, і то не від коньяку. «Ура! — кричить Олександр. — Добули шматок, як кулак, чуєш, як кулак! Щонайменше п'ять процентів! Шеф казав, що можна помилитися на плюс-мінус один. Чуєш? Отже, чотири або шість процентів!»

Не пам'ятаю вже, чи поклав я трубку на важіль.

До бурової близько двох кілометрів.

●

Того ж дня, часу не пригадую. Вони сиділи навпочіпки довкола вогню й, побачивши мене, загукали в один голос, замахали касками, руками. І тільки якась одна постать сиділа біля вогню непорушно. Ми обнялися з Олександром — він перший добіг до мене. І тоді, глянувши через його плече, я краще розгледів ту постать. І земля знову захиталася у мене під ногами, вдруге цього дня. І не від коньяку (коньяк уже вивітрився), і не від радості, що заливала серце. Чомусь одразу я згадав те, що Олександр два дні уникав дивитися мені в вічі. Біля вогню сиділа Магдалена й байдуже ворушила тріскою попіл.

●

Того ж дня, увечері. Олександр розпалив у грубці, накидав дров, потім сказав, що збігає на об'єкт номер один похвалитися нашим успіхом. І лукаво підморгнув мені: «Будь спокійний, шефе, до ранку не повернусь!»

Ми з Магдаленою лишилися самі. Вона була в ситцевій спідниці й брезентовій куртці, промокла до рубчика, посиніла, брудна. Глухо кашляла, задихалася, уста її тремтіли. Тремтіла на них і лагідна усмішка, знайома мені ще з тих років, коли ми грали в піжмурки на їхньому подвір'ї. Але тепер вона нагадувала зів'ялу, зовсім зів'ялу герань.

Я дав їй переодягтися, що мав і що вона могла натягти. Вогонь гуготів у грубці, надворі періщив дощ, і по шибках збігали струмочки.

Я метушився навколо Магдалени, щось робив, за щось хапався. І, як Олександр уникав останнім часом дивитися мені в вічі, так і я уникав її погляду. А вона, силкуючись стримати кашель, коротко й просто розповіла те, чого я не знав, але повинен був знати.

Я, певно, пригадую той літній вечір в будинку відпочинку. Тільки-но я вийшов, як вибухнув скандал. Вони стежили за кожним її кроком, бачили, що я зайшов до неї в кімнату, і те, що ми погасили світло. Коли закричала ота, котру я вдарив, у коридорі зібралися люди. Дві жінки вдерлися до кімнати, обізвали її всілякими словами й виштовхали в коридор у нічній сорочці. Ін-

ші привели директора, і невдовзі було складено відповідний протокол. Потім директор сказав, що співчуває їй, але вона повинна зрозуміти його становище: він мусить — його зобов'язує до цього посада — дбати про мораль і авторитет, добре ім'я їхнього будинку. Протокол послали на підприємство, де вона працювала, а підприємство переслало копію її чоловікові. Чоловік добре відлупцював її, а потім сказав, що вона повинна покаятись на загальних профспілкових зборах, а тоді він ще подумає, чи тримати її в своєму домі.

Але Магдалена заявила, що вона навіть і не думає перед кимось каятися, що не шкодує про свій вчинок і що сама хотіла подати заяву про розлучення. Бо вона ще тоді, коли чекала мене, вирішила для себе це питання.

Перебралася до якоїсь своєї приятельки, певна, що я знайду її, бо я ж обіцяв...

Згодом, коли залишилася зовсім без грошей, пішла шукати роботу.

Довідалася, що в Інституті гірничо-геологічних досліджень потрібні різнороби. З відділу кадрів її послали на об'єкт номер два. З об'єкта номер два її перевели на об'єкт номер один. Коли Ставрев дзвонив мені по телефону, вона стояла біля його столу і зрозуміла, що я начальник об'єкта, що на третьому об'єкті бракує робочих рук, але я нізащо не хочу брати на роботу таких, як вона. Вона змовчала. Але коли довідалася, яка ситуація на третьому об'єкті, вирішила податися туди й допомогти, навіть задарма.

Така була ця історія, якої я не знав, але мусив знати.

Потім я переборов свою кляту пиху, впав навколішки й цілував їй руки, як колись віруючі цілували руки святим.

Вона намагалася не кашляти, гладила моє волосся. Я казав їй, що ми більш ніколи не розстанемося.

●

4 листопада. Коли я розплющив очі, її біля мене не було. Одежа, в яку вона звечора переодягнулася, лежала акуратно складена на стільці біля ліжка. Було похмуро, крізь мокрі шибки я бачив, як з гір повзла густа біла імла.

●

Хіба це має якесь значення, що насправді я не вів цього щоденника? Я ношу його в серці — і цього досить.

Ще трохи, ще зовсім небагато... Хай Пістрявий не рикає так голосно...

Потім мене покарали, бо я все-таки допустився деяких перевитрат. А процент міді в руді, міді на моєму об'єкті номер три, виявився справді великим. Можна було тріумфувати. Через два місяці я довідався, що дочка дядька Стаменка померла в лікарні нашого міста від двобічної прогресуючої бронхопневмонії. Ця звістка наздогнала мене в Добруджі, де я працював буровиком біля Шабли. Я працював простим буровиком — мені остогид маршальський жезл у ранці. Власне, я не носив ніякого жезла і зрозумів це, коли цілував Магдаленині руки, порепані від бруду й холоду, від тяжкої праці на буровій.

Чого хоче Пістрявий? Невже йому замало моєї куду?

Цілуючи Магдаленині руки, я зрозумів, що вони носили маршальський жезл, носили, хоча й були порепані від холоду й зашкарублі від тяжкої праці.

Пістрявий... Пригощайся, прошу! Хочеш заплатити за мою куду? Та я, дурнику, вбив гривастого царя, то невже боятимуся тебе? Зажди, зажди, в тому лісі рук ти скидаєшся на жалюгідного степового собаку, я тебе провчу!

Прикладаю карабін до плеча. Який приємний і близький холод заліза!

Натискаю гачок. І ніч, і божественний Нігер, і причаєні джунглі, і моя нещасна куду, і Пістрявий — усе, весь світ обернувся на блискучий, іскристий спалах.

Копія з французького оригіналу.

Каї, Державна лікарня.

7 червня ц. р. пополудні старійшина села Мваба і його мешканець Луї-Філіпп привезли на возі громадянина Еміліана Ставрева Кирова, інженера-геолога, болгарина за національністю, відрядженого до Малі, в стані цілковитої непритомності через припинення серцевої діяльності.

Було вжито енергійних заходів для поновлення діяльності серцевого м'яза.

З 7 по 14 червня хворий впадав іноді в коматозний стан.

14 червня в присутності його колег і представників Державного міністерства хворий помер внаслідок паралічу серця.

Хворий лишив заповіт, в якому просить поховати його у поріччі Нігеру, край села Мваба.

Сільські власті виконали його побажання.

Каї, 15 червня, 19.... року.

Головний лікар
(підпис нерозбірливий).

З болгарської переклав
Любим КОПИЛЕНКО

„ВИЗВОЛИТЕЛІ" З БОМБАМИ

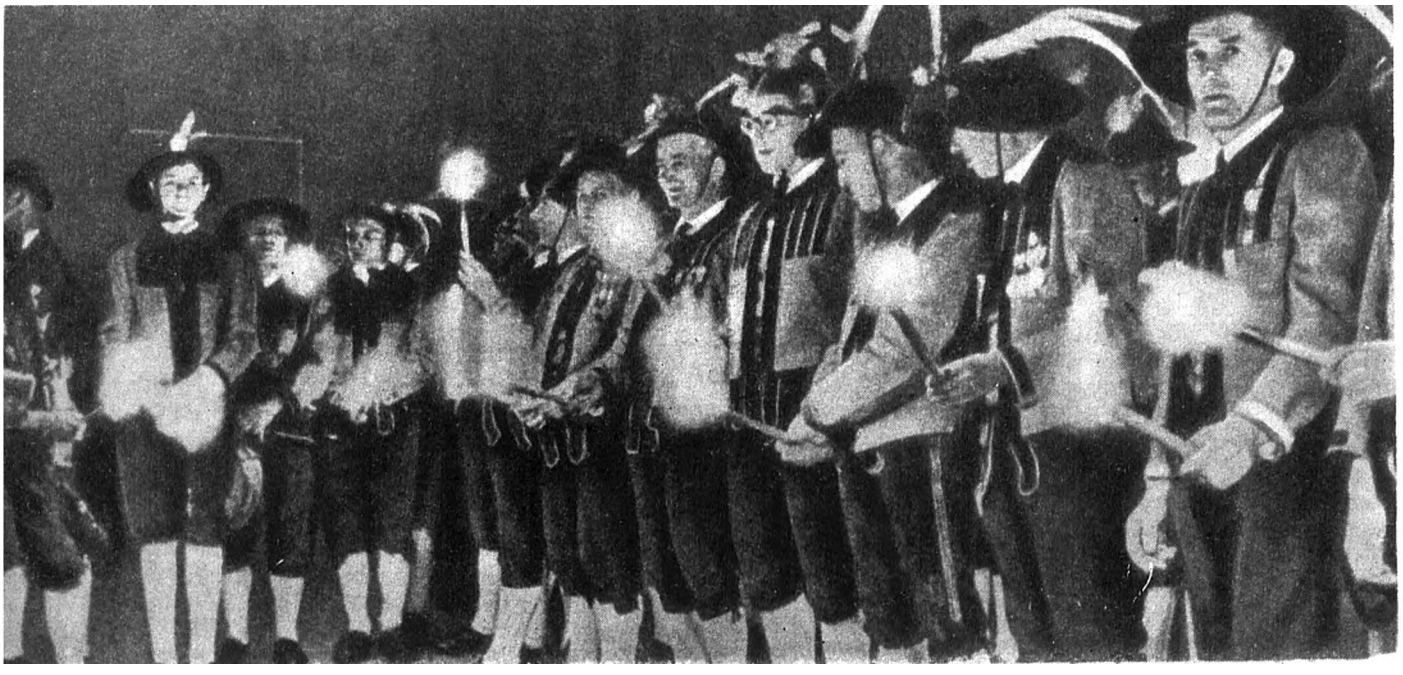

Італійський робітник, убитий терористами на шосе поблизу Бреннера — не перша жертва неогітлерівців (фото вгорі).

На збіговиську терористів.

Сильний вибух стався у самому центрі австрійської столиці. Підкладена кимось бомба завдала серйозної шкоди віденському філіалові італійської авіакомпанії «Аліталія», в будинках поблизу повилітали шибки.

Це вже не перший акт фашистського терору, і часом буває так, що він спричиняється до людських жертв.

На вулицях Відня можна помітити чимало зроблених вуглем написів: «Південний Тіроль мусить стати австрійським! Об'єднаймо Тіроль з Австрією!»

До чого ж тут фашисти, здивується дехто, до чого західнонімецьке місто Мюнхен,— бо саме про нього говорять, як про центр тероризму,— до чого тут вибухи на вулицях австрійських міст (хоча вибухи лунають і в італійському місті Мілані)?

Питанням про Південний Тіроль, а точніше про його об'єднання з Австрією, як виявляється, значно більше цікавляться гітлерівські недобитки із Західної Німеччини, ніж самі австрійці. Справа ця досить хитра, і коріння її ховається десь аж на початку нинішнього століття.

Південний Тіроль — область з територією в 13 613 квадратних кілометрів і 800 тисячами населення, лежить на південь від Бреннерського перевалу, що з'єднує

Австрію з Італією. Колись Південний Тироль належав Австро-Угорщині, та після 1919 року, згідно з Сен-Жерменською мирною угодою, відійшов до Італії. 270 тисяч його жителів, для яких німецька мова була рідною, дістали тоді італійське громадянство.

Після другої світової війни нові італійський і австрійський уряди домовилися про скасування заборони офіційно вживати в Південному Тіролі німецьку мову (ця заборона існувала в часи диктатури Муссоліні). У 1947 році італійський уряд встановив автономію для області Трентіно-Альто-Адідже, до якої увійшли дві старі провінції—Больцано (мова населення — німецька) і Тренто (мови німецька й італійська). Нарешті, в 1961 році почалися нові переговори між Італією і Австрією про надання повної автономії провінції Больцано і захист прав її населення, що розмовляє німецькою мовою.

Саме в той час терористи розгорнули свою діяльність. Скеровує її центр, замаскований під установу з цілком миролюбною назвою «Культурна діяльність на користь Тіролю». Та вже самий тільки перелік керівників цієї установи показує, що з культурою вона не має нічого спільного. А

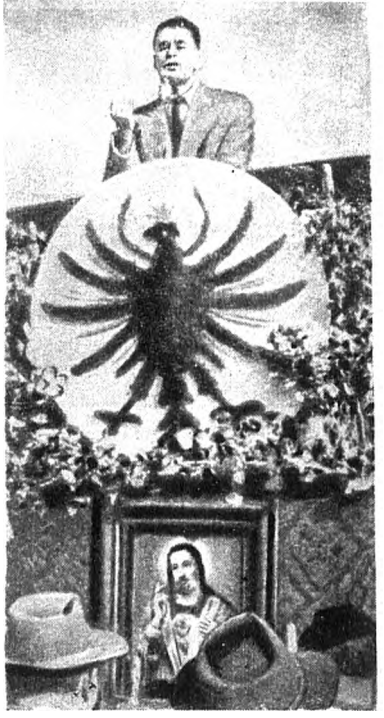

На мітингу реваншистів, які виступають проти мирного розв'язання проблеми Тіролю. Невідомо лише, що спільного має з їхніми замірами Ісус Христос.

на чолі її стоять густопсові західнонімецькі реваншисти. Такі, як депутат боннського бундестагу Йозеф Ертль, колишній керівник гітлерівської партії в Судетах Франц Бем, колишній есесівський генерал Себековський, колишній представник гестапо в Празі Рудольф Штаффен та інші. Отже, питання: до чого тут Австрія? — так і лишається для багатьох наївних людей не з'ясованим. Тим більше, що й розмістилася ця «культурна» установа в західнонімецькому місті, одному із центрів реваншизму, а в минулому — колисці гітлерівської партії — Мюнхені.

Організація «Культурна діяльність на користь Тіролю» координує свої дії з уже одверто терористською організацією, яка міститься також у Мюнхені, з так званим «Визвольним комітетом Південного Тіролю», на чолі котрого

Цей фашистський терорист, який вчинив кілька злочинів у Південному Тіролі, був перекинутий своїми хазяями до демократичного Берліна. Спійманий в НДР на гарячому, він опинився на лаві підсудних.

Вибух у будинку компанії «Аліталіа» чути було в усьому Відні.

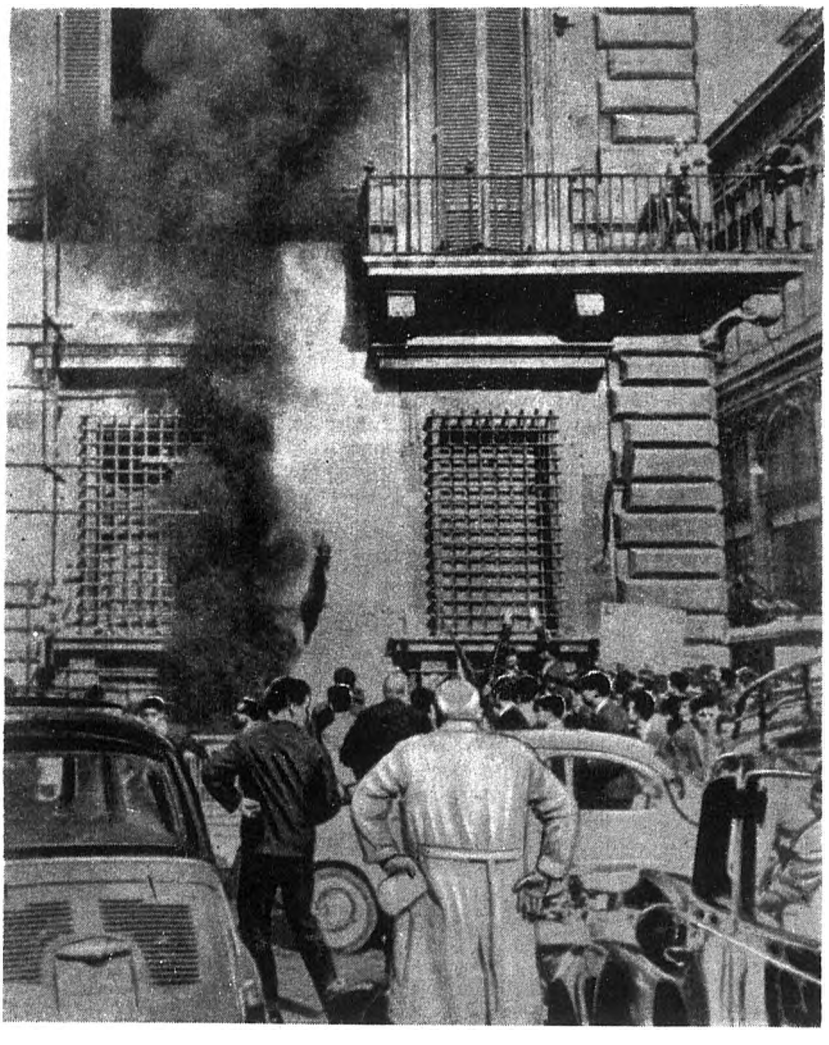

стоїть не менш колоритна постать, ніж усі вищезгадані «культурні благодійники», якийсь доктор Бургер, заочно засуджений італійським судом до 22 років ув'язнення й офіційно розшукуваний австрійським судом.

Вся терористична діяльність згаданих організацій скерована на те, щоб перешкодити італійському та австрійському урядам мирним шляхом уладнати проблему Південного Тіролю. Чому? Про це красномовно висловився один із керівників західнонімецьких терористів, якийсь Дункель:

«Ми мусимо саме тепер допомогти Південному Тіролю звільнитися від Італії,— він перейде під владу Австрії. Тоді й самі австрійці допоможуть нам знову здобути Східну й Середню Німеччину. Адже австрійці — це німці. Вони, так само як і південні тірольці, повинні ввійти до складу Великої Німеччини».

Цієї мети і намагаються досягти злочинними терористичними актами гітлерівські спадкоємці із Західної Німеччини.

ЖИТТЯ і СЛОВО

УКРАЇНСЬКИЙ ТИЖНЕВИК **LIFE and WORD** UKRAINIAN NEWSWEEKLY

«Життя і слово», український тижневик, що виходить у Торонто, відзначаючи 75-річчя життя і творчої праці українців у Канаді, вмістив низку документальних фото про перших українських переселенців. Нижче ми передруковуємо деякі з цих фотографій.

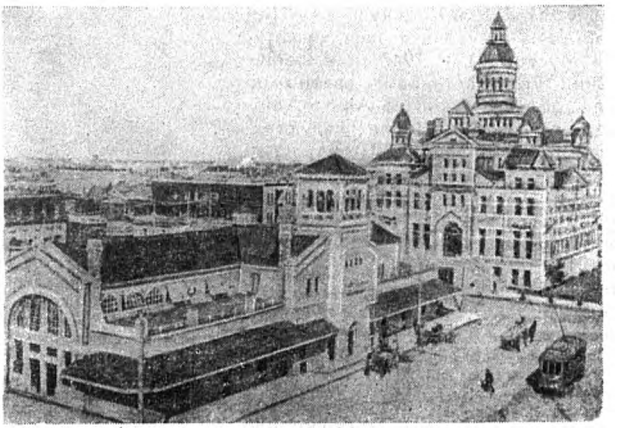

Прославлений Маркет-сквер у Вінніпегу біля старого муніципалітету. На цій площі відбувались масові зібрання трудящих — особливо під час страйків, походів безробітних, першотравневих свят. Тут часто відбувались бої між робітниками і поліцією. Ця площа скроплена робітничою кров'ю. Вона має для трудящих історичне значення. Багато тут пролилось крові і українських робітників, особливо під час тридцятих «голодних років».

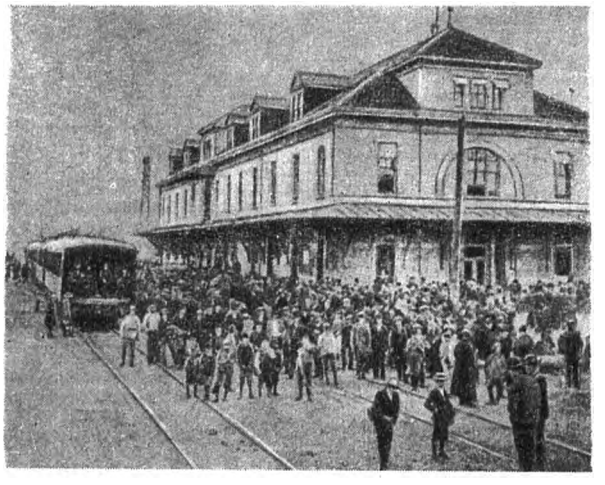

Залізнична станція у Вінніпегу. Починаючи з 1891 до 1930 року сюди щорічно прибували тисячі українських іммігрантів з Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині; звідси їх розміщували по гомстедах у трьох степових провінціях — Манітобі, Саскачевані і Альберті. На фото бачимо гурт новоприбулих європейських іммігрантів. Фото було зняте в 1900-х роках.

Перші читальні і світські товариства розміщувались в звичайних фермерських хатах. Лише згодом почали будувати Українські фермерські доми і Українські народні доми. На фото: члени товариства біля своєї читальні у місцевості Шіго (Саскачеван) на початку 1920-х років.

Група українських шахтарів читає «Робочий народ» на шахті Брул в Альберті (1918 рік).

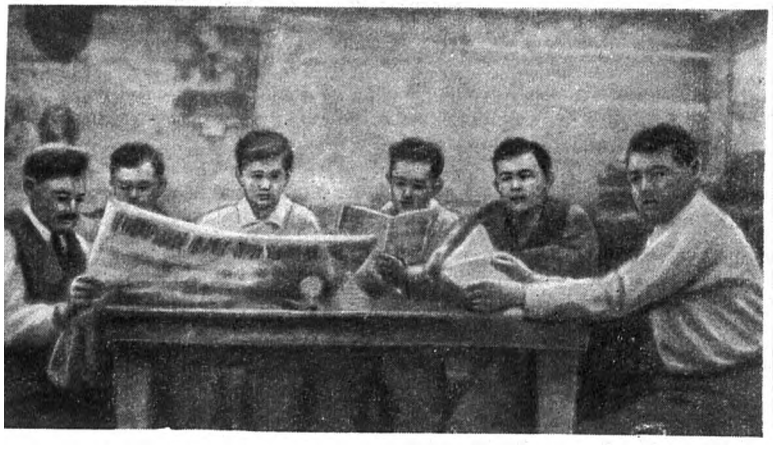

На лісорозробках у Британській Колумбії. В 1930-х роках багато українських робітників працювало в лісовій промисловості. Там вони були організаторами профспілок і брали участь в боротьбі за кращі умови праці.

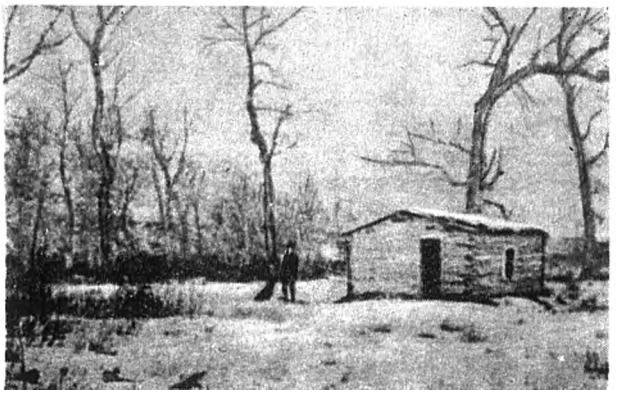

В таких халупах жили поселенці-піонери в Західній Канаді. Скільки холоду і голоду зазнали вони тоді! То були страшні часи!

Українські жінки ліплять хату-мазанку. В перших роках в місцевостях, де жили українці, можна було побачити багато таких ліплених хат.

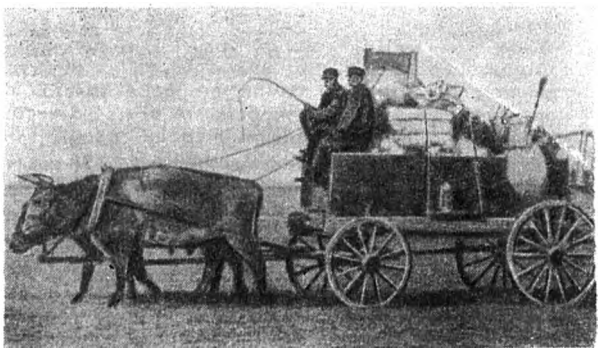

Ось так мандрували українські іммігранти з Вінніпега чи Едмонтона на свої гомстеди в Манітобі чи Альберті. На фото: іммігранти подорожують волами, на возі все їхнє майно, з яким вони починали господарювати на гомстеді.

В таких школах навчались діти українських поселенців в Західній Канаді. Фото зняте на початку 1920-х років, бо вже бачимо автомобіль, хоч деякі діти ще їздили до школи кіньми. Зверніть увагу, що на одному коневі примістилось аж четверо учнів, які повертаються додому після уроків. Інколи їм доводилось долати по 5—10 миль.

Українське весілля в Західній Канаді в 1890-х роках. Це — іммігранти з центральних районів України, бо на них одяг, який носили на Київщині або Полтавщині.

Куди оком кинеш: широкий пшеничний лан в Західній Канаді! Але 50—60 років тому тут був ліс — густий непрохідний ліс, який викорчували українські фермери-піонери.

Поблизу Вінніпега є околиця Гонор. Вона заселена українцями, які переважно зайняті городництвом. Ось українка на своєму городі — думає, мабуть, що ще багато доведеться їй гнути спину, поки закінчить роботу до заходу сонця.

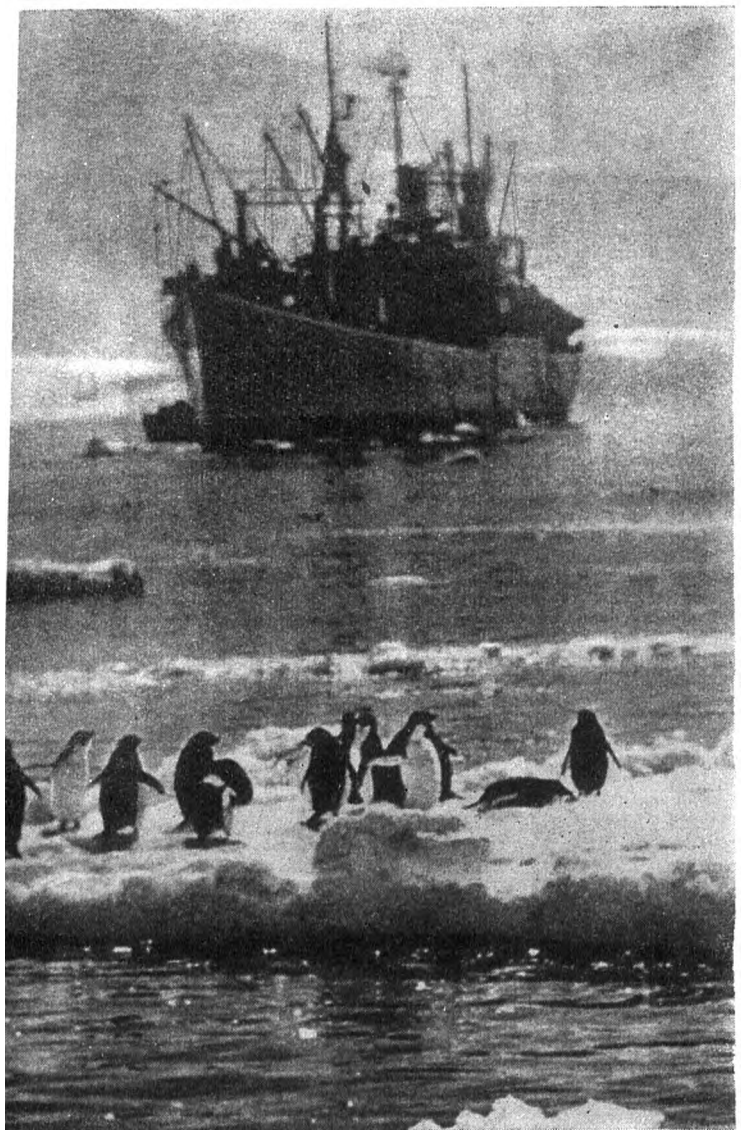

На березі Вогняної Землі.

ВОГНЯНА

Коли згадують Південну Америку, постає, насамперед, уявлення про край тропічної і субтропічної спеки, про екзотичних алігаторів і гігантських метеликів, про непрохідні джунглі і стрімкі ріки.

Та багато хто забуває, що південна частина континенту лежить поблизу Антарктиди, і її холодне дихання не пропускає в ці місця тепла. Навпаки — океан несе сюди маси льоду й прибиває їх до берегів, де нерідко можна зустріти антарктичних мешканців-пінгвінів. Словом, південь Південної Америки куди більше нагадує Норвегію, ніж Парагвай чи там Уругвай.

На самому краю континенту, на півдні Чілі, країни, що простяглася довгою і вузькою смугою від центру материка аж до крайнього півдня вздовж Тихоокеанського узбережжя, лежить Вогняна Земля. Вона межує з мисом Горн, який омивають буремні океанські хвилі. Тут пролягає морський шлях з Атлантики в Тихий океан, тут пройшов колись знаменитий мандрівник Магеллан.

Що ж являє собою сьогодні ця Вогняна Земля, з якою пов'язується уявлення про справжній край світу, найближча до Антарктиди місцевість, де живуть люди?

Весна починається в цьому краю голих острівців і стрімких берегів десь на початку вересня. Густа рослинність аргентінської пампи, що бере початок на кордоні з Чілі, — бура й жорстка. А втім, цю висохлу траву з апетитом поїдають череди овець, яких розводять тут, як і в сусідніх країнах. Понад 10 тисяч тонн вовни щороку вивозиться звідси до Англії, на ярмарки в Ліверпуль і Лондон.

До головного міста Вогняної Землі Пунта-Аренаса веде 12-кілометрове шосе. Це найпівденніше місто на нашій планеті налічує 80 тисяч мешканців.

На Вогняній Землі часто бувають снігові бурі, річки сковує лід. Важко жити тут безробітним, яких в самому лише Пунта-Аренасі багато тисяч. Майже

На мисі Горн і зараз можна побачити сліди морських катастроф, залишки жертв бурхливої Магелланової протоки.

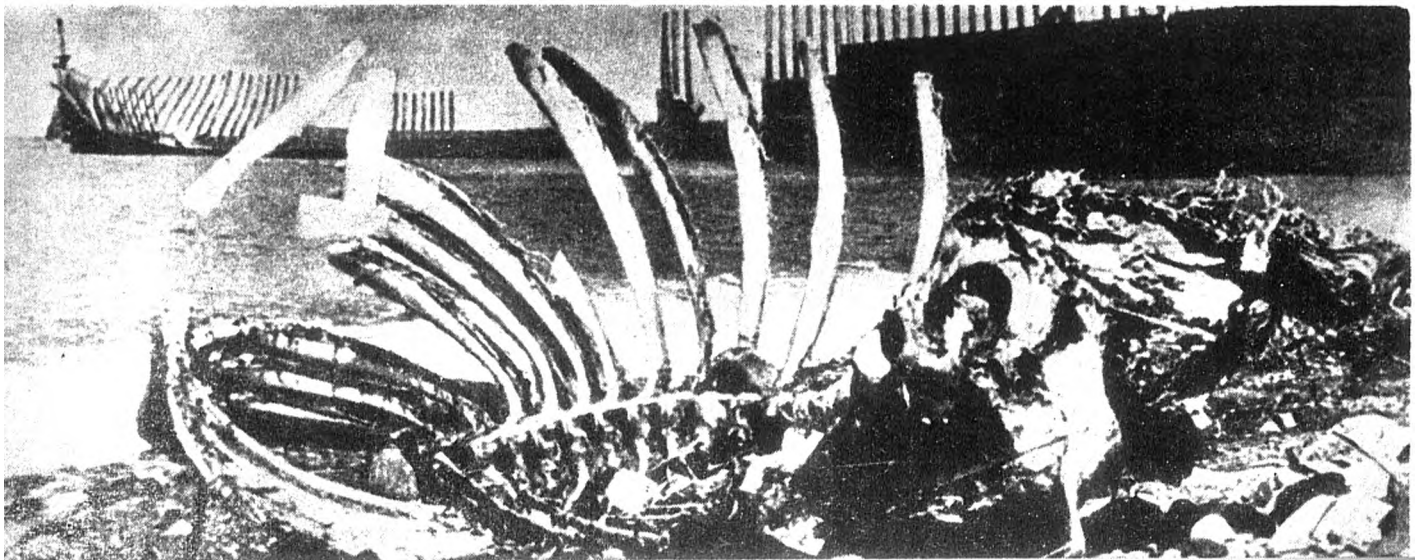

Столітня індіанка. Одна з небагатьох тубілок, які ще залишилися тут.

Чередники стережуть численні овечі отари.

половина населення міста живе у кварталах бідноти, так званих «калампасах», в хатинках, побудованих із жерсті й дощок. Даремно чекають ці бідолахи розрекламованого в усьому Чілі «розквіту Вогняної Землі, перед якою розкривається щасливе майбутнє». Це «щасливе майбутнє» полягає в тому, що на її території знайдено поклади нафти. Чілійська компанія «ЕНАП» видобуває тут нафту вже близько п'ятнадцяти років, та на добробуті населення це аж ніяк не позначилося.

Корінного населення на Вогняній Землі залишилося зовсім обмаль — кілька сотень індіанців, яких загнали на південний край острова. З ними поводяться надзвичайно жорстоко, адже в свій час вони опиралися колонізації цього району. Тубільці поступово вимирають, так само як і їхні сусіди-патагонці, люди величезного, більш як двометрового зросту, яких капіталістична «цивілізація» також прирекла на цілковите вимирання.

Добре ведеться тут лише нечисленним службовцям «ЕНАП'у», що побудували собі в цій холодній місцевості затишні, комфортабельні житла, криті басейни для купання і навіть оранжереї.

Вогняна Земля надзвичайно багата скарбами. Тут дуже близько до земної поверхні знайдено великі поклади бурого вугілля, тут можна розвивати хімічну промисловість, сировиною для якої була б нафта. Магелланова протока багата рибою. Та чілійська дійсність не дає можливостей для розвитку цього краю, для покращання життя його населення.

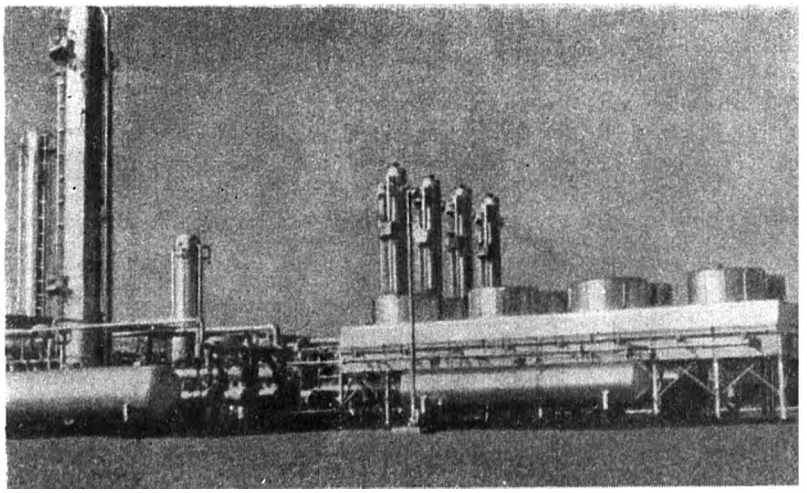

Компанія «ЕНАП» побудувала тут нафтоперегінний завод.

З Е М Л Я

Суворий клімат Вогняної Землі ще більше погіршують жорстокі урагани.

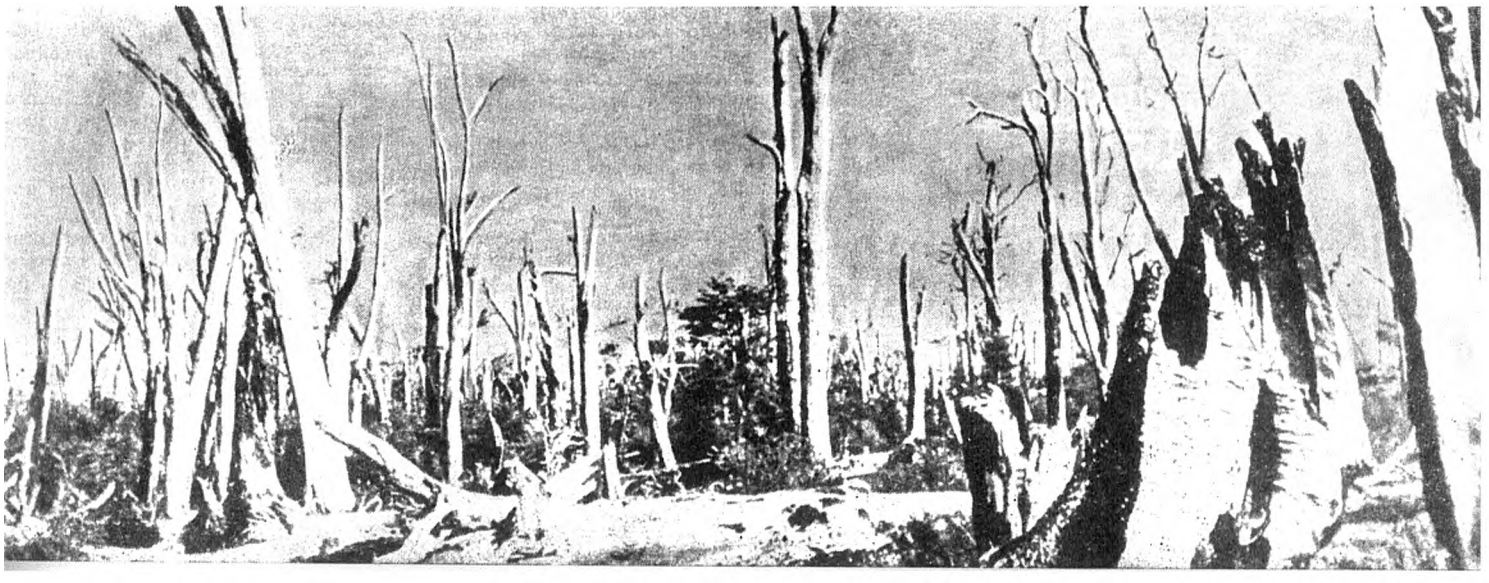

КОЛИ ПРИХОДЯТЬ «КУКЕРИ»

«КОРОЛЬ» ПОЧИНАЄ ОРАНКУ

НА ОСТРОВІ САМУЙ

БІЙ З ГРИНДОЮ

РИБАЛКИ З ДРАБИНОЮ

Малюнки І. Александровича

Людство живе працею. І, звичайно, кожен народ має свої трудові свята. Їх неможливо навіть перелічити, не кажучи вже про те, щоб описати. Ми розповімо лише про деякі з них, найбільш характерні для окремих народів.

●

Болгарські народні свята набули нині нового змісту. Наприклад, обряд «Трифон Заризан», що походить з античних часів, у наші дні переосмислено, і завдяки цьому він зберіг свою популярність. Раніше це свято влаштовували на приватних виноградниках, тепер у ньому беруть участь сільськогосподарські кооперативи.

Вранці 14 лютого всі селяни веселою процесією крокують до виноградників, де підрізують набубнявілі лози, поливають їх вином, «щоб був добрий урожай». На виноградниках ставлять столи з наїдками й напитками, а кращого виноградаря обирають «царем виноградників». Його увінчують вінком з виноградної лози та вітя дерев і з старовинними піснями везуть до села...

А ось іще одне цікаве народне свято в соціалістичній Болгарії — колишній «бабин день», день повитух, яких відвідували з подарунками всі діти, що їх вони прийняли. Тепер це День акушерки й пологової допомоги — 21 січня. Проходить він так само весело, і теж із подарунками, тільки підносить їх тепер кооператив сільським акушеркам.

«Светец» — свято родичів — теж відзначається в болгарському селі з давніх-давен. Найстарший із родичів обходить будинки, де мешкають його рідні, й урочисто розкраює коровай. По тому всі родичі збираються разом, і найстарший із них, підвівшись з чільного місця за довгим столом, піднімає над головою великий коровай, розламує його на шматки й наділяє всіх присутніх.

Наближення весни болгарські селяни відзначають «кукерськими» танцями. «Кукери» (ряджені) ходять від хати до хати, розігруючи веселі пантоміми, в яких діють «зять», «піп», «фотограф», «лікар», «лелека», «американець» та інші персонажі, влаштовують танці, під час яких усю околицю заливає дзенькіт дзвіночків, прив'язаних до поясів.

Погойдується величезна, в півтора людських зрости, кибалка з пір'я. Сміх, жарти, веселі пісні... Пританцьовуючи, посувається вулицею юрма селян. Куди не кинеш оком — скрізь височенні ковпаки, машкари з вишкіреними зубами, вивернуті кожушки.

Ось юрма «кукерів» з галасом завертає до найближчої хати. Господарі, вітаючи гостей, виходять на ганок. А на подвір'ї вже кружляють незграбний «ведмідь» та поважний «генерал» з дерев'яною шаблею. Ось і «наречена» — її лице закрите барвистою, розшитою намистом машкарою. «Наречена» грайливо схиляє голівку з пишними кучерями з клоччя, тоненьким голосом співає пісеньку, і лише по штанях, що виглядають з-під рясної солом'яної спідниці, яку вона притримує мозолястими пальцями, глядачі впізнають свого меткого односельчанина—двадцятилітнього Атанаса. Господиня виносить шматок сала, господар частує пляшкою вина. Все це ховають у величезний мішок, і процесія йде далі, раз по раз зупиняючись біля наступної хати. І після кожної зупинки ряджених стає все більше, сміх і веселощі лунають по всьому селу.

Але головне свято починається надвечір — на центральному майдані збираються і старі, і молоді. Запряжені в плуг «кукери» прокладають кілька борозен, по тому підкидають мірку з пшеницею — вона падає догори дном, розсипаючи по пухкій землі великі світлі зерна. Посміхається старий селянин: «Добра прикмета, рік буде врожайний».

Хлопчаки оточили парубка: «Дивіться, дивіться!» На обличчі в нього — протигаз, на ньому вивернутий кожушок, на голові — заяча шкурка, на поясі і на грудях — дзвіночки. Але в цей вечір більшість мешканців села виглядає незвичайно, таке вбрання не дивина сьогодні, і не через нього парубок привертає загальну увагу: він стрибає найвище.

І знову хтось вигукує приповідку: «Стрибай, стрибай, нехай колосок росте вище!»

Парубок охоче виконує прохання, хоча сам навряд чи вірить у якісь прикмети. Для нього це просто привід повеселитися.

І ось пшениця вже «виросла», і

кілька парубків «жнуть» її серпами, потім «молотять», топчачись по ній ногами, немов коні на гармані...

Діти з усього села оточили вогнище з жаровнею: на ній золоті зерна кукурудзи, вони роздуваються, ростуть і, побілівши, дзвінко лускаються. Цей звук викликає справжній захват у маленьких глядачів: для них готується найсмачніший частунок. У дорослих інша страва — сало, засмажене на дерев'яних паличках, і виноградне вино.

А ось іще одна сценка. Розмахуючи палицями, «кукери» оточили перехожого, той жартома відбивається од них, але «кукери» примушують його звернути з дороги. Виявляється, це «охорона», що відганяє від посівів ворогів хліборобів — «круків», які видзьобують зерна кукурудзи з борозен. До пізньої ночі тривають танці та ігри.

Під різними назвами — «кукери», «василичари», «джумалари», «бабугери» — поширені народні карнавальні ігри по всій Болгарії. І кожне село має свої машкари, своє вбрання, свої обряди.

Трапляється й так — жаркого літа затягується посуха. І тоді мешканці болгарських сіл — так само не серйозно, а щоб піднести настрій землеробів — виконують старовинний обряд «паперуду». Серед маленьких дівчаток вибирають найслухнянішу. Вона й повинна виконати роль «паперуди» — метелика. Дівчинці надівають довгу нічну сорочку, розплітають коси, прикрашаючи волосся квітами та листям. З піснями і танцями малу водять селом. Коли «паперуда» проходить повз будинки, кожна господарка поливає її водою з глечика. За старовинним повір'ям мокра весела «паперуда» викличе дощ...

●

Щороку четвертого грудня в Польщі справляють так звану «барбурку» — день шахтарів. В цей день гірники щиро веселяться, співають і танцюють; в цей день їм також дають подарунки, вручають ордени й медалі. Незабутнє враження справляє вшанування шахтарів-ветеранів. Звичайно це відбувається в найкращому залі.

Спочатку на сцену виходять ті, хто пропрацював у шахті чверть століття. Всі присутні встають, вітаючи їх оплесками. Потім у залі урочисто звучить: «Сто лят, сто лят!..». Але коли на сцені з'являються гірники, кожний з яких півстоліття добував вугілля в надрах землі, тут уже забувають про будь-який порядок. Усі кидаються на сцену качати ветеранів, гаряче їх поздоровляти.

Потім починається вшанування тих родин, де є найбільше синів-шахтарів. Між іншим, титул чемпіонки ювілярів «барбурки» вже кілька років тримає столітня Марія Янек з Лазіска Гурне. Вона овдовіла майже сімдесят років тому: чоловік її, шахтар, помер 1897 року. В Марії Янек 64 онуки і правнуки, з яких п'ятнадцятеро працюють у шахті.

●

Колись жоден камбоджійський селянин не міг почати оранку раніше за короля. Останні сто років король уже не виходить сам у поле. Проте обряд зберігається й досі. Особливо пишно й урочисто проходить день першої борозни у камбоджійській столиці Пном-Пені.

Символічний король вбирається у червоний шовковий камзол і гостроверху тіару. Четверо слуг виносять його в поле на ношах. За ним у гамаку виносять «королеву». Попереду «подружжя монархів» крокує оркестр, а замикають процесію «придворні» у старовинних костюмах.

Урочиста процесія тричі обходить поле. Потім «король» виходить з нош і підходить до плуга, в який запряжено волів у заквітчаній збруї. «Королева» стає поряд з «чоловіком», тримаючи кошик з добірним насінням. Вся ця оранка має чисто символічний характер: на витоптаній ділянці землі давно вже нічого не росте.

І ось обряд сівби закінчено. Одного з волів підводять до трибуни, перед якою на килимі розставлено таці: на першій — рис, на другій — боби, на третій — сезам, а далі — трава, вода, вино. Всі присутні, затамувавши подих, чекають, якому наїдку віддасть перевагу рогатий оракул. Згідно з повір'ям, коли віл скуштує рису чи бобів, буде добрий врожай цих культур. Якщо ж він підійде до трави або води, сподівайся повіді чи недороду. Особливо погано, коли віл поласує вином — чекай безчинств, грабунків або війни. На щастя, серед волів п'яниці трапляються рідко...

Спадає вечір. Свято землеробів закінчено. Завтра селяни можуть виходити в поле.

●

А в Таїланді свято першої оранки — «Бек На» — починає міністр землеробства. Він тричі обходить поле за позолоченим плугом, а потім висіває в борозни насіння рису. Селяни, що супроводжують його, визбирують «щасливі» зерна, аби домішати їх до свого насіння, яке незабаром сіятимуть. По жнивах у Таїланді відзна-

чають свято гойдалок. У землю закопують височенний стовп. На ньому, на висоті тридцяти метрів чіпляють щабель. До щабля на довгих мотузках підвішують сидіння. Четверо хлопців у символічному вбранні «заступників дощу» сідають разом з «божеством дощу» на гойдалку. Поруч установлюють бамбуковий стовп, до вершка якого прив'язано гаманець з монетами. Коли «божество дощу», гойдаючись, зніме гаманець, воно дасть воду. Розгойдується гойдалка — буде рис... не буде... буде... не буде... Поталанило, спіймав! Присутні радіють: тепер уже напевне буде вода. А отже, й рис!

●

...Коли в джунглях стає менше дичини й плодів, пігмеї африканського племені бабінга кидають свій табір. Перед тим вони влаштовують прощальну танцювальну церемонію. Жінки голять голови, залишаючи коротке кружальце волосся на маківці, мажуть обличчя синьою фарбою, добутою з коріння. Чоловіки обмазують обличчя і стегна світлим мулом і наносять на нього червоні візерунки... Та ось пролунали перші звуки тамтама: посеред галявини біля куренів запалало вогнище. Пігмеї-бабінга збираються навколо нього і, починаючи танець, розмахують тріскачками, які заглушають звуки тамтама. Вождь уважно придивляється до спалахів полум'я: він повинен побачити галявину, де плем'я житиме в майбутньому. Нарешті, галявину «знайдено», і пігмеї рушають у дорогу...

Коли на полях, що їх обробляють абелами — мешканці гірської країни Мапрік — важкодоступної частини острова Нова Гвінея, з'являються вруна, чоловіки заходжуються споруджувати легкі будівлі, схожі на їхні хатини, лише без дахів. У цих сховищах «житиме» ямс — бульбова тропічна рослина, багата на крохмаль і за смаком схожа на картоплю. Ямс — головний продукт харчування абеламів. Тому вони ставляться до цієї рослини з особливою пошаною, прикрашають бульби, немов живі істоти. З ямсом і його врожаєм пов'язано найвизначніше свято абеламів.

На сільський майдан чоловіки зносять весь зібраний з поля ямс, а самі сідають у затінку молитовного будинку. Фасад цієї споруди у вигляді величезного трикутника вкритий барвистими візерунками, до стін прикріплено дерев'яні фігурки великих предків. Землероби по черзі підводяться, виходять у центр майдану і починають голосно вихваляти свій ямс. Переможці такої «сільськогосподарської виставки» визначаються більшістю голосів. Ті, що зайняли перші місця, дарують один одному частину свого врожаю. До того ж, кожен віддає стільки, скільки торік дістав сам. І всі залишаються задоволені. Потім абелами розжарюють на вогнищах пласке каміння і кладуть на нього шматки свинини та часточки ямсу, загорнені в бананове листя. Все це накривають великим листям та присипають землею. За дві-три години із земляної печі витягують добре просмажене м'ясо із смачною приправою.

А на десерт жують бетель разом з вогняно-червоним перцем. Згодом починаються танці й співи. Кожне село має свого поета (він же й композитор). Аматори співу розплачуються з ним свининою, ямсом, черепашками — концерт починається лише тоді, коли виконано обряд купівлі пісні.

Між іншим, одну й ту саму пісню можна продавати «на біс».

●

На схід від півострова Малакка лежить невеличкий клаптик суші — кокосовий острів Самуй. Головне заняття остров'ян — збирання кокосових горіхів. Природно, найбільшим трудовим святом тут вважається свято копри.

Молоко кокосових горіхів на острові не переробляють: його вивозять до Бангкока. А лушпиння відправляють на місцеву фабрику, де з нього видирають білий м'якуш. Жінки розкладають очищені половинки на сонці. Це і є копра. Коли вона підсохне, треба перевернути її палицею, а потім зібрати.

І тоді починається свято. Всі остров'яни збираються на великій галявині. Тут і оркестр із саморобних барабанів, дудок і сопілок, тут і виставка народної кулінарії: з риби, фруктів і квітів жінки готують страви, призначені в дар місцевому буддійському храмові. А головним приношенням буде найбільший і найкращий горіх.

Окраса програми — бій биків. Вибирають двох великих і сильних биків, довго обприскують їх запашною водою, обкурюють, прикрашають гілками, обгортають роги блискучим папером, шепочуть заклинання. Потім биків випускають на галявину, стьобаючи їх різками і підбадьорюючи вигуками.

Бики кидаються один на одного, намагаючись звалити суперника на землю. Переможця, увінчаного зеленню, водять по почесному колу...

Плем'я суйа (Південна Америка) живе на березі Суйа-Міссу, притоці ріки Шінгу. З берега селища не видно: воно ховається за щільною стіною лісу. В густих заростях, на розчищеній галявині, до дерев прив'язано довгі жердини, вкриті листям. Під ними висять ряди гамаків, сплетених з волокна пальмового листя. Тут стоять також глиняні горщики, дерев'яні ступи, макогончики, списи, стріли.

Індіанці часто влаштовують «гонйан» — ловлять рибу за допомогою отрути «тімбо». Вони йдуть до лісу, вилазять на дерева і зрізають ліаноподібну лозу тімбо, завтовшки з людську руку. Чоловіки, юнаки й хлопчаки рубають сокирами шматки тімбо, перетворюючи їх на волокно, яке потім зв'язують у пучки.

Відтак на берег приходять вожді племені. На їх знак чоловіки беруть на плечі пучки тімбо і йдуть до великого озера, а слідом за ними — жінки й діти з кошиками та ножами. Вибравши затоку, що глибоко врізається в берег, чоловіки перегороджують її і з голосними вигуками стрибають у воду. Вони б'ють палицями по пучках тімбо, водять ними у воді туди й сюди. Швидко поверхня затоки вкривається ясноблакитним соком. Перелякана риба намагається втекти, але чоловіки очікують на неї біля загородки і вбивають стрілами, списами. Риба задихається, одурманена тімбо, спливає на поверхню. У воду входять жінки й діти і добивають рибу дрючками, ножами та стрілами. Кожна родина бере риби стільки, скільки їй потрібно — риби вистачає всім.

Коли над селищем густішають сутінки, молодь співає пісень. Син вождя приносить з собою брязкальце, зроблене з копит диких кабанів — єдиний музичний інструмент суйа. Він прив'язує його під правим коліном і енергійно притупує ногою. Співаки теж пританцьовують, щоб не збитися з такту.

До них приєднуються жінки. Вони обнімають одна одну за плечі й танцюють: крок уперед — крок назад. Це триває доти, поки всі не потомляться.

●

...Сизі башти останніх мусонних хмар повзуть до Бенгальської затоки, і в Бірму приходить осінь. Тепер злив не буде аж до травня.

В один із тихих, теплих вечорів спалахують вогні на Шведагоні — найбільшій бірманській пагоді. Свічки й каганці з олією оперезали основу стометрового золотого конуса, відкидаючи на мармурові плити химерні тіні-візерунки. Настав час збирання врожаю, час свята праці. І рангунці сьогодні веселяться!...

На краю мармурової платформи, що оперізує пагоду, під очеретяним навісом починаються змагання. Глядачі влаштовуються зручніше: від старту до фінішу — ціла ніч. Чотири дівчини — кращі ткалі країни — сідають поряд за старовинні верстати. Біля кожної лежить купа пряжі. Заходить сонце, лунає великий гонг, і дівчата одразу ж починають ткати жовтогарячі сарі. Ця робота вимагає великої майстерності. Стукіт верстатів, розмірені й блискавичні рухи вправних тканьок викликають у глядачів вигуки захоплення. А коли починає зоріти, переможниця закінчує роботу. Її, першу тканю Бірми, обирають королевою свята, королевою праці — вона сьогодні найголовніша людина в Рангуні.

В Ассамі, на сході Індії, щороку відзначається старовинне свято «Бохаг Біху». Воно пов'язане з початком сівби і вважається найважливішим торжеством року. Припадає «Бохаг Біху» на середину квітня, в цей час відбувається спільне полювання, риболовля, влаштовується загальний бенкет, танці. Напередодні кожний господар старанно миє корів і волів, готує для них особливий корм. Адже їм доведеться працювати і на оранці, і на сівбі.

А на півдні Індії, там, де живе народність телугу, свято праці припадає на грудень, коли завершуються жнива. У перший день «санкранті» селяни врочисто спалюють усе сміття, що назбиралося за цілий рік. Над селом здіймаються стовпи чорного диму, немов по всьому краю бурхають пожежі. Один із днів свята присвячується свійським тваринам. Селяни приходять до корів і волів, дякують їм за допомогу в праці, за добру службу. Потім їх прикрашають гірляндами квітів і пригощають солодощами.

Сантали — одна з народностей Індії — своє найбільше свято «сохраї», час збирання врожаю, теж відзначають у грудні. Селяни сходяться до священної печери. Тут у жертву богам, «що подарували врожай», жрець приносить птаха. Потім виконується швидкий «пак-дон» — танець кийка і щита. Юнаки підскакують зі своїми кийками і щитами, із запаморочливою швидкістю крутяться на місці.

Завершується свято своєрідним обрядом. У кінці сільської вулиці на спеціально розчищене коло тонким шаром насипають рис. Посеред кола кладуть яйце і пускають вулицею череду. Тварини обминають рисове коло. Нарешті якась коза чи буйвол наступає на яйце. Господар худоби дуже радіє, прикмета свідчить про те, що цього року йому пощастить: буде гарний врожай.

●

Даяки з острова Калімантан своє святкування на честь праці також влаштовують після закінчення польових робіт. Одного дня лунає удар гонгу. Старі й молоді збираються перед хатиною татуювальниці «туканг-тадак». Вмочивши стебло трави у фарбу, приготовану з крові чорної жертовної кур-

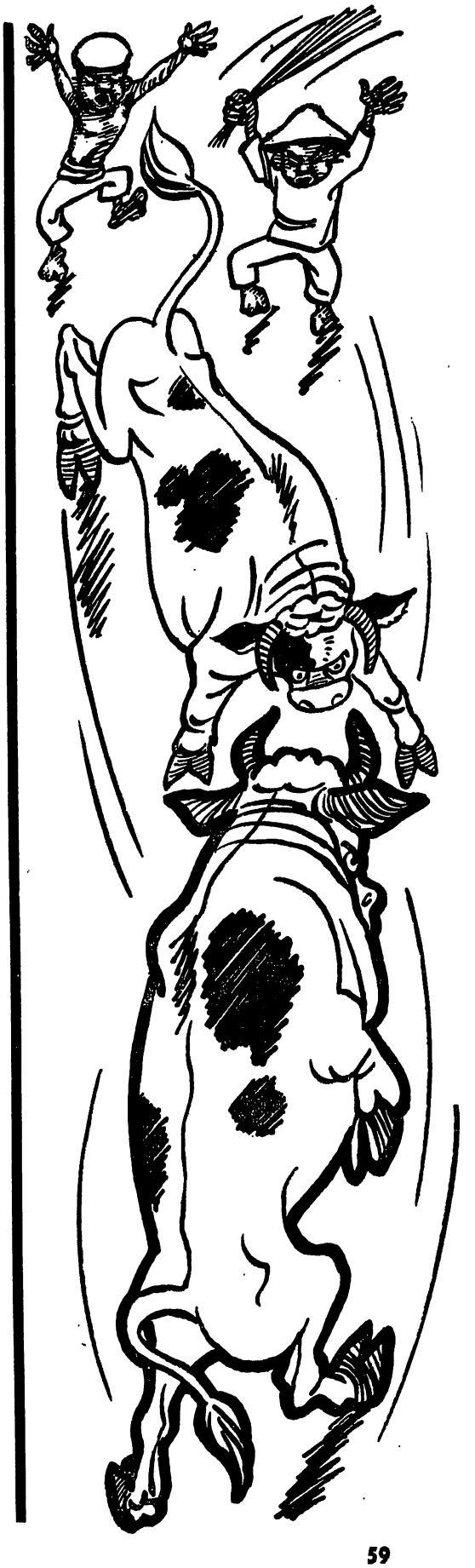

ки й паленої соломи, татуювальниця наносить дівчатам на пальці рук і ніг різноманітні візерунки. По тому паличкою, на кінці якої прикріплено колючку дур'яну, проколює шкіру. Настає черга чоловіків. Їм наносять татуювання на шию, плечі, груди. Деякі вважають, що по татуюванню богам буде легше розпізнати їх, коли вони опиняться в «країні мертвих».

Плем'я індіанців цоціль у Мексиці відзначає перший день весняної сівби. Всі гарно вбираються: чоловіки у вовняні куртки, жінки — в сукні з домотканої шерсті яскравих кольорів. Святкування триває кілька днів у зеленій долині, куди індіанці приходять цілими родинами, з запасом харчів.

Зранку першого дня починають прибувати найбільш почесні й поважні мешканці селищ та члени місцевого виборного правління. Їх супроводжують танцюристи в білих штанях і «пончо» — плащі червоного й чорного кольорів. Поверх білих хусток у них ковпаки з темного мавп'ячого хутра, оздоблені кольоровими стрічками. На ногах — взуття, схоже на краги. Танцюристи напинають на спину шкури хижих звірів.

Під звуки сопілки і барабана починається «танець звіра».

За ним іде «танець вогню». На великому майдані розкидають суху траву, яку потім з чотирьох кінців підпалюють смолоскипами. На палаючому килимі танцюристи темпераментно виконують складні па, аж поки від багаття лишиться самий тільки попіл. Тепер можна майже напевне сказати, що врожай буде багатий.

●

Під звуки фанфар і бурхливі оплески натовпу рухаються прикрашені машини; на них — посвятковому вбрані дівчата. Цим парадом у бразільському штаті Мінас-Жераїс відкривається «свято кукурудзи».

Річ у тому, що Бразілія посідає третє місце в світі по виробництву кукурудзи, а Мінас-Жераїс—головний постачальник цього злака в країні.

1959 року, коли виробництво кукурудзи в Бразілії набуло міжнародного значення, за бажанням народу, народилося «свято кукурудзи». З кожним роком воно набуває все більшої популярності і в ньому бере участь величезна кількість людей. Тепер його визнано офіційно й урядовим декретом затверджено як «Національне свято кукурудзи».

Урочиста процесія прямує Сільськогосподарським парком міста Натос де Мінас. Там же демонструються страви й вироби з кукурудзи, влаштовуються народні концерти, футбольні матчі, атракціони і, звичайно, вибори «Королеви свята».

Одною з головних культур вважають кукурудзу і жителі Центрального Сулавесі в Індонезії. Коли чоловік з народності тораджа закінчує сівбу кукурудзи, він б'є рукою по стовбуру дерева і каже:

— Нехай кукурудза, яку я посіяв, виросте такою ж великою!

●

...Після вдалого полювання повертаються додому бушмени. Вони вбили сарну, і тепер їжі вистачить всім. Серце сарни ділять між старшими, печінку дістають мисливці. Решті мешканців села теж перепадає по шматку м'яса.

Танцюристи швидко рухаються навколо вогнища. Вони імітують переслідування сарни. Ось один із них вирвався з кола, зображуючи «сарну». Мисливці виставили списи — «сарна» стрибає вбік і зникає за кущем. Мисливці йдуть по сліду. Наздогнали... «Сарна» кинулася назустріч бушменам і починає удавано колоти їх рогами. Але хіба мисливців цим налякаєш? Один із них підносить списа, і під загальний регіт «труп сарни» несуть геть.

Далі виконується старовинний танець мавп. Бушмени дуже спостережливі: міміку, жести й рухи мавп вони передають з дивною точністю.

До пізньої ночі тривають танці лані, коника, шакала. В їх основу покладено африканські міфи й легенди. Всі танцюють. Всі ситі. Полювання було вдале.

●

...Посеред галявини стоїть «слон». Тіло — з колоди, хобот— зі стебла банана, вуха — з листя. І все ж цей «слон» починає здаватися живим, коли навколо нього розігрують пантоміму африканські мисливці-пігмеї.

Мисливці сторожко крадуться вперед. Кожний їхній жест виразний і точний, глядачам здається, немов вони бачать весь той довгий шлях, що його пройшли мисливці. Побачивши «слона», вони кілька разів підкрадаються до нього і тікають геть. Нарешті вождь з войовничим вигуком встромляє списа «слону» в живіт і кидається вбік. Решта мисливців нападають на «слона» з усіх боків, і глядачам починає здаватися, що тварина несамовито відбивається од нападу.

Барабани підтримують шалений ритм танцю.

Танці пігмеїв мають не лише розважальний чи магічний характер. Це перш за все «тренування» перед ловами. Знаючи звички звірів, пігмеї в танцях координують дії, що конче необхідно при колективному полюванні на великих тварин.

●

У дакотів — одного американського племені індіанців — полювання теж вважалося дуже важливою, майже священною справою. Це й зрозуміло, адже воно годувало людей.

Полювання організовували «акацити» — фахівці високого класу; вони висилали розвідників, які повинні були довідатися, де

пасуться табуни бізонів. Розвідники приносять радісну новину, і глашатаї сповіщають про це всіх. У призначений строк під командуванням акацитів кращі мисливці на конях вирушають до місця, де виявлено бізонів.

Загін наближається до табуна, розділяється на два крила і з флангів оточує бізонів. На чолі кожного крила — два-три акацити. Правила полювання суворо вимагали, щоб жодна стріла не вилетіла раніше, ніж зійдуться обидві групи. Нетерплячих карали різками...

Коло замкнулося, акацити подають знак, і мисливці випускають у бізонів стріли. Полювання закінчено, дакоти збираються й ділять здобич. Кращі шматки, звичайно, відкладають для урочистої трапези.

●

Архіпелаг Фарерських островів, що належать Данії, розташований в Атлантичному океані між Ісландією та Шотландією. Живуть тут в основному рибалки. Найголовніше свято праці фарерців — свято гринди.

Коли рибалки помітять табун китів, вони здіймають загальну «тривогу». «Гриндабуд!» (звістка про китів!) — горлають рибалки. «Гриндабуд!» — вигукують з усіх човнів. «Гринда! Гринда!» — рибалки розмахують руками й веслами, щоб привернути до себе увагу людей на березі.

Тільки-но з берега помічають ці сигнали, як від будинку до будинку летить звістка про гринду. Всі мешканці рибальського селища, охоплені азартом, поспішають до моря, і човен за човном летить назустріч гринді — тобто китам. У школі припиняються заняття, місцевий священик перериває службу божу, землероби кидають роботу, вівчарі — отари, і всі з гаками й ножами прямують до моря...

Гринда злякалася. Вона збилася докупи, а рибальські човни відтісняють її й женуть до найближчої бухти. Кити сотнями вдираються у порт. Рибалки одразу ж закривають усі виходи з бухти, наздоганяють гринду і б'ють. Люди з човнів і з берега кидаються у воду на переляканих китів, пускаючи в дію ножі, сокири, гаки... Як у цій бойні залишаються цілі самі ловці — незрозуміло. Адже кожний кит легко може розтрощити будь-який човен одним ударом хвоста. Та ось боротьба скінчилася. Всі, від малого до великого, згідно з давньою традицією, що існує на Фарерських островах багато століть, вибирають старійшину. Він повинен розділити забиту гринду. І старійшина, кинувши досвідченим оком на здобич, ділить її між усіма, хто змагався з китами чи допомагав витягати туші на берег або ж обробляв їх. Найбільша частка належить тому, хто перший помітив стадо китів і сповістив про це всіх. Дещо перепаде і старійшині. Навіть ті, хто просто дивився з берега, навіть не фарерці, а туристи, свідки цієї події, дістануть частину здобичі.

Вночі в усіх селищах острова відзначають щасливе полювання: п'ють саморобне вино, горілку, їдять варене й смажене м'ясо, сало китів; співають старовинну ритуальну пісню «Хвала гринді!» Юнаки й літні люди беруться за руки і танцюють «ланцюжок» — теж старовинний танець. Тієї ночі нікому не дозволять нудьгувати на самоті. Радіти перемозі повинні всі, хто є на острові.

●

Сто років тому на заході Америки паслися табуни диких коней. Тоді-то й з'явилися ковбої — пастухи, які об'їжджали диких мустангів. З часом трудові прийоми ковбоїв лягли в основу своєрідного виду спорту — родео.

Зараз родео—одна з найулюбленіших розваг скотарів у Північній і Південній Америці, обов'язковий номер кожного свята.

Пастух-ковбой, або гаучо, сідає на спутаного необ'їжджeного жеребця, що стоїть у тісній дощаній клітці. Тільки-но він торкнеться крупа скакуна, дерев'яні бар'єри падають і ноги коня звільняються від пут. Починається поєдинок людини й тварини. Рідко триває він більше кількох секунд, але суддя зараховує кожну мить. Родео серед скотарів Південної і Північної Америки супроводжується, звичайно, й іншими видами ковбойського спорту: киданням ласо, стрільбою і «гужовим кросом» — демонстрацією вміння вправно керувати підводою в перегонах по пересіченій місцевості. Для пастуха-вершника родео — іспит на право бути скотарем.

●

Веди Цейлону особливим обрядом відзначають збирання меду. Це робиться лише ввечері. До заздалегідь визначеного місця прямує велика процесія. Попереду йде смаглявий мускулястий юнак— збирач меду. Пасма його чорного хвилястого волосся спадають на плечі. До правої руки прив'язано двометрову дерев'яну жердку, що закінчується чотирма зубцями. В лівій руці він тримає димучу в'язку зеленого гілля. На поясі у

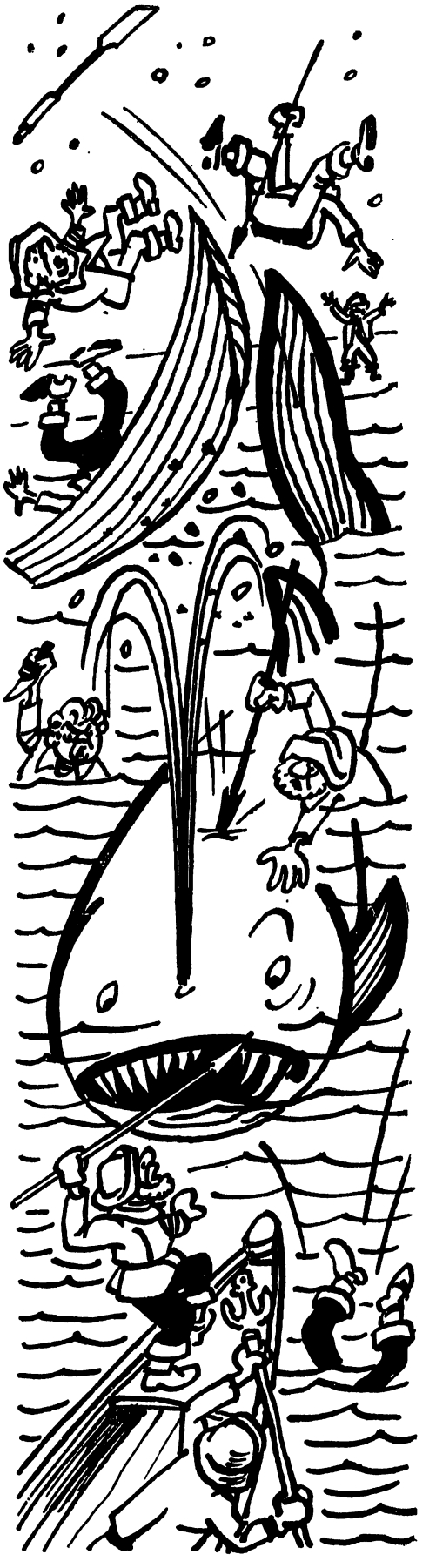

збирача висить мішок із оленячої шкіри. Слідом за ним іде решта «мисливців»; жінки співають обрядову пісню, що закликає бога скель не завдавати шкоди збирачеві меду.

Натовп наближається до бджолиної скелі. По драбині, сплетеній з очерету, збирач видирається до вулика. Димом він викурює бджіл з ущелини; потім швидкими, точними рухами жердки відколює стільники і кладе їх у шкіряний мішок. Щоб відігнати розлючених бджіл, йому доводиться майже безперервно бити себе руками по тілу; треба мати справді акробатичну спритність, щоб при цьому утримувати рівновагу на очеретяній драбині, яка розгойдується.

Мистецтво добування меду користується у ведів великою повагою. Дітей навчають його змалку. Вже в десять-одинадцять років хлопчик разом з дорослими бере участь у збиранні меду. Це вважається за честь і, щоб удостоїтися її, треба витримати своєрідний іспит. Вночі жінки із запаленими смолоскипами й чоловіки, озброєні сокирами та списами, вирушають у гори. Хлопець повинен приготувати все необхідне: сплести з очерету драбину, пошити шкіряний мішок, правильно прив'язати його до талії, озброїтися саморобним чотиризубцем і точно повторити всі рухи збирачів меду.

●

Рибалки західного берега на півострові Нова Шотландія в Канаді не закидають свої сіті в море. Вони навішують їх на високі палі, забиті в землю на всьому узбережжі Фанді — вузької затоки, яка відділяє півострів від материка. Океанські припливи піднімаються тут на десять метрів; вода проникає на кілька кілометрів в глибину суші. Цим і користуються рибалки.

Після відпливу рибу, що залишилася в сітях, «ловлять» з драбини, підводи чи добираються до неї по стовпу. Такий спосіб риболовлі на перший погляд дуже простий, але рибалки суші повинні мати великий досвід, спритність та кмітливість. Адже треба точно розрахувати час і встигнути досягти безпечного місця, перш ніж вода знову почне прибувати. Кожне вдале «збирання врожаю» закінчується вечіркою.

●

...Весна в Швейцарії. Зеленіють долини, луки й гірські пасовиська, шумлять перші весняні грози. Настає час гнати худобу на пасовиська...

Попереду череди пастухи ведуть найкращу корову. У неї на рогах висить велика дійниця: щоб було молоко. Пастухи сурмлять у лійки для проціджування молока. Першої неділі після того, як череди вийдуть на пасовище, влаштовують карнавал трав і квітів. Хлопці висаджують дерева на честь своїх коханих, дарують їм квіти. А ввечері засвічуються вогні, лунає музика, всі танцюють. Настала весна!

Е. ЦЕРКОВЕР,
А. ШЛІЄНКОВ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НЕПОРОЧНИЙ АНГЕЛ. У військовому міністерстві ФРН недавно було створено новий відділ — «Реферат по боротьбі з корупцією». Завдання нового відомства полягає в тому, щоб запобігати випадкам хабарництва чиновників і офіцерів при розподілі воєнних замовлень. Очолив цей «реферат» міністеріальдиректор Ганс Шнель, якого сам колишній міністр фон Хассель називав «чистим, як ангел». Тепер ця посада вакантна. Шнеля довелося усунути з роботи за спробу одержати великого хабара від одного свого колеги по міністерству, спійманого на такій же самій справі...

КУКУРІКАННЯ ПІД ЗАБОРОНОЮ. Мер французького міста Гере видав такий наказ: «Власників півнів та інших тварин, які заважають громадянам спати, буде притягнуто до відповідальності, якщо вони не вгамують своїх тварин. Власники повинні подбати про те, щоб півні кукурікали в більш придатний для громадян час...» Яким чином можна вплинути на недисциплінованих півнів, в наказі мера не пояснюється.

ЗАРАДИ НАУКИ. Одне видавництво у Копенгагені випустило «Майн кампф» Гітлера датською мовою, тиражем у п'ять тисяч примірників. Ініціатор цього видання професор Свен Генріксен пише у передмові, що, на його думку, жодний датський студент-історик не зможе правильно зрозуміти подій XX сторіччя, якщо не прочитає гітлерівську книгу. Таке дивне піклування Генріксена про навчання молодих датських істориків досить виразно пояснила газета «Ланд ог фольк». Виявляється, цей професор — той самий Генріксен, який 1940 року закликав датчан «вітати німецьку армію, що захищає від комунізму»...

В ІМ'Я БОГА... Якийсь Тімоті Лері з Балтімори в Сполучених Штатах заснував нову релігію. Зміст нового вірування полягає головним чином у тому, що прибічники цієї релігії повинні... вживати наркотики! Як твердить Лері, вживання наркотиків є глибоко релігійним актом, що наближує людину до бога.

Заповзятливий проповідник встиг уже навербувати чимало охочих не стільки «наблизитися до бога», очевидно, як наблизитися до наркотиків. Лері зміг вже навіть зареєструвати своє боже підприємство у відповідних американських державних відомствах. Проте його активну діяльність було раптом обірвано. Виявилося, що цей Лері був засуджений до тюремного ув'язнення за торгівлю наркотиками і звільнений тимчасово, під «слово честі»...

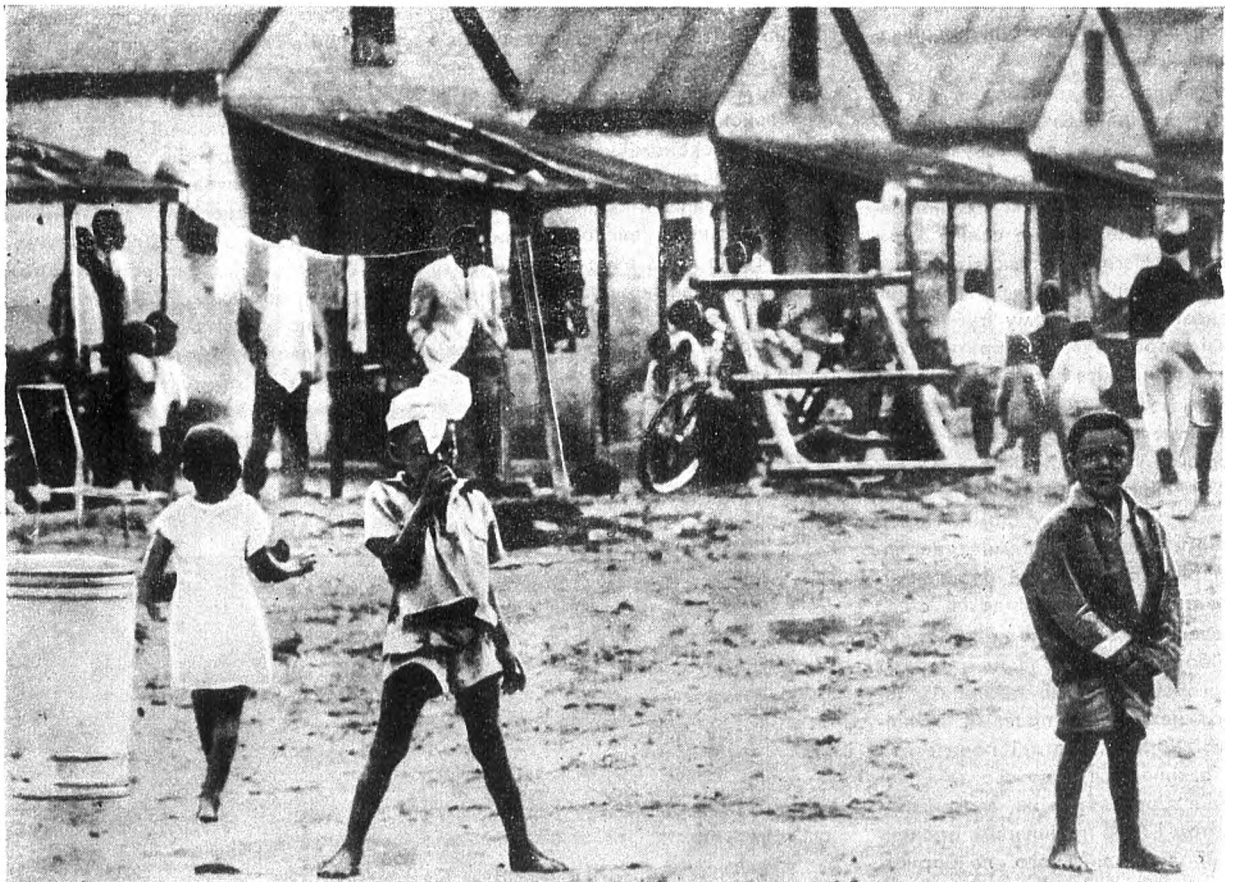

Негритянський квартал на околиці Солсбері, столиці Південної Родезії.

СМІТУ ПОТРІБНІ ЕСЕСІВЦІ

Есесівські інструктори за «роботою».

Уявіть собі країну, де двісті тисяч білих колонізаторів нав'язали свою волю майже чотирьом мільйонам африканців, де на одного білого припадає по 163 акри землі, а на законного господаря цих земель — африканця, всього по 11 акрів. Це — Південна Родезія.

Через тридцять п'ять років після загарбання багатющої країни англійськими імперіалістами Південна Родезія дістала була статус самостійно керованої колонії. Проте цей статус не надавав жодних

прав корінному населенню, їх здобули собі лише білі колонізатори.

Минуло три десятиліття, в 1964 році штучна Центральноафриканська федерація, до якої увіходила також й Південна Родезія, розпалася. Владу захопили крайні расистські елементи на чолі з Яном Смітом. Нагадаємо, як відбувався «державний заколот» у Південній Родезії: англійському губернаторові запропонували забратися геть з вотчини Сміта і його расистських колег. Губернатор спробував був пручатися. Тоді йому створили неможливі умови для існування, аж до виключення електрики й каналізації у власному домі. Перед такими рішучими діями генерал-губернатор змушений був капітулювати, Південна Родезія стала «незалежною», хоча англійський лейбористський уряд на весь світ проголосив, що не потерпить такого нехтування правами англійської корони. Відтоді почалася, і не закінчилася й до сьогодні, комедія боротьби між агресивним Смітом і його нерішучими опонентами з англійського лейбористського уряду.

А урядові Великобританії справді є чим турбуватися: адже в Південну Родезію вкладено капітали майже 200 різних англійських фірм на суму в багато сотень мільйонів фунтів стерлінгів. І от почалася вищезгадана комедія переговорів, в ході яких Ян Сміт і його поплічники все більше нахабнішали й розперезувалися, а англійські можновладці ніяк не знаходили в собі рішучості добряче грюкнути кулаком по столу. Справа тягнеться вже понад два роки, та англійському урядові ніяк не вдається приборкати неслухняного «ковбоя» (так часто називають у газетах Яна Сміта). Почати з того, що англійський уряд, забувши про війни, які він десятиріччями вів у тій самій Африці, заявив, що йому не личить вдаватися до зброї. Ще б пак — адже йдеться не про винищення якихось ашанті чи зулусів, а про чистокровних білих колонізаторів, до яких підхід мусить бути набагато делікатніший. Британський уряд вирішив обмежитися моральними й економічними санкціями.

Ця ухвала цілком влаштовувала Яна Сміта. Моральні санкції його взагалі не дуже турбували: яка ж там мораль у расиста й гнобителя мільйонів африканців! Що ж до санкцій економічних, то вони з самого початку виявилися сміховинними: припинення закупок тютюну британськими експортерами, ембарго на довіз нафти тощо — на ці заходи неважко було погодитися. Адже весь тютюн продали ще до заборони його вивозу, а такі країни, як Південно-Африканська Республіка і Португалія відразу ж заявили, що вони по-старому підтримуватимуть нормальні дипломатичні й економічні відносини з Родезією і, отже, ввозитимуть туди все необхідне Смітові. Нафту завозять нині не безпосередньо до Родезії, а через Мозамбік і далі через південноафрикансько-родезійський кордон, отже, змінився тільки маршрут імпорту цього найважливішого продукту. Нині в Південній Родезії повно комерсантів із США, Японії та ФРН, які сподіваються захопити дещо послаблені позиції своїх англійських конкурентів. Західна Німеччина, наприклад, незважаючи на заборону експорту, вже закупила в Родезії на 100 мільйонів марок тютюну, міді, асбесту, хромової руди, марганцю. У Гамбургу засновано «Німецько-родезійську торговельну місію». Та комерцією справа не обмежується. В Родезії точиться партизанська війна проти уряду Сміта, і останньому дуже потрібні досвідчені вбивці. Таких у Західній Німеччині вистачає, і до Південної Родезії вже виїхали численні льотчики й колишні есесівці, які нудьгують вдома без кривавої «роботи». Вони муштрують родезійську армію, готуючи її для війни проти визвольних загонів місцевих африканців.

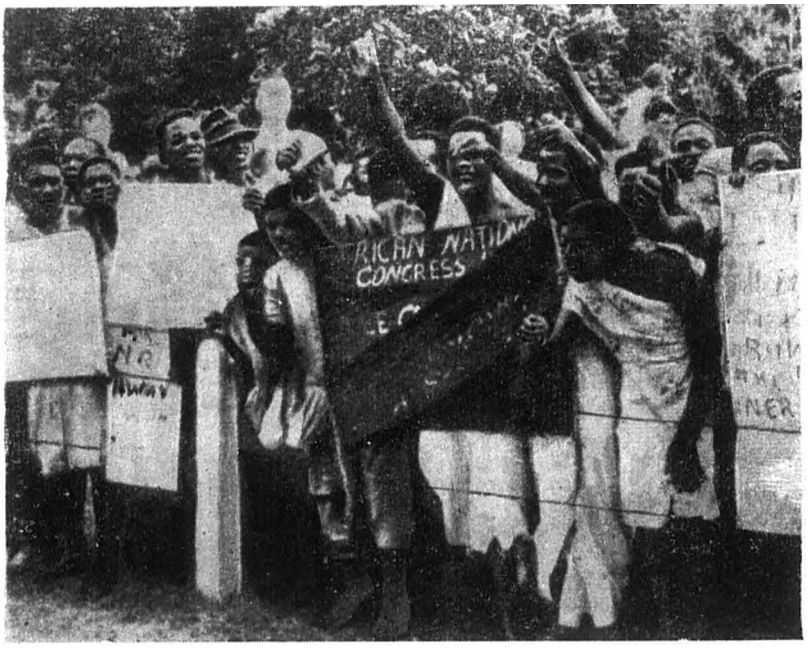

Демонстранти вимагають волі і самоврядування для корінного населення Родезії.

Ю. ПОКАЛЬЧУК

ПОЕТ ЕПОХИ

Минуло 70 років з дня народження видатного поета і письменника гінді Сур'яканта Тріпатхі Нірали. «Магакаві» (великий поет), або «югкаві» (поет епохи) — так називала його Індія. Дійсно, Нірала порушував у своїх творах найзлободенніші проблеми сучасної йому дійсності, і його твори здобули заслужену популярність та визнання читачів. Він виступав проти застарілих законів і традицій, пропагував ідеї рівності людей, звертався до найкращих почуттів людини. Нірала заперечував антигуманну кастову систему, проголошуючи критерієм взаємин між людьми чисту і щиру любов.

Один з біографів Нірали індійський літературознавець Крішнадас пише: «Ми бачили, як гнулося залізо, але ніколи не бачили щоб зігнувся Нірала... Не бачили, щоб Нірала коли-небудь пішов на компроміс з ворогом або ж визнав себе переможеним... Щоб він покривив душею чи став опортуністом. Він не продається, тому що він — частина нашої культури. Він ясно бачить, що підіймаються сили, перед незламністю яких не вистоїть ніяка реакція».

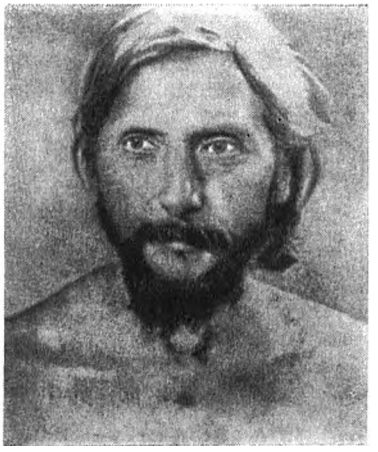

Сур'якант Тріпатхі Нірала народився 1896 року у містечку Магашадал в Західній Бенгалії. Його батько Рамсай Тріпатхі служив у правителя невеликого феодального князівства. Майбутній поет рано залишився без матері, і дитинство його було тяжке, він змалку зазнав горя й злиднів.

За тогочасним звичаєм батько оженив хлопця, коли йому сповнилося чотирнадцять років. Через два роки Сур'якант Тріпатхі закінчив школу і відтоді змушений був сам піклуватись про себе та свою сім'ю.

Юнак виїжджає до Калькутти на пошуки роботи. Там він пише свої перші вірші. 1918 року під час епідемії іспанки вмирає його дружина Манохардеві, а потім і її батьки. На руках 22-річного поета залишаються двоє своїх дітей і четверо маленьких братів дружини, старшому з яких було 12 років.

В житті Сур'яканта Тріпатхі наступає надзвичайно тяжкий період. На свої мізерні заробітки він не може прогодувати таку велику сім'ю. Незабаром помирає батько поета, і тепер він взагалі не може розраховувати на будь-чию допомогу. До нещастя в сім'ї додаються ще й прикрості, пов'язані з творчою працею. Перші вірші Сур'яканта Тріпатхі, надруковані в періодичній пресі, критика сприйняла неприхильно. Проте, незважаючи на всі ці непереборні, здавалося б, труднощі, він вперто працює далі.

Двадцяті роки стають для Сур'яканта Тріпатхі початком літературної зрілості. В період, коли він розпочав свою поетичну діяльність, в

літературі гінді все ще панували середньовічні канони. Проте світогляд нової епохи, епохи промислового розвитку і могутнього потягу до національного самоствердження, мусив знайти своє відображення і в літературі. Мужня й войовнича поезія Нірали, спрямована проти косних законів та застарілих канонів, на захист нових думок та ідей, ринула в світ, наче нестримний гірський потік.

Першим представником романтичної течії в Індії був Рабіндранат Тагор, який виступив у бенгальській літературі. Романтизм відкрив широкі горизонти для всієї Індії, і одним з провідних представників цієї течії в літературі мовою гінді став Сур'якант Тріпатхі Нірала.

Романтична течія під назвою «Чхаявад» поступово стає провідною в літературі гінді 20-х років. Певний вплив на представників «Чхаяваду» мала творчість Рабіндраната Тагора, а також твори англійських поетів романтичного напрямку, зокрема Вордсворта, Шеллі і Кітса.

В 1923 році Нірала починає працювати в редакції журналу «Матавала». Він зустрічається з прозаїками й поетами, публіцистами й літературними критиками. В редакції обговорювалися найважливіші питання літературного життя країни.

До 1929 року, коли вийшла в світ його збірка «Аромат», поет фактично був ще не відомий широким колам читачів. Збірка «Аромат» знаменувала собою появу в літературі гінді нового, оригінального і самобутнього поета.

Разом з іншими представниками «Чхаяваду» Сур'якант Тріпатхі проголошує новий принцип поезії, нове бачення світу й розуміння змісту життя, доводячи, що поезія пробуджує свідомість людини, розширює й поглиблює сприйняття нею прекрасного. Мрії про щастя, висловлені в поетичній формі, стають стимулами розвитку і особистості, і суспільства.

Вірші збірки «Аромат» не мають собі рівних у поезії «Чхаяваду» щодо витонченості почуттів, філософської глибини, оригінальності думок і різноманітності тематики. В шести «Піснях про хмару» Нірала ділиться з читачем своїми філософськими роздумами. Про тяжку долю індійської жінки-вдови розповідають вірші «Вдова», «Спогад, що танцює танець Тандав», «Забута сумна історія».

Програмним в усьому творчому доробку Нірали можна назвати вміщений у збірці вірш «Потік» (вперше надрукований у 1921 році). У цьому вірші — весь Нірала, а потік — це його нестримна й бурхлива поезія:

Хай гримить
Хай біжить, непокірний,
Хай трощить граніт, хай
кипить
Цей могутній потік,
П'яний вічною юністю, завжди
хай мчить...

Багато пише поет про бідних і знедолених, закликаючи людей до гуманності й доброти.

Схвильовано, витонченим стилем написані вірші «Бутон жасмину», «Панчаваті», «Звільнення в пробудженні». Вірш «Наповни мене», що став пізніше дуже популярним у Індії, присвячений переживанням закоханого, насичений глибокою вірою в перемогу кохання.

Мова поезії Нірали то проста і невигадлива, то алегорична, барвиста, але завжди високо майстерна, старанно опрацьована. Інколи, особливо в перший період творчості, Сур'якант Тріпатхі дещо зловживає ускладненими висловами, штучними поетичними образами, словотворчістю. Ламаючи рамки старої поезії, Сур'якант Тріпатхі в усьому прагне до новаторства. Навіть псевдонім він бере собі визивний — «Нірала», що означає «незвичайний, особливий».

В 1930 році поет переїхав до Лакхнау. Тут він починає працювати у видавництві «Ганга Пустакмала» і водночас редагує літературний журнал «Судха». Нірала прожив у Лакхнау чотирнадцять років, всього себе віддаючи літературній праці.

Він часто відвідував довколишні села, де знайомився з життям індійських землеробів і збирав матеріал для своїх творів. Незважаючи на те, що поет належав до касти брахманів, Нірала завжди спілкувався з людьми нижчих каст, намагався проникнути в їхній духовний світ, краще зрозуміти їхні думки й сподівання. Тим-то в багатьох творах Нірали ми зустрічаємо надзвичайно правдиві описи індійського села.

На початку 30-х років в літературі гінді виникає реалістичний напрямок. Нірала в цей час поступово переходить від стихійного протесту проти існуючої несправедливості до свідомої критики імперіалістичного гноблення й експлуатації.

В 1931 році виходить перший роман Нірали «Апсара», в якому він виступає непримиренним ворогом кастової системи. Це — провідна думка роману. Фоном, на якому розгортаються головні події твору, є національно-визвольний рух. Проте в цьому романі ще відчувається певна ідеалізація дійсності, намагання звести всі конфлікти до щасливого кінця.

Тематику «Апсари» Нірала продовжує і в наступному творі «Алака» (1933 р.). Тут провідне місце посідає проблема соціальної нерів-

ності та несправедливості, письменник ставить у центр подій національно-визвольну боротьбу індійців проти англійських колонізаторів. Обидва романи мали великий успіх у читача.

У 1937 році з'являється збірка поезій «Безіменний». В ній найбільш яскраво виявилась самобутність поетичного таланту автора. Багато віршів цієї збірки присвячено темі кохання. Взаємини між чоловіком і жінкою, жіноче питання взагалі Нірала трактує з нової точки зору. Поет стверджує гідність жінки, її рівність з чоловіком.

Хоч усій творчості Нірали притаманні життєстверджуючі мотиви, тяжкі удари долі іноді, природно, позначаються на настрої його поезій. У деяких віршах часом бринить розчарування, сум: «Життя — це вічний плач», або ж «Потік кохання висох, зникла сила, лиш тіло, як пісок у джерелі сухому, залишилось», чи «Самотньо дивлюсь, як близиться вечір, то мерхне життя мого день». Але навіть у найтяжчі хвилини поет не втрачає мужності, прагне творами своїми будити в людях почуття власної гідності, волю до подолання перешкод.

В цей період свого життя письменник приділяє велику увагу прозовим творам. В Лакхнау він пише багато оповідань, присвячених соціальним проблемам Індії. Майже всі оповідання цього періоду з'являються в журналі «Матавала». Перша збірка його оповідань «Лілі» була опублікована в 1933 році. 1935 року вийшла друга збірка під назвою «Саккхі», а наступного року — два романи: «Нірупма» та «Прабгаваті».

У 1938 році Нірала завершує поему «Тулсі Дас», в якій оспівує почуття любові до батьківщини, до свого народу. Індійська критика зазначає, що цією поемою закінчується період романтизму в творчості Нірали. І справді, хоч потяг до романтизації життя ще відчувається в наступних його творах, більшість із них вже свідчать про те, що автор сприймає довколишню дійсність з позицій письменника-реаліста. За останній період своєї творчості Нірала написав ще чотири збірки віршів: «Гриб», «Бела», «Нове листя» і «Поклоніння».

Лейтмотивом його віршів і прози цього періоду є протест проти класової нерівності. Поет мріє про краще, досконаліше суспільство і поступово доходить висновку: суспільство, що його роздирають класові суперечності, ніколи не зможе стати ідеальним і гуманним. Його необхідно змінити.

В цей час у твори Нірали широко вторгається жива народна мова. Письменник намагається зробити свої книжки доступнішими широким колам читачів. Вишукана мова «Чхаяваду» поступається місцем образній і простій мові народу.

В повісті «Куллі Бхат» (1939 р.) характерною особливістю є соціальні мотиви. Процес пробудження самосвідомості у селянства, його зростаюча активність у політичному житті країни, розуміння необхідності класової боротьби домінують тут.

У 1941 році він створює повість «Козлятник Біллесур», яка стоїть в індійській літературі поряд з романом Премчанда «Жертовна корова». Обидва ці твори, колізії яких побудовані на фактах класового розшарування в індійському селі, немовби взаємно доповнюють один одного.

В 1941—1950 рр. Нірала працює дуже плідно. Він пише поеми «Молоде листя», «Жасмин», багато чудових пісень та віршів, видає збірку оповідань «Чатурі Чамар», романи «Досягнення вершини» й «Чорні справи». Останній твір присвячений конфлікту між особою й суспільством у капіталістичному світі, світі наживи та прибутків.

У лютому 1956 року, виступаючи на урочистих зборах, присвячених 60-річчю з дня його народження, Нірала сказав: «Я віддаю свої твори в дарунок народові Індії, в дарунок усьому людству. Я вірю, що люди знайдуть в них натхнення й світло. І це сповнює мене радістю...».

Сур'якант Тріпатхі Нірала помер 23 жовтня 1961 року в Аллахабаді. Твори його ввійшли в золоту скарбницю літератури гінді.

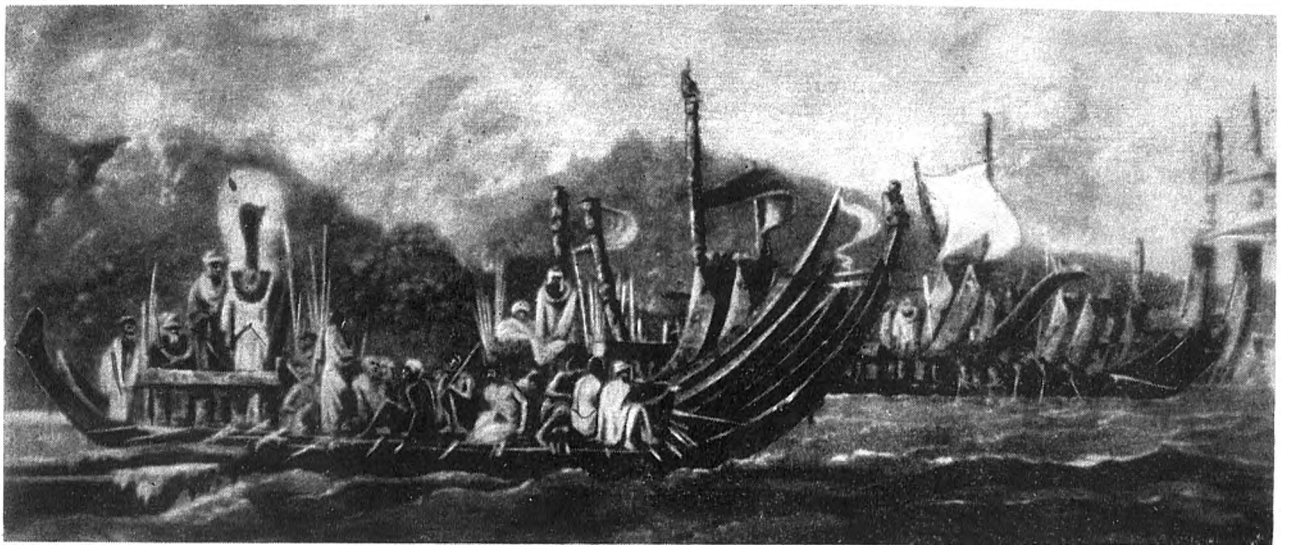

Таїтянський флот. Друга половина XVIII століття.

МОРЕПЛАВЦІ ОКЕАНІЇ

Хто першим вийшов у Великий, або Тихий океан? Хто відкрив незліченні острови Океанії? Коли ми зазирнемо до книги з історії географічних відкрить, то довідаємося, що зробили це європейські мореплавці. Насправді ж вони відкрили Океанію лише для Європи. А першими знайшли і відкрили безлюдні до того часу острови у Тихому океані предки океанійців.

В останні роки це питання досліджували вчені багатьох країн. І поступово перед очима неупереджених людей поставала картина чудового подвигу, здійсненого багато віків тому.

Жителі Полінезії називають себе «дітьми моря». Як правило, вони живуть на березі океану, можуть годинами плавати, не відчуваючи втоми. Після землеробства головне їх зайняття — рибальство. Навіть їжу вони присмачують соусами із солоної морської води.

Вже в глибоку давнину рибалки Полінезії та інших частин Океанії були відважними мореплавцями. Коли в Океанії вперше з'явилися на своїх кораблях європейці, їх зустріли цілі флотилії суден, збудованих місцевими майстрами. Інколи океанійці користувалися плотами та одномісними довбаними човнами. Але для дальнього плавання їм служили двійчасті човни і човни з балансиром.

Ті і другі відзначалися дивовижною стійкістю, не боялися навіть бортової хвилі. Ось чому і в наш час в Радянському Союзі та інших країнах Європи і Америки судна з двома корпусами застосовують при рятувальних роботах. Крім того, такі судна — їх називають катамаранами — почали будувати і для перевезення пасажирів та вантажів. Наявність двох корпусів набагато збільшує місткість судна. З іншого боку, опір води під час руху такого судна зменшується і це дозволяє катамарану розвивати більшу швидкість. Будують тепер і спортивні човни з поплавцем-балансиром. На такому човні, як і на катамарані, можна почувати себе впевнено в будь-яку погоду.

Не можна, звичайно, твердити, що скажімо, в XVIII столітті океанійці мали такі самі судна, як їх сучасники-європейці та американці. Але треба зазначити, що у океанійців були справжні судна, а не «човни», як про це нерідко пишуть.

У другій половині XVIII століття в Океанії побував видатний англійський мореплавець Джеймс Кук. Корабель Кука мав завдовжки близько 32 метрів. А на Гавайських островах знайдено залишки «човна» дещо більшої довжини. Якщо врахувати, що такі «човни» брали на борт по 100—200 чоловік, а в їх трюмах могла пересуватися не пригинаючись доросла людина, то хоч-не-хоч, а доведеться назвати їх суднами.

Вантажопідйомність цих суден була така велика, що, наприклад, жителі островів Тонга перевозили ними величезні камені для своїх будівель. Вчені ще не дійшли єдиного висновку відносно того, на які відстані плавали океанійці. Вважається, однак, що вони цілком могли подолати по океану шлях у півтори тисячі кілометрів, жодного разу не пристав ши до берега.

Наш сучасник — французький письменник Ерік де Бішоп—поставив собі за мету перевірити можливості полінезійських суден. Він збудував на острові Таїті точну копію судна з подвійним корпусом, якими користувалися океанійці для далекого плавання. На цьому судні він успішно пройшов через три океани і прибув в місто Канни на французькому узбережжі Середземного моря.

То була досить довга мандрівка. Де Бішоп і мріяти не міг про те, щоб встигнути за сучасними дизель-електроходами або навіть пароплавами. Але ще наприкінці XVIII століття — незадовго до винаходу парового двигуна для суден — справа стояла зовсім інакше. І Кук і його французький сучасник Бугенвіль з подивом писали про те, що океанійці вільно кружляли навколо європейських суден, хоча останні не стояли на якорі, а йшли під вітрилами.

У який же спосіб пересувалися їхні судна? Роль двигуна відігравали весла-гребки та вітрила. За останні правили циновки з рослинного волокна.

Та вражала в суднах океанійців все ж не вантажопідйомність та швидкість ходу, а те, як вони будувалися. В Океанії нема залізних руд, і тому місцевим жителям довелося вдовольнятися знаряддям з каменю та кості.

Океанійці, виходячи в далеке плавання, тижнями, а то й місяцями не бачили берега, отже, вони

володіли мистецтвом навігації, судноводіння. А для цього їм необхідно було мати хоча б початкові знання з астрономії та географії.

Ще іспанець Квірос, котрий побував в Океанії наприкінці XVI сторіччя, розповідав про місцевого вождя, який вказав йому розташування понад 70 островів. Приклад Квіроса майже через 200 років наслідував Кук. Залишаючи 1779 року острів Таїті, він взяв на борт свого корабля місцевого жителя на ім'я Тупія. Тупія допоміг Куку розшукати в океані кілька островів, давно відомих мешканцям Таїті.

Він не тільки знав місцезнаходження багатьох островів, але й ніколи не «губився» у морі. Під час довгого плавання на європейському кораблі він завжди точно визначав, в якому напрямку перебуває його батьківщина — Таїті. Багатьом європейцям, що мали справу з океанійськими моряками, така здатність орієнтуватися видавалася чудом чи навіть чаклунством. Та чуда тут не було. Європейські моряки і в XVIII столітті і набагато пізніше визначали своє місцеперебування за допомогою приладів, які наводилися за небесними світилами. Океанійці ж таких приладів не мали, вони орієнтувалися в морі «на око», спостерігаючи за тими самими світилами.

Для цього треба було, звичайно, добре знати зоряне небо. Такі знання океанійці мали віддавна: їм було відомо близько 50 зірок. Знали вони й про те, що вигляд зоряного неба поступово змінюється в міру просування судна з півночі на південь чи навпаки. Знання ці передавалися з покоління в покоління. Найбільш здібні ставали керманичами, тобто капітанами далекого плавання. Без такого керманича жодне судно не виходило в океан.

Цікаво, що на деяких островах капітаном могла стати лише людина, що закінчила своєрідне мореплавне училище. Основним наочним приладдям в цьому училищі був дах будинку, в якому відбувалися заняття. На даху з великою точністю відтворювалося місцеположення різних сузір'їв. Учні повинні були запам'ятати цю карту зоряного неба і уявне зміщення центральної зірки по небосхилу під час руху судна на південь і північ. Океанійці вивчили не лише зоряне небо, вони прекрасно знали напрямки постійних тихоокеанських вітрів пасатів, а також океанійських течій, включаючи й підводні.

Всі ці відомості збиралися віками й залишалися в пам'яті народній. Щоправда, зберігалися вони не на папері, а в піснях. Нам, звичайно, може видатися дивним, що мореплавців наставляли у віршованій формі. Проте згадаємо, що найкрупніший представник морської науки XV століття араб Ахмад ібн Маджід також писав свої твори віршами. Це не завадило йому привести кораблі Васко де Гами із Східної Африки в Індію.

До того ж в Океанії робилися вже перші спроби складати карти. В цій справі перед вели жителі Маршаллових островів. В сучасній мові їх карти називаються рельєфними. За допомогою зв'язаних між собою гілочок та черепашок місцеві мореходці зображали не тільки острови, але й океанські течії.

Ці дані ставали відомими науці поступово. Вони робили все більший вплив навіть на буржуазних вчених. Тепер вже незаперечно доведено, що історію географічних відкрить і мореплавання не можна написати без великого розділу, присвяченого досягненням океанійців. Чесні вчені сперечаються зараз вже не про свої відкриття в самій Океанії, а про те, наприклад, чи пощастило океанійцям побувати в Південній Америці.

Океанійцям залишилася в спадщину велика кількість сказань про мандри і відкриття їхніх предків-мореходців. Дехто може заперечити, що сказання не доказ, тим більше, що в цих переказах усної творчості океанійців повно всіляких чудес. Але ж подібні легенди стародавніх скандінавів допомогли вченим розкрити героїчну історію відкриття і заселення в середні віки Ісландії та Гренландії, встановити, що за 500 років до Колумба скандінави побували в Америці.

Те саме можна сказати і про океанійців, у яких розквіт мореплавання збігся приблизно з розквітом його у скандінавів, але тривав трохи довше.

Особливо багато зробив для вивчення полінезійських легенд новозеландський дослідник Те Рангі Хіроа. Крок за кроком прослідкував він історію відкриття і заселення островів Полінезії, а також полінезійських експедицій в Нову Зеландію. Про все це він розповів у книзі «Мореплавці сонячного сходу», яку перекладено також і російською мовою. Він наводить ряд уривків із сказань про плавання полінезійців в Нову Зеландію. Ці сказання-пісні повідомляють навіть про назви суден, які приставили переселенців на Нову Зеландію за 300 років до Тасмана.

В цих піснях є чимало таких подробиць, які можуть бути відомі лише мореходцям. Нащадки полінезійських мореплавців, що утворили на Новій Зеландії народ маорі, просто не могли їх вигадати. Маорі давно стали суходільним народом, мабуть, тому, що на відміну од своїх предків, які жили на порівняно невеличких островах, їм довелося освоювати два просторих острова, пристосовуватися до нового природного середовища, нового клімату.

Вчений Те Рангі Хіроа походить по матері від сміливих полінезійських мореплавців, що переселилися в Нову Зеландію. Він дістав вищу освіту, перейняв найновіші досягнення європейської культури, але й не забув про спадщину предків. Стати вченим йому пощастило лише тому, що його батько був вихідець з Європи. Але коли народи Океанії звільняться від колоніального гноблення, вони висунуть із свого середовища сотні таких вчених. Ці вчені повністю поновлять істину про героїчні подвиги своїх предків. І тоді на картах Океанії з'являться імена відважних мореходців минулого, про яких розповідають старовинні легенди.

В. ГОЛАНТ

Каное на островах Дружби (Тонга). За Д. Куком.

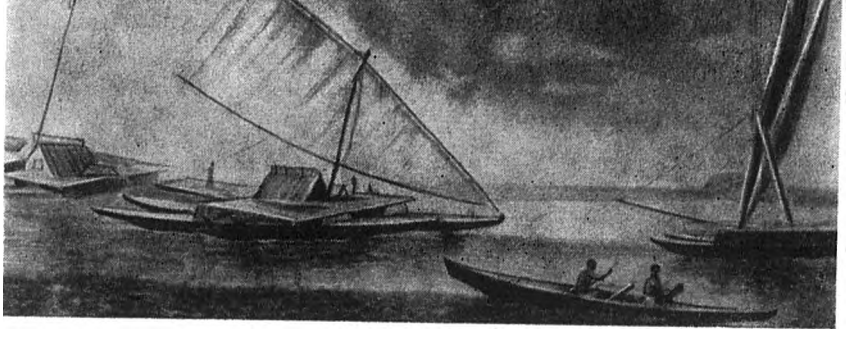

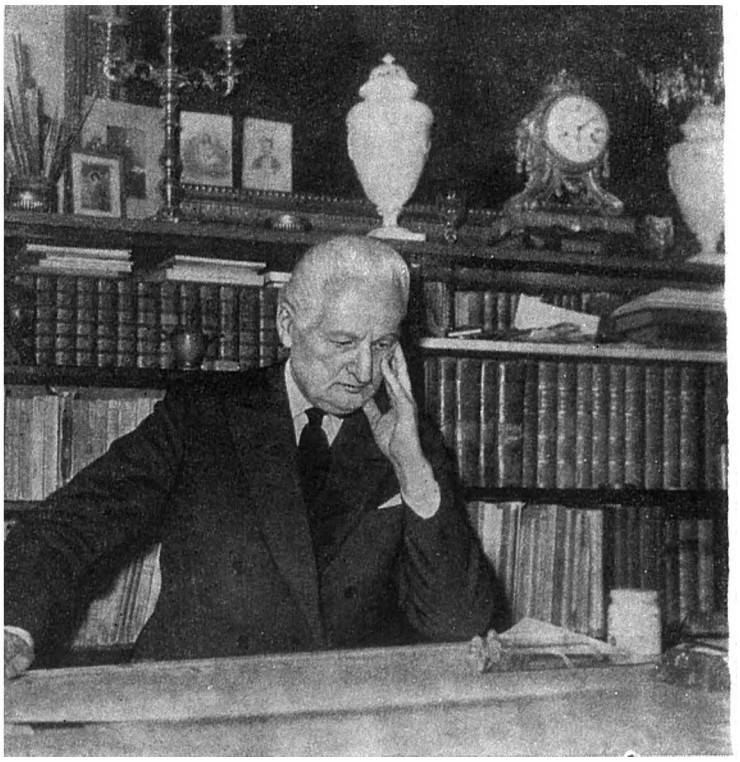

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

ТАДЕУШ ГРОНОВСЬКИЙ,
голова Спілки польських художників

КОРИСНЕ СПІЛКУВАННЯ

Ставити традиційне питання — над чим ви працювали останнього часу? — у цьому інтерв'ю нема необхідності. Усі твори Тадеуша Гроновського можна було оглянути на виставці, що відкрилася у Москві, і, знайомлячись з ними, скласти не тільки уявлення про мистецтво цього цікавого художника, але й зазнати справжньої естетичної насолоди.

Тадеуш Гроновський — чарівник польського плаката, відомого в усьому світі. Він визнаний майстер цього жанру графічного мистецтва.

Що найглибше вражає в його роботах? Якщо спробувати відповісти на це питання якомога стисліше, то можна сказати так: оригінальність задуму, вираженого завжди в поетичній формі з властивим художникові відчуттям ритму і динаміки.

Архітектор за освітою, Т. Гроновський півстоліття свого життя віддав плакату. Що ж привабило його до цього виду образотворчого мистецтва?

— Плакат як вид художньої творчості дозволяє,— я глибоко впевнений у цьому, — говорить художник, — встановити найкоротшим шляхом прямі й найтісніші контакти між художником і народом. Така особливість плаката міцно здружила мене з цим жанром образотворчого мистецтва, який став справою мого життя.

Тадеуш Гронсвський розповідає, що хоч в Польщі співіснують найрізноманітніші тенденції у розвитку мистецтва, за ним самим встановилася репутація реаліста.

— Мене вважають реалістом, але я ворог усіляких ярликів, для мене вони не відіграють жодної ролі, — підкреслює Гроновський. — Я за справжню майстерність, і вважаю, що живописець, графік, скульптор можуть у своїй творчості звертатися до будь-якої форми втілення свого задуму при єдиній необхідній умові: не втрачати контакту із суспільством.

На думку маститого художника, в мистецтві плаката,— чи буде він пропагандистським, чи рекламним,— є два шляхи. Один — зображати предмет таким, який він є в дійсності. Це нудний шлях. Він не пробуджує розум і почуття глядача, не викликає в нього жодних емоцій — адже все це він бачить на кожному кроці у повсякденому житті. Інший шлях — набагато складніший — уявляти дію предмета, ідеї, виражати на плакаті їх розуміння синтетично, але знову-таки при обов'язковому збереженні повного контакту з суспільством.

Тадеуш Гроновський категорично оголошує себе прибічником другого шляху. Та навіть коли б він сам про це не заявив, — за нього красномовно сказали б його праці. Вони пронизані думкою, завжди образні і — хай нам дозволять так сказати — своєрідно елегантні.

Тадеуш Гроновський не тільки визначний майстер-плакатист, але й відомий громадський діяч. На протязі років він редагував польський журнал «Графіка», де були опубліковані кілька його статей про радянську і зокрема українську графіку. Останні роки Т. Гроновський очолює Спілку польських художників.

Наша розмова, природно, заходить про це об'єднання польських майстрів пензля, олівця і різця.

— Наша творча Спілка, — розповідає її голова, — налічує шість тисяч художників. У кожному великому центрі Польщі є філіали Спілки — їх у республіці дев'ятнадцять. Члени Спілки працюють у найрізноманітніших жанрах, кожний у міру свого таланту, і загальними зусиллями розвиває польське образотворче мистецтво.

— Нам дуже б хотілося, — говорить на заключення Гроновський, — побачити у себе наших українських колег, творчість яких нас дуже цікавить, але треба прямо визнати, знайомі ми з нею недостатньо. Завжди будемо раді надати наші виставочні зали для експозицій творів українських радянських художників. Упевнені, що таке спілкування принесе користь і радість обом сторонам.

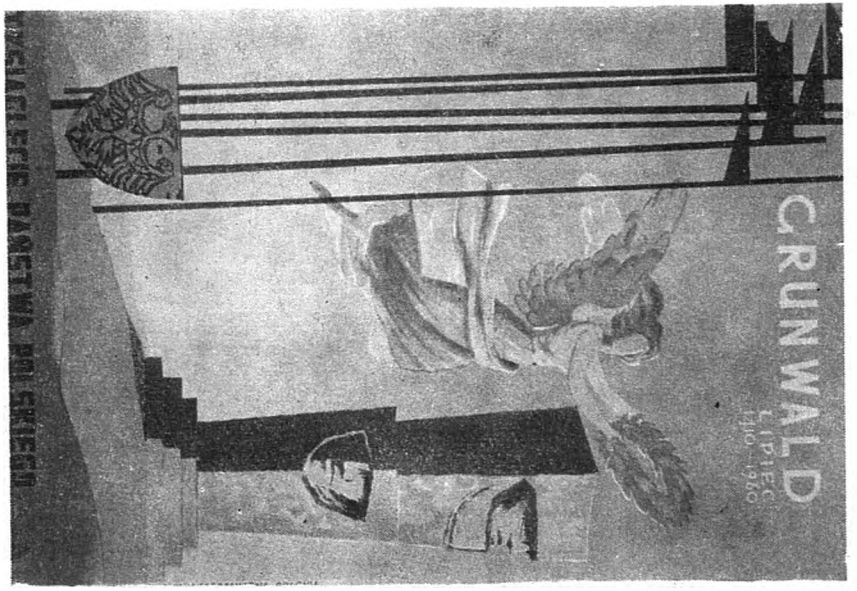

Плакат до 1000-ліття Польщі.

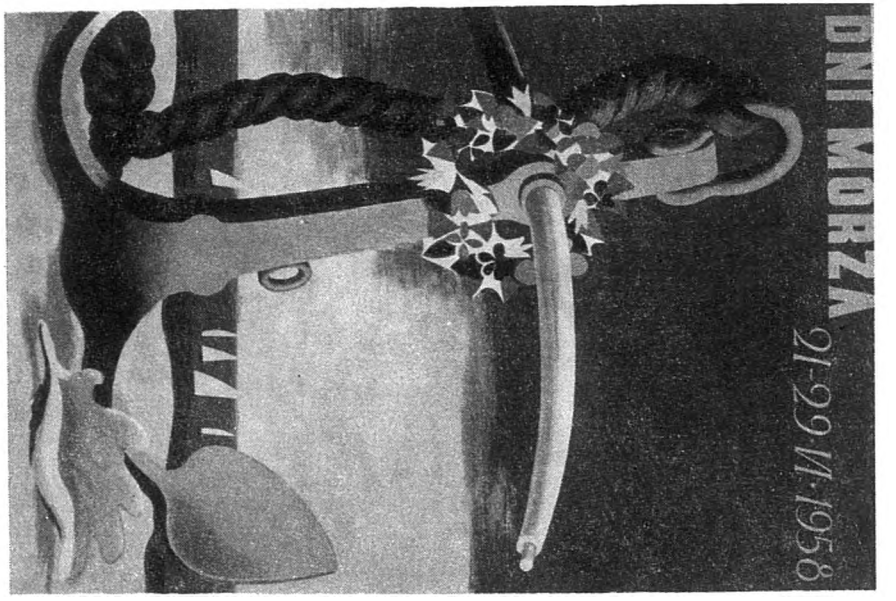

До свята «Дні моря».

«Казка». Плакат до вистави дитячого театру.

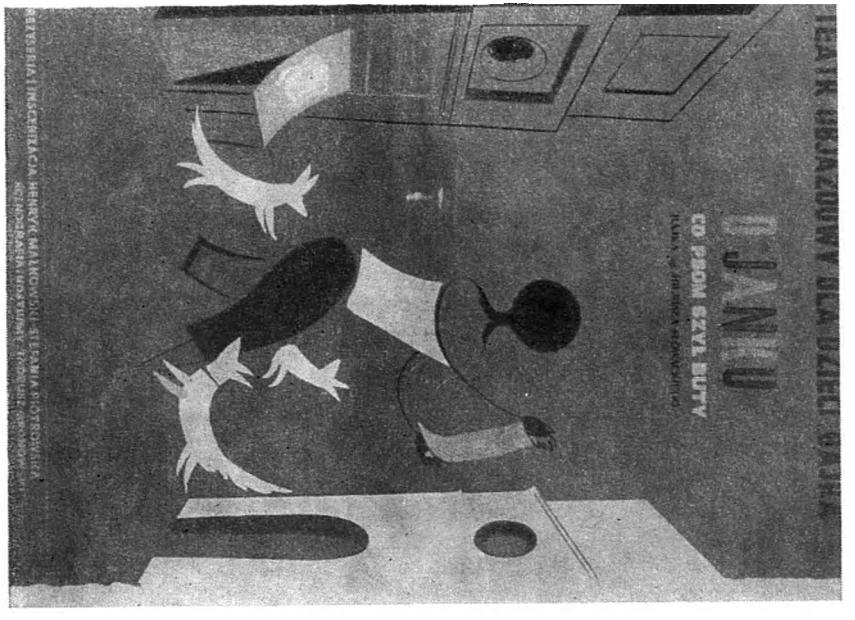

Ансамбль «Мазовше».

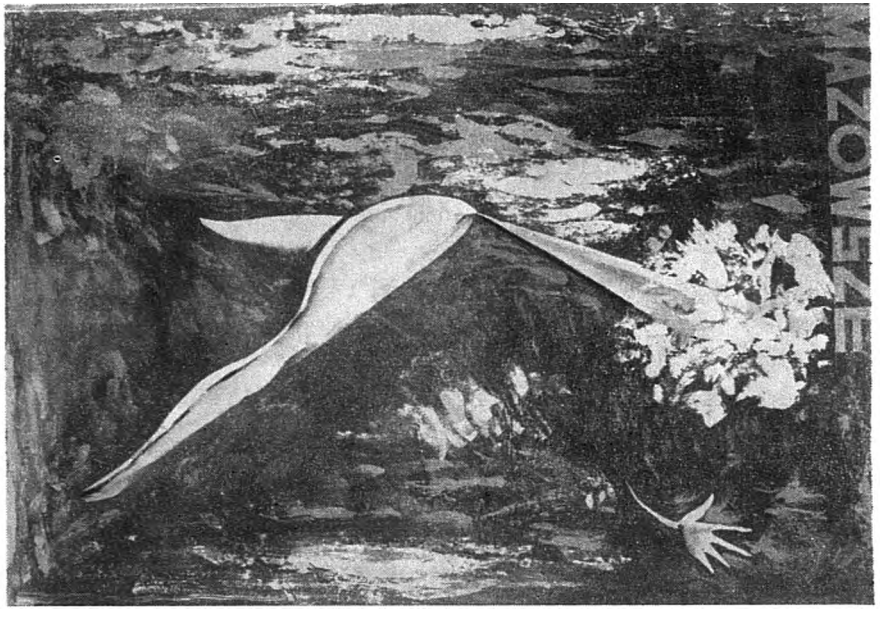

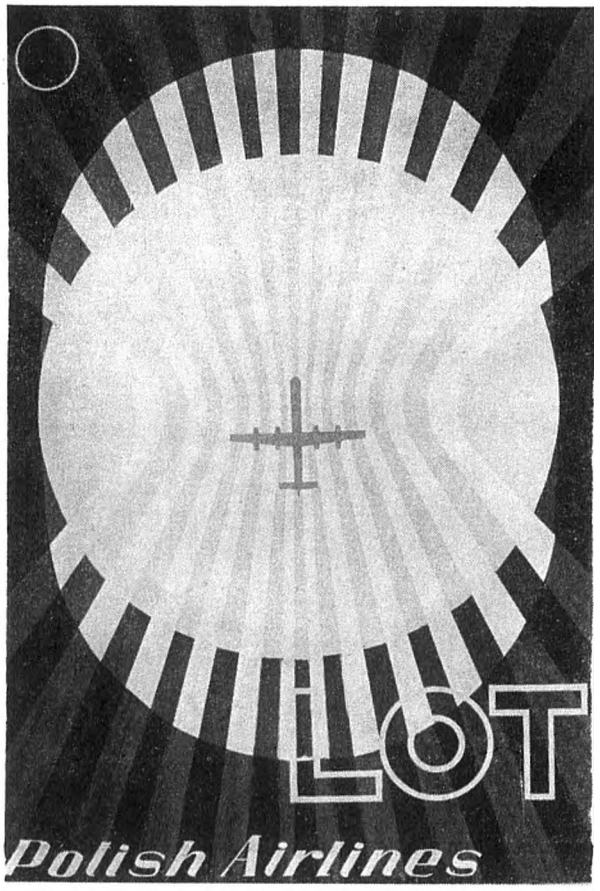

«Льот». Рекламний плакат повітряних сполучень.

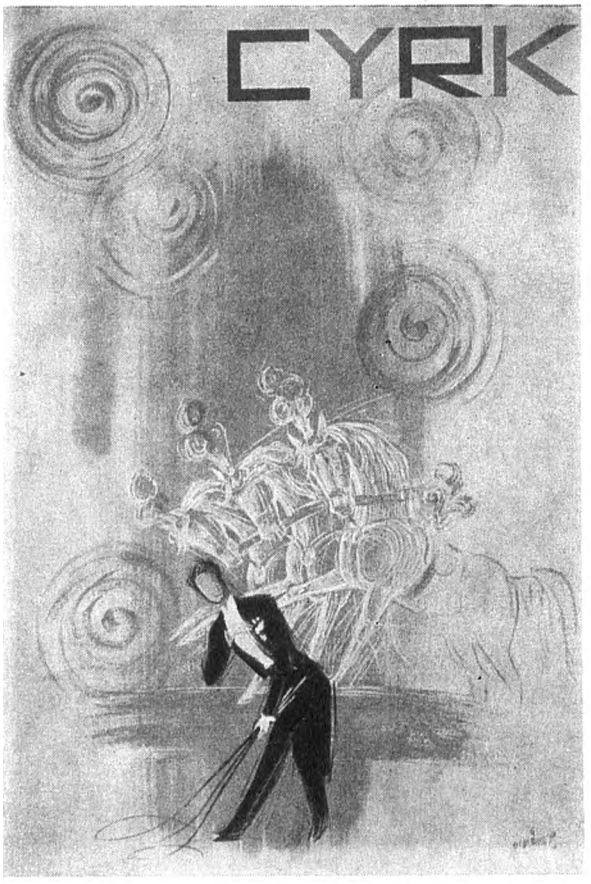

Цирк. Плакат до нової вистави.

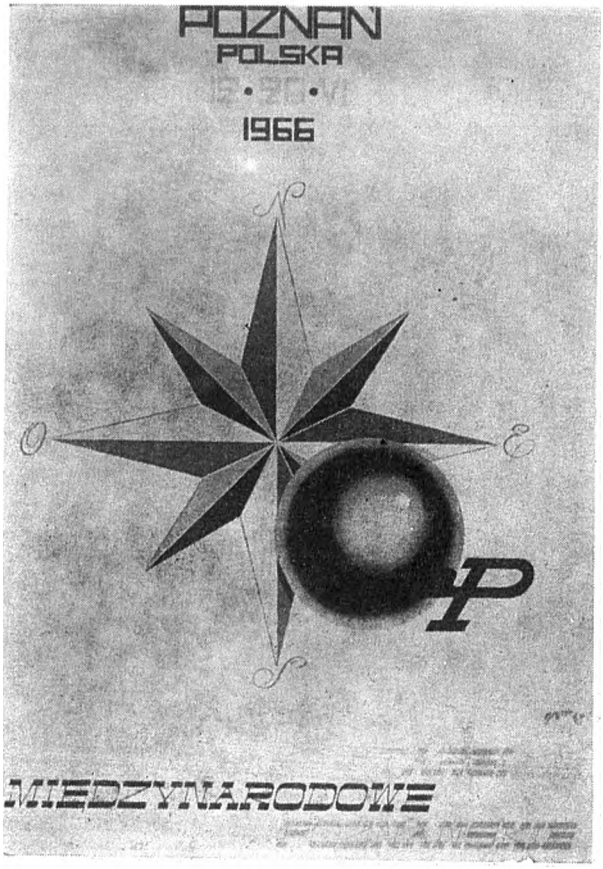

Міжнародна ярмарка в Познані.

Рік Шопена.

В. ІВАШОВА

УЇЛЬЯМ ГОЛДІНГ

ТА ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКИЙ РОМАН

Після другої світової війни (і великою мірою під її впливом) у Великобританії дуже поширилися твори, пройняті мотивами відчаю та нігілізму, що змальовували людину або як жертву, роковану на самотність, або як звіра, приреченого в силу своєї нібито одвічної біологічної природи.

Ставлення різних письменників-модерністів до того, що вони намагалися виразити в своїх образах, було аж ніяк не однакове і часто глибоко суперечливе. І все-таки їх об'єднує одна спільна тенденція. Таких письменників — дуже різних за своїм прийняттям долі людської, — як Айріс Мердок з одного боку та У. Голдінг — з другого, об'єктивно треба розглядати в загальному зв'язку тому, що їхні філософські та естетичні шукання принципово йшли в одному руслі.

Англійські письменники, близькі до модернізму, в 50-х роках охоче зверталися до творів Франца Кафки, який став в Англії популярний і був перекладений на англійську мову лише після війни. В них вони відчули близькі їм мотиви й образи. Проте ще більшою мірою вплинула на них філософія екзистенціалізму, чи точніше філософія екзистенціалізму в її французькому варіанті. [1]

В екзистенціалізмі модерністський роман знайшов свою філософську основу. Багато положень, висунутих модерністською літературою, екзистенціалізм допоміг обгрунтувати і виразити. Проникаючи в літературу, уявлення ідеалістичної філософської системи екзистенціалізму згубно впливали на неї. Екзистенціалістська концепція буття і людини, забарвлюючи трактування життєвих явищ, змінює реальну перспективу. У вирішенні характерів екзистенціалізм перешкоджає художньому пізнанню і відображенню причин поведінки особи, знімає саме питання про соціальні причини, що зумовлюють мотиви тих чи інших вчинків людини та її психологію.

Основна прикмета героя екзистенціалістського твору — самотність. При цьому, змальовуючи окрему особу «відчуженою», під владою непереможної тривоги і страху, фатально безпорадною перед неминучою смертю, письменники-екзистенціалісти навіть не намагаються визначити реальні причини, що зумовлюють самотність «відчуженої» особи в навколишньому світі. Вони демонструють — часом дуже відверто і підкреслено — відразу до світу егоїзму і пошлості, світу абсурду, але переносять свою відразу з того, що бачать навколо себе, на життя як таке і людину взагалі.

За манерою зображення письменники-екзистенціалісти тяжать до натуралізму, і це легко

[1] Про філософію екзистенціалізму у творчості Сартра див. статтю І. Бичка «Висока громадянська відповідальність» («Всесвіт» № 12, 1966 р.)

пояснити. Їхні образи, як правило, схематичні, композиція їхніх творів крихка. Обмежуючи уявлення про вплив на особу об'єктивних умов, зводячи уявлення про суспільство до поняття пасивного «середовища», у якому рухаються, здійснюючи свій «вільний вибір», окремі індивіди, екзистенціалісти змальовують уривки життя (часто мало пов'язані один з одним), концентрують увагу на окремих актах горезвісного «вільного вибору» і нерідко гранично деталізують натуралістичне зображення. Само собою зрозуміло, що екзистенціалізм чужий реалізмові в самому принципі. Там, де найвизначніші художники-екзистенціалісти (Сартр, Сімона де Бовуар, Камю—у Франції; Мердок, Колін Уїлсон та Голдінг — в Англії) бралися за відображення суспільних конфліктів, вони відходили від естетики екзистенціалізму.

У Великобританії вплив екзистенціалізму на письменників відчувається переважно від початку 50-х років. Найбільший вплив екзистенціалістська філософія — від К'єркегора до Сартра — справила на Айріс Мердок, що поєднала викладання філософії в Оксфордському університеті з творчістю романіста.

Ще 1953 року Мердок у спеціальному нарисі, присвяченому Сартру, якого вона проголошує своїм головним наставником, декларувала зв'язок своєї творчості з творчістю Сартра-екзистенціаліста. «Сартр глибоко сучасний», — пише вона. Перший її твір — «В тенетах» (1954). У «Втечі від чарівника» (1956) Мердок будує образи, виходячи з суб'єктивно-ідеалістичного посилання, яке визначає поняття «свобода» у творчості Сартра. Заперечення будь-яких норм моралі знаходить пряме відображення у трактуванні більшості персонажів цієї книги— ексцентричного багатія-журналіста Миші Фокса, Рози Кіп з її сумнівним життєвим досвідом, польських емігрантів братів Дузьєвич.

У світі, вільному від об'єктивного змісту, від законів і цілей, надійний лише власний досвід, — повторює слідом за раннім Сартром автор «Втечі від чарівника». Для Мердок, як і для Сартра-екзистенціаліста, людина «покинута» і являє собою «самотнього у безмежному морі життя плавця», якому нема на що сподіватися. Персонажі роману немовби намагаються сховатися від кошмару навколишнього буття, гнітючого відчуття порожнечі і самотності.

Якщо найбільш відомі і обдаровані художники-екзистенціалісти — Сартр у «Дорогах свободи», Камю у «Чумі», Сімона де Бовуар у «Мандаринах» — відобразили істотні конфлікти сучасності і відходили від естетики екзистенціалізму, наближаючись до реалізму, основна маса усіх західноєвропейських авторів екзистенціалістської орієнтації у своїй творчості є далека від об'єктивного відтворення життя.

Айріс Мердок не належить до тих екзистенціалістів, у творчості яких ламаються або розсуваються межі естетичних канонів «філософії відчаю». «Дійсність — задача з безліччю різних відповідей, і усі вони правильні», — каже один з героїв її книги «Втеча від чарівника». Хоч дія перших романів Мердок відбувається в наші дні, про це читач здогадується лише з випадкових і нечисленних зауважень автора, з уривків розмов дійових осіб, часом з фасону сукні чи зачіски. Все, про що розповідає автор у своїх романах, могло відбуватися і на початку XX-го століття.

Вся структура роману «Втеча від чарівника», — роману програмного, — вся будова його образів цілком укладається в рамки екзистенціалістської естетики. Жоден з «ортодоксальних» екзистенціалістів не намагається змальовувати характери, як такі, що сформувалися за конкретних умов, жоден з них не прагне до типізації. Картина дійсності у романах та п'єсах екзистенціалістів забарвлена суб'єктивним сприйняттям творця, що б там не казали самі автори про свою «об'єктивність». Мердок щодо цього — не виняток.

Показовий є роман «Відрубана голова» (1961), майже одностайно проголошений англійською пресою шедевром. Це аж ніяк не «невинна музична симфонія в комедійному ключі», як назвав цей твір відомий англійський критик Конноллі. В основі розповіді про заплутані і порочні любовні зв'язки та еротичні дивацтва героїв, які ні в що не вірять і ні до чого не прагнуть, крім здійснення «вільного вибору», — та сама філософія екзистенціалізму і той самий настирливий фрейдизм, що визначили структуру «Втечі від чарівника».

Поведінка торговця марочними винами, любителя красної літератури Мартіна Лінч-Гіблона та його знудьгованої дружини Антонії, яка йде від нього до свого лікаря-психоаналітика Андерсона Пальмера, дуже ексцентрична. Проте вся увага читача зосереджується насамперед на похмурому, майже демонічному образі Онор — сестри Пальмера. Вона перебуває з братом в протиприродному зв'язку. Персонажі цього роману (як, втім, і персонажі багатьох інших творів сучасної модерністської прози) не розмірковують про добро і зло та якісь моральні принципи, а підкоряються виключно своїм темним інстинктам.

Символіка книги, як завжди у Мердок, — химерна і несподівана: таємничий меч в руках Онор і образ відрубаної голови, пов'язаний з тим самим «страхітливим» коханням-потягом, що його відчуває Мартін до демонічної Саломеї (чи Юдіфі?), підкреслює штучність і надуманість психологічної колізії. Під зовнішньою правдоподібністю у книзі Мердок виявляється зміщення реальних перспектив і деформація реальних людських взаємин.

Романи Мердок відвертають увагу читача від справді злободенних проблем сьогоднішнього дня, акцентують пріоритет сексуального потягу над розумом, декларують відносність людських почуттів і взаємин, вчинків і спонук. А втім, романи «Замок на піску» (1957) і «Дзвін» (1958), попри всю ексцентричність змальованих у них характерів, дозволяють чекати певних зрушень у творчості Мердок у бік реалізму. Змальовувані Мердок герої здійснюють «вільний вибір» у світі, який немовби пасивно існує за межами їх особистого існування. В романі

«Відрубана голова» вона обмежується зображенням випадкових відтінків життя, особистого досвіду героя (чи героїні), хоч би який він був, і всією будовою своїх образів заперечує будь-які етичні норми.

В романі «Дика троянда» (1962) екзистенціалістські мотиви, покладені в основу задуму, дістають дещо інше вирішення. Роман має в собі багато мотивів і образів, знайомих з попередніх книг Мердок. Тут також є змалювання патологічних потягів і фрейдистський підтекст, плутанина у взаєминах дійових осіб, які існують у відриві від життя англійського суспільства шістдесятих років XX-го століття. Але є в книзі й елементи, що дозволяють говорити про початок нового етапу в еволюції письменниці.

Персонажі роману, доля яких химерно переплітається, як завжди, прагнуть «свободи вибору». В одних випадках їхнє самоутвердження відбувається несміливо і з оглядкою на обов'язок та правила пристойності, в інших герої діють напролом, незважаючи ні на що і нехтуючи почуттями та інтересами всіх, хто стоїть на їхньому шляху і заважає їхньому «вільному вибору». Але, діставши свободу і немовби всупереч обставинам утверджуючи себе в ній, усі вони так чи інакше зазнають гіркого розчарування і кінець кінцем ідуть шляхами, ними не обраними і не передбаченими.

Як головні, так і другорядні дійові особи захоплені коханням, прагнуть особистого щастя. Усі вони притому люди різного віку — і підлітки Міранда та Пенні, і літня жінка Енн, і її підстаркуватий батько Х'ю Перонет, — будують різні плани на майбутнє, живуть різними надіями, пов'язаними з їхніми пристрастями. Та їхні прагнення не здійснюються, і плани їхні ламаються. «Вільний вибір» виявляється фікцією і розсипається на порох: шляхи кожного героя визначає сліпа, незрозуміла, абсолютно невблаганна сила — якийсь древній фатум, незбагненний і сам по собі ірраціональний.

Фінал роману підсумовує безрадісні мотиви, що ними пройнята книга. Покинувши в Англії жінку, про союз з якою він мріяв все життя, старий Х'ю Перонет їде в Індію у товаристві іншої жінки, яка несподівано визначила його дальше існування. Стоячи на кормі корабля, Перонет міркує про свою безпорадність перед байдужою до людей силою, яка панує в світі: «За кормою корабля бліда борозна тяглася в ніч. Його оточувала безодня, темна, як чорнило. Древнє, вічне, чимось заклопотане і безпощадне море. І Х'ю скорився його моркові, його безмежності, його цілковитій байдужості...» Образ моря цілком очевидно символізує тут байдужий до людини і всесильний фатум. Мердок таким чином заперечує навіть «вільний вибір». Люди неминуче виявляються крихкими іграшками в руках незнаних і темних сил долі і, в кінцевому підсумку, — смерті.

Не всілякі нюанси кохання, що переплітаються в сюжеті, а приреченість визначає загальні інтонації цієї майстерно написаної, але похмурої книги. Мердок ніби заходить у безвихідь, і недарма твори, написані нею після 1962 року, — блукання в лабіринті кошмарів, з якого нема виходу. Навіть англійська консервативна критика почала говорити про те, що останнє слово письменниця вже сказала і творчість її зайшла в глухий кут.

Романи «Єдинорог» (1963) та «Італійська дівчина» (1964) сприймаються як модернізована версія «чорного» (або «готичного») роману XVIII століття. Нагромаджуючи кошмарні епізоди й ситуації, здебільшого неправдоподібні й надумані, людей, що мало нагадують жителів Англії XX століття, Мердок вправляється в змалюванні всіляких патологічних потягів і хворобливих нахилів. Якщо романи ці щось доводять, то лише одну з коронних тез екзистенціалізму, що всі люди водночас і жертви, і кати, що нема і не може бути якихось моральних норм та імперативів. Положення, сформульоване Мердок у «Втечі від чарівника» («Дійсність — задача з безліччю відповідей, і всі вони правильні»), покликане ілюструвати маячні вчинки людей, розгул пристрастей, породжених хворобливою, анормальною психікою. Лейтмотив роману «Єдинорог» — смерть. Недарма фінал його нагадує традиційну кінцеву сцену «кривавої трагедії» XVI століття. В маячних символах автор намагається довести, що все в світі відносно, але панує над усім страждання, а в кінцевому підсумку — смерть. Людина безсила щось змінити. «Італійська дівчина» — це варіації на ту саму тему.

Тим більш дивує і радує останній роман Мердок «Червоне і Зелене», що вийшов у 1965 році, сюжет якого розгортається в безпосередньому зв'язку (скоріше, аніж на фоні) із знаменитим Великоднім повстанням 1916 року в Ірландії.

У книзі є багато «наскрізних» персонажів та сюжетних мотивів, що їх так полюбляє письменниця. Тут і «чудний», як називають подібних юнаків в Англії, молодий чоловік Пет Дюмей, який байдужий до дівчат, і «демонічна» (щоправда, в даному разі, скоріше, комічна) жінка Міллі Кіннард, тут і всілякі фрейдистські «комплекси». В сюжетну тканину вплетено, щоправда, в підтексті, улюблений автором мотив інцеста [1] (в переплетенні химерних сексуальних зв'язків родини Дюмей—Кіннард). Але всі ці «наскрізні» образи й мотиви, які сприймаються як обов'язковий асортимент книг А. Мердок, відходять у даному разі на задній план перед головною темою книги — темою повстання. В орбіту повстання, що готується в Дубліні, втягуються так чи інакше усі дійові особи роману. Підготовка повстання і обставини, що роблять його водночас і неминучим і майже заздалегідь приреченим, показані в романі майстерно, місцями глибоко реалістично. В ряді розділів Мердок перегукується в змалюванні ірландських патріотів та їх лідерів з Шоном О'Кейсі.

Смерть з фатальною неминучістю, звичною у пройнятих фаталізмом книгах Мердок, спостигає багатьох героїв роману під час героїчного і приреченого історією на поразку повстання. Гине і головний герой — Пет Дюмей. І все-

[1] Кровозмішення.

таки загальна інтонація книги зовсім інша, ніж раніше. Мердок опиняється під владою свого матеріалу, що зумовлює більший реалізм її нового твору.

Складний і дуже заплутаний клубок сюжету, перипетії, інтриги подекуди послаблюють драматизм головної теми. Та, незважаючи на це, «Червоне і Зелене», безумовно, відкриває нову сторінку в творчому розвитку письменниці.

Молодий англійський письменник Колін Уїлсон виступив у 1956 році з книгою «Сторонній», яка здобула велику популярність серед англійської молоді і, особливо, студентства. В цьому творі і в багатьох статтях того ж автора, написаних наприкінці 50-х років, містилися ідеї, запозичені в екзистенціалістів та їхніх попередників Ніцше, Шопенгауера, Бергсона. Найбільший вплив на Коліна Уїлсона, однак, справив А. Камю.

Слідом за Камю К. Уїлсон писав про безмежну самотність людини і звертався до мільйонів «самітників». Він поетизував жертовність, «подвиг» цих «вільних самітників», повторюючи мотиви і використовуючи термінологію французьких екзистенціалістів. Лише після виходу роману «Блукаючи по Сохо» (1961) в творчості письменника намітився поступовий відхід від екзистенціалізму. За останні роки К. Уїлсон випустив ряд романів та есе. Всі вони дуже суперечливі, але всі мають спільну тенденцію. Сьогодні К. Уїлсон схильний порушувати життєво важливі питання. Інша річ, як він їх вирішує. Особливо цікаві щодо цього романи «Світ насильства» (1963) та «Потрібний сумнів» (1964). Колін Уїлсон гостро усвідомлює безвихідь, в яку зайшла цивілізація Заходу. В його книгах підкреслено бажання «втрутитися» в життя сучасного світу. Велике місце посідають філософські міркування, порушуються важливі проблеми. Як показує епіграф до роману «Потрібний сумнів» (книга має дуже своєрідну форму філософського роману, написаного за композиційними принципами детективу), мета автора — закликати до зміни того, що існує, досягти досконаліших форм існування. Гостро хвилює його проблема молоді. Ми бачимо, як у його творчості намічаються такі самі зрушення, що і в творчості Мердок.

1954 року в Англії вийшла книга, яка одразу ж стала популярною. Про неї заговорила критика, її екранізував Пітер Брук, зміст її знали навіть ті, хто не читав книги. Це—«Володар мух», роман Уїльяма Голдінга. Відтоді твори цього автора широко обговорюються як в Англії, так і за її межами. Про Голдінга заговорили як про одного з найвизначніших прозаїків Великобританії. Особливо популярні твори Голдінга серед інтелігенції та студентства.

У. Голдінг народився в Корнуеллі. Закінчив Оксфордський університет. Під час другої світової війни він служив на флоті і брав участь у десантних операціях британських військ. По війні вчителював у невеликому місті Солсбері. Професіональним письменником Голдінг став лише 1962 року. Після «Володаря мух» Голдінг опублікував романи «Спадкоємці» (1955), «Злодюжка Мартін» (1956), «Вільне падіння» (1959) та «Шпиль» (1964). У 1965 році Голдінг випустив книгу статей та есе під назвою «Гаряча брама».

«Володар мух» — своєрідний роман-утопія з незначним нальотом фантастики. Це майстерна натуралістична розповідь про поступове здичавіння і озвіріння підлітків, закинутих в результаті катастрофи на далекий і невідомий острів серед океану. Голод і злигодні, примітивні умови існування пробуджують в дітях інстинкти, приглушені в людині цивілізацією. В кожній людині від народження, каже своїми образами Голдінг, живе звір і потенціальний убивця. Звичайний британський хлопчик — притому навіть хлопчик «вихований» і з певною освітою (йдеться про дітей різного, але шкільного віку) — стає під впливом обставин жорстоким, безжалісним звіром, якого збуджує вигляд крові і який здатен убити свого товариша.

Хоч об'єктивно для цього немає достатніх підстав, цивілізовані підлітки швидко перетворюються на розмальованих дикунів, влаштовують криваві жертвоприношення начепленому на палю кабанячому черепу — «володареві мух» (звідси і заголовок і назва книги), полюють одне на одного. В них прокидається садизм, інстинкти, не властиві людині на сучасній стадії її розвитку. Голдінг змальовує щось на зразок «прискореного розвитку» навиворіт: хлопчики на острові дуже швидко проходять зворотний шлях від цивілізації XX століття до дикості первісної людини.

Коли прибуває рятувальна експедиція, на острові вже панує насильство, йде боротьба між сильними і слабкими, у якій слабші і молодші не можуть сподіватися на захист сильніших і старших.

Суперечливість Голдінга виявляється уже в цьому, першому його романі: протагоніст Релф зберігає в собі Людину. Він з жахом переконується в необгрунтованості прищепленої йому довірливості до людей, з болем розлучається з своїми юнацькими ідеалами, які здаються йому смішними в обстановці розгулу звірячої жорстокості.

Ситуація, розроблена Голдінгом, має два смислові плани: те, що безпосередньо відбувається з хлопчаками на далекому острові, має водночас алегорично осмислюватися як доля людства. Голдінг хоче сказати, що звіряча суть ніколи не вмирає в людині, хоч і стримується цивілізацією; вона схована неглибоко і виступає назовні за будь-яких сприятливих для цього умов. Вигадана дітьми потвора (яка лякає їх самих) — втілення цього кривавого звірячого начала в людях.

Отже, ми бачимо, що Голдінг уже в першому своєму романі акцентує біологічну природу людини. Саме це споріднює його з модернізмом. Та на відміну від модерністів (і в цьому основна суперечність складного мистецтва Голдінга) письменник починає тут-таки шукати порятунку, звертається до людини, намагаючись знайти спосіб утримати звіра під контролем.

«Я почав писати пізно, і це було для мене важким кроком, хоч в певному розумінні я на-

родився письменником, — сказав Голдінг у 1963 році, виступаючи через дев'ять років після появи його першої книги в Ленінграді, на зустрічі європейських письменників. — Ось уже п'ятдесят років в мені формується певне переконання. Факти життя змушують мене думати, що людство вражене хворобою. Я маю на увазі не людство з великої літери, а я маю на увазі тих людей, з якими зустрічаюсь. Протягом мого життя я не раз бував вражений і приголомшений, довідуючись, що ми, люди, можемо виробляти одне з одним... Багато про що з того, що робилося під час війни, я намагаюсь не думати, інакше я відчуваю фізичній біль. І коли я переконуюсь, що людству боляче, — це поглинає всі мої думки. Я шукаю цю хворобу і знаходжу її в найдоступнішому для мене місці— в собі самому. Я пізнаю в цьому частину нашої загальної людської натури, яку ми мусимо збагнути: інакше неможливо буде її контролювати. Ось чому я й пишу з усією пристрасністю, на яку тільки здатний, і кажу людям: «Дивіться, дивіться, дивіться... Ось яка вона, якою я її бачу, природа найнебезпечнішого з усього живого — людини».

Наведене висловлювання допомагає зрозуміти і «Володаря мух» і всю наступну творчість видатного, але дуже складного художника. Мабуть, жоден з сучасних письменників Англії не поєднує у своїй творчості такі різнорідні і суперечливі тенденції. Якщо брати тільки одну з них, його найлегше зараховувати до модерністів. Але якщо глибше придивитися до образів, створених Голдінгом, і взяти до уваги як те, що безпосередньо промовляють його книги, так і те, що спонукає письменника до їх створення, визначити характер його мистецтва стає значно важче.

Роман Голдінга «Спадкоємці», що вийшов після «Володаря мух», є дуже своєрідним продовженням першої книги і сприймається як філософське доповнення першого роману. Письменник ставить собі за мету простежити походження зла і для цього намагається відтворити образ неандертальської людини. Він приходить до висновку, уже наміченого у «Володарі мух», але ще песимістичнішого: цивілізація не пом'якшує, а, скоріше, розвиває звіряче начало в людині.

Повість про простих, добродушних неандертальців, витіснених і майже цілком знищених невідомими чужинцями, жорстокими й хитрими, має підтвердити вихідну тезу автора: здобуваючи знання, навчаючись підкоряти собі природу, людина в своїй історичній еволюції ставала злішою, так би мовити, удосконалювалася в цьому злі.

Роман «Спадкоємці» демонструє велику майстерність Голдінга як художника. Письменник змальовує неандертальців з такою художньою силою, що вони наче оживають, надовго залишаються у пам'яті читача.

«Герої» Голдінга, жменька первісних людей на світанку людства — Лік, Фа, Лок, Мал, Ні та інші, — істоти, близькі до тварини, але вони вже засвоїли елементи примітивної мови, навчилися добувати вогонь, користуватися палицею. Читач поступово починає розуміти їх. Вони не навчилися ще логічно мислити, мислять конкретними образами. Читач починає відчувати симпатію до добродушних і мирних неандертальців. Художник навмисне підкреслює природність їх нескладного побуту. Вони задовольняють свої потреби в їжі, ховаються від холоду, гріються над вогнем, ніжно опікають своїх дитинчат. Голдінг при цьому не ідеалізує первісну людину, хоч і не підкреслює її кровожерливість, дикість, примітивізм.

Песимістична філософія Голдінга особливо підкреслена в другій частині книги в зображенні чужинців, що несуть з собою руйнацію і смерть. На зміну Ліку, Фа, Локу, Ні та їм подібним, приходять невідомі, більш досконалі і спритні представники людської породи. Незрозумілі і страшні для «героїв» роману чужинці — жорстокі, жадібні, злі. Вони краще пристосовані до боротьби за існування. Практично, це означає уміння усувати з свого шляху все те, що заважає, усі перешкоди, уміння проливати кров і вбивати. Смисл образів, створених автором в останніх розділах роману, не потребує тлумачення. Еволюція людського виду показана як сумна історія звірячої війни за місце під сонцем: прояви «людського єства» на кожному новому щаблі розвитку чимраз страшніші.

Роман закінчується символічним зображенням мороку, що невблаганно насувається. Морок вкриває чужинців, морок принесли вони з собою.

Маргарет Хейнеман, рецензуючи роман у «Дейлі уоркер», справедливо зауважує: «Еволюція людства витлумачена тут, як трагедія».

У двох перших романах Голдінг, як ми бачили, намагається своєрідно інтерпретувати філософію історії, вдаючись при цьому до напівфантастичних образів і умисне створюючи незвичайні ситуації. Книгу, написану ним після «Спадкоємців», строго кажучи, не можна назвати романом. Це скоріше художня притча для витлумачення тієї ж проблеми людського єства, що хвилює Голдінга. Ряд англійських критиків вважає роман зверненням до «архетипів».

Надзвичайно «модні» на Заході міркування про «архетипи» базуються частково на працях антрополога Фрезера, і більшою мірою — психолога Юнга. Фрезер досліджує міфи, створені людством, та їхній смисл, Юнг—учень, потім ворог Фрейда—створює уявлення про нібито існуючу «колективну підсвідомість», про позачасову подібність глибинних моделей людської психіки. Згідно з ученням Юнга, ця «колективна підсвідомість» нагадує символічні образи та схеми, що зринають з «людської підсвідомості на різних ступенях історії. «Архетипи» — «об'єктивні сутності», що нібито існують у підсвідомості,— втілюються в комплексах окремих осіб. Створюється ідеалістична ідея несвідомого символізму «архетипів».

Попри всю силу створених митцем образів, Голдінг у своїх перших книгах аж ніяк не прагнув до змалювання конкретних людських характерів. Його цікавила «людина як така». Те саме можна

сказати і про нову книгу-притчу «Злодюжка Мартін». Тут Голдінг, знову висунувши проблему притаманного людині зла, намалював умовну ситуацію, якій надав символічного змісту.

«Сюжет» роману можна звести до такого: Крістофер Мартін викинутий в море з торпедованого корабля. Він намагається врятуватись на невеликій скелі, що виступає над поверхнею моря, але незабаром гине. Про смерть Мартіна йдеться вже на другій сторінці роману. Те, що відбувається потім, згідно з задумом Голдінга, — алегорія очищення, що відбувається з Крістофером в чистилищі. Тут він пригадує усе своє життя. З надзвичайною ретельністю Голдінг показує різні стадії переживань людини, яка бореться із спрагою, голодом, холодом, безумством, що насувається, і, нарешті, смертю. Зображуване письменником можна зрозуміти — і розумілося — двояко: і як безпосереднє відтворення цих переживань, що перетворюються під тиском обставин в маячню, і як алегорію, як воно і є насправді. Книга блискуча і страшна за силою відтвореного у ній відчаю.

Справжнім змістом роману є суд, який вершить над Крістофером Мартіном його власне сумління. Спершу роман був названий Голдінгом «Дві смерті Крістофера Мартіна».

Перед лицем смерті Крістофер немовби відповідає за все, зроблене ним у житті. Це життя звичайної, нічим не примітної людини. Як і будь-яке інше життя, хоче сказати автор, воно було заплямоване егоїзмом, брехнею, зажерливістю. Зажерливість спонукала Мартіна на злодійство: він обкрадав ворогів і друзів, привласнював не тільки речі, а й думки, що належали іншим. Розкриваючи сенс своєї притчі, Голдінг писав: «Я зробив усе, що міг, аби показати в особі Злодюжки найнепривабнішу людину. Мені хотілося подивитися на критиків, які скажуть, що «ми всі такі». Злодюжка все життя був злодюжкою. Та ось настала його година, і бог покликав його до себе під ім'ям Крістофер».

Ці слова автора багато що пояснюють у задумі книги. Але Голдінг додає: його роман— це притча про людину, яка втратила спершу все, чого прагнула в житті, а потім «актом визволеної волі прийняла поклик свого бога». «Така є звичайна людина, яка мучиться і мучить інших, і сама веде мужню битву проти бога», — каже Голдінг.

Таким чином, Голдінг у «Злодюжці Мартіні» знову розкриває читачеві своє розуміння суті людської природи, що спонукає людину на недобрі вчинки. Він водночас і судить і виправдує її. Виправдує, пояснюючи причину її злочинів, судить за пасивність, небажання «прийняти бога», тобто, інакше кажучи, прислухатися, до голосу сумління.

Роман Голдінга «Вільне падіння» (1959) — найскладніший і, мабуть, найзмістовніший твір письменника. Це знову суд над людиною, але предмет морального спору ближчий до конкретної дійсності, до корінних проблем нашого часу.

Історію певного відтинку життя героя Сема Маунтджоя розповідає він сам. Читання і осмислення роману ускладнюється його формою: час дії безперестанно і довільно зміщується. Сем згадує минулі роки свого життя, причому по відрізках, не додержуючись послідовності в часі. Складний клубок цих спогадів, переданий через внутрішній монолог, «монтується» не одразу, і все стає на свої місця лише в кінці книги.

Сем Маунтджой рано побачив потворний зворотний бік життя. Ніщо не сприяло його моральному вихованню. Він народився в нетрях великого міста. Ставши художником і виявивши неабиякий талант, Сем в той же час егоїст, позбавлений будь-яких принципів. Що приводить Маунтджоя до комуністів, з книги довідатися важко. Потрапивши під час другої світової війни в полон і в фашистський концтабір, Сем ладен зрадити своїх, аби тільки уникнути катувань. Такий є «змонтований» зміст книги. Композиція її типова для екзистенціалістського роману.

У «Вільному падінні» найбільш відчутний вплив на Голдінга екзистенціалістських уявлень, але автор піддає їх помітному переосмисленню. Голдінг ставить перед собою і читачем надзвичайно важливе питання: де та межа, за якою закінчується «вільний вибір» — вибір між добром і злом. В якому становищі людина втрачає змогу «вільно вибирати», наскільки «вільне» її падіння? Маунтджой дістає нагоду перевірити відповідь на це питання у фашистській катівні. Саме тут вільний вибір перетворюється для нього на «вільне падіння».

«Провина і моральне падіння показані тут інтроспективно, через роздуми героя, — писав англійський критик Дж. Хоу. — І цієї інтроспекції у книзі більше ніж досить». Важливі явища сучасного суспільного життя, про які йдеться в книзі, розкриті лише тією мірою, в якій це потрібно для розв'язання етичних проблем, що стоять перед автором, і подаються вони пропущеними крізь свідомість Маунтджоя. Це, як ми вже переконалися, в творчості Голдінга закономірно. Навіть тут, звернувшися, здавалося б, до гостро актуальної тематики війни, фашизму, людського братерства у боротьбі із суспільним злом, Голдінг не дає і не намагається дати конкретного розв'язання конкретно-історичних проблем. Письменник відходить від них до абстрактних і етичних узагальнень. Його, як і раніше, цікавить не явище, а причини, що зумовлюють існування зла. У «Вільному падінні» знову поставлено питання: що примушує людину убивати і мордувати собі подібних, розв'язувати руйнівні війни, і як через самопізнання (в розумінні Голдінга, пізнання «людської природи») прийти до нейтралізації зла, що панує в світі? Саме це питання було порушено Голдінгом в одній з його статей 1957 року, коли в англійській пресі обговорювалася участь письменників у розв'язанні проблем сучасності. «Я дуже серйозний. Я вважаю, що людина терпить від страхітливого незнання своєї природи. Справедливість цього положення для мене безперечна. Я цілком присвятив свою творчість розв'язанню проблеми, в чому єство людське», — заявив тоді Голдінг.

Сем Маунтджой — раціоналіст. Але Голдінг ставить між «раціоналізмом» та «людською натурою» знак рівності. Вибираючи раціоналізм, Сем служить своїм егоїстичним інтересам. Раціоналізмові Голдінг протиставить «бога», що живе, за переконанням письменника, в душі кожного індивіда. «Бог» (тобто «добро»), приходить до людини не ззовні, а зсередини, як результат страждань і усвідомлення своєї провини. Взаємини між людьми можуть змінитися лише внаслідок пробудження в душі індивіда совісті («бога» в умовній термінології письменника).

Як свідчать романи та інші висловлювання Голдінга, письменникові чужа догматична релігійність. Проте в основі світосприйняття художника безумовно лежить уявлення про наявність у світі божественного начала.

Стикаючись з проблемою матеріалізму та ідеалізму, Голдінг виявляє характерну для нього суперечливість і шукає компромісу. Критика шукає у Голдінга, так само як і у Гріна, пояснення зла «у людській натурі» первородним гріхом.

Продираючись крізь нетрі найрізноманітніших і суперечливих поглядів у пошуках рецептів для лікування розлитого в світі зла, Голдінг прийшов до створення роману «Шпиль». Недивно, що після опублікування цієї книги, в творчості його настала відчутна пауза. Письменник зайшов у глухий кут.

Дія роману відбувається в середні віки. Головний персонаж його — настоятель церкви Джослін. Джослін хоче надбудувати над місцевим собором високий шпиль, щоб «прославити господа». Але все, що відбувається в книзі, має подвійний, точніше, навіть, потрійний смисл. На поверхні розміщені реальні події: всупереч здоровому глузду споруджується шпиль (собор стоїть на болотяному грунті, будівля, здається, не може витримати грандіозну надбудову). У підтексті ціла серія фрейдистських алегорій. Третій ряд становлять фалічні паралелі, що також, безумовно, мають символічний смисл: вони покликані підкреслити гріховність людської природи. В основі ж задуму лежить «наскрізна» тема Голдінга: недосконалість людини.

Джослін переконаний в святості свого задуму. Але його веде схована від нього самого (і гріховна) гординя. Шпиль зводиться на кошти, одержані далеко не благочестивим шляхом (гроші пожертвувала Джослінова тітка, яка була колись коханкою короля), а сам шпиль — скоріше фалічний символ, аніж втілення високого. До того ж, Джослін охоплений гріховним потягом до коханки будівника шпиля Роджера Мейсона.

Своєю формою роман ще складніший і заплутаніший, ніж всі попередні твори Голдінга, і це закономірно. Його форма відображає глибоку плутанину понять і роздумів, шукань і висновків автора. Річ не тільки у великій кількості і багатозначності символів та алегорій, наявних у книзі, а і в їх суперечності. Суперечливі і образи книги, і висновки, до яких веде або хоче вести письменник.

Спорудження шпиля заввишки 400 футів — архітектурне втілення фальшивої ідеї. Роджер Мейсон, головний підрядник, попереджає Джосліна про небезпечність його наміру і відмовляється вести далі будівництво: під фундаментом собору — смердюча рідота, болото, де кишить черва (образ цей досить очевидно символізує темне підпілля в побожній свідомості ченця).

Але будівництво триває за наполяганням настоятеля. Триває всупереч здоровому глузду, ціною людських жертв. Сам Джослін нагорі разом з будівниками. І тут знову очевидна подвійна символіка: він поривається в небеса, боячись в той же час глянути на землю, яка загрожує багатьма небезпеками. Чим вище Джослін — разом із шпилем — піднімається до неба, тим більше віддаляється він і від землі, і від бога.

Помираючи, Джослін каже: «Я не знаю нічого», але перед смертю він прозріває. Він починає відчувати красу матеріального світу, красу шпиля, зробленого людськими руками, красу яблуні, жінки, яку він завжди бажав, але в своєму засліпленні вважав духовною дочкою.

Суперечливий, навіть двозначний цей фінал. Суперечливе в кінці роману й інше: шпиль, зведений на болоті, загрожуючи щохвилини завалитися, стоїть та й стоїть. Що хоче сказати цим автор? Тут може бути кілька тлумачень. Якщо шпиль покликаний до життя злом, він мусить завалитися. Якщо його розуміти, як творіння людського генія і праці, він стоїть, незважаючи на все те зло, що жило у підсвідомості Джосліна, людини, що перебувала під владою своєї «природи».

Проблеми, які Голдінг порушив у своїх романах, не могли не схвилювати англійського читача, хвилюють вони, незважаючи на характер їх розв'язання, і читача радянського. Глибока тривога за людину, що характеризує всю творчість Голдінга, виникла під час війни проти фашизму, учасником якої був і письменник. Наполегливо висувається в романах Голдінга проблема особистої відповідальності. Висувається в них — хоч і опосередковано — питання про фашизм, про відповідальність тих, хто йому підкорився, питання про війну минулу і ту, яка може бути розв'язана в майбутньому.

Саме тому, що Голдінг прагнув не показати перебіг хвороби, а лише визначити діагноз, не показати ті чи інші сторони життя, а дати аналіз абстрагованої від них моральної проблеми, форма його романів, за винятком першого, надзвичайно складна, притому жодна з книг Голдінга не повторює попередньої.

Якщо у «Шпилі» Голдінг певною мірою зайшов у глухий кут, то безперечно те, що письменник незабаром звідти вийде. У своїй книзі «Гаряча брама» він багато (і часом критично) говорить про себе, і що особливо цікаво, говорить про пристрасність своєї художньої творчості.

Нижче подаються два есе з книги «Гаряча брама» та уривок з роману «Володар мух».

УЇЛЬЯМ ГОЛДІНГ

ХЛОПЧИК БІЛЛІ

Першого дня моя нянька Лілі відвела мене до школи. Побравшися за руки, минули ми цвинтар, зійшли сходами ратуші й подалися південним боком Гай-стріт. Школа була в кінці завулка: дві кімнати, — одна внизу, друга вгорі, — сходи, роздягальня і вбиральня. Держала школу «міс» — гарна лагідна міс, яка мені дуже сподобалася. Долішню кімнату міс використовувала для молитов, співів, вправ і зборів, а горішню для всіх інших потреб. Лілі повісила моє пальто, відвела мене нагору й залишила серед десятка півтора дітей віком від п'яти до одинадцяти років. Хлопці були вбрані чепурно, а на дівчаток повдягали аж надто багато одежин. Міс вчителювала, дотримуючись давніх звичаїв, — навчала гамузом, і старших, і молодших.

Я був важкий учень.

Досі ніхто мені жодним словом не натякнув, що треба шануватися й на інших зважати. Я звик, що всі мене пестили, бо, як на англосаксонський взірець, я був гарненький хлопчик. Мати моя, впадаючи зрідка в ліричний настрій, казала, що «очі в мене, як волошки, а волосся, як лан спілої пшениці». Окрім своїх рідних, я ні з ким не знався — гуляв з Лілі або з батьками та щороку по багато тижнів відпочивав у Корнуеллі на березі моря. Як на свій вік, я перечитав чимало книжок, але не міг добрати сенсу в цифрах. Я кохався в словах і колекціонував їх, як марки або пташині яйця. Я також чудово знав, що мені дасть школа. Вона дасть мені нагоду побитися з хлопцями. Я не мав суперників і прагнув перемог. Здавалося б, що Ахіллес, Ланселот та Еней запалять у мені шляхетні поривання, а натомість вони запалили в мене прагнення кулачити ближніх.

Мені й на думку не спадало, що в школі має бути дисципліна, що треба сидіти над арифметикою. Отож коли мені належало переписувати таблицю множення чи навіть ділити чотири помаранчі між двома бідними хлопчиками, я майже завжди тим часом складав список слів: барило (бочка), баритися, буцати (дивися цап). Коли належало вчити молитви, я тим часом слебізував у пам'яті прегарні слова, які я вичитав бозна-де: оскалки й стрільцювати, місячник і самогубець. Того першого дня, коли міс почала докоряти за те, що я палець об палець не вдарив, я осміхнувся і нічого не сказав, так-таки нічого, аж поки вона одійшла від мене.

Наприкінці тижня вона завітала до нас поговорити з матір'ю. Коли вони вийшли з вітальні, я вистромив свій лан спілої пшениці за поріг їдальні.

Мати весело сміялася й говорила тим тоном, яким розмовляла з відвідувачами, стрічаючи їх на порозі будинку:

— Він просто метеличок—розумієте, просто метелик.

Міс сказала щось розсудливим тоном.

— Краще на те не зважаймо.

Отож на те перестали зважати. Я роздивлявся книжки й малюнки та вигадував слова: донгбула, тобто кінь-ваговіз; малював пароплави та літаки з усіма їхніми атрибутами і чекав дзвоника.

Я швидко збагнув, що найцікавіший час у школі — це з одинадцятої до чверть на дванадцяту. То була Перерва, коли наше товариство зрештою справджувало мої сподівання. Поки міс сиділа за своїм столом і пила чай, ми бавили Перерву, граючись і борюкаючись між партами й дверима. Поступово галас ставав усе пронизливіший і гучніший, і небавом я навчився визначати, на якій саме ноті міс закалатає дзвоником і посадить нас знову за книжки. Якщо ми поводилися мляво й тихо, Перерву продовжували на цілих десять хвилин; отож у душі моїй весь час точилася боротьба між бажанням бешкетувати й верховодити бешкетниками і свідомістю того, що, в разі успіху, нас посадять за парти. Ігор було чимало, кожна стать мала свої. Дівчата гралися в ляльки або у весілля. Здебільшого вони гулялися всім гуртом у «Прийшов поштар» — гулялися, наче то була для них поважна, хоч і невинна вправа.

— Стук! Стук!

— Хто там?

— Лист для Мері.

Ми, хлопці, ігнорували їх з незмірним презирством. Щоб ми коли цілувалися? Та нізащо в світі! Ми гралися в квача або в малу купу, а міс тим часом попивала чай і всміхалася поблажливо, й споглядала наші невинні вправи.

Як я й сподівався, б'ючися з хлопцями, я діставав повну насолоду. Я не шкодував сил і тішився, завдаючи супротивникам болю. Я незмірно радів, перемігши своїх ворогів та присилувавши їх до цілковитої покори, і гадав, що вони теж з того мають тішитися —

або принаймні радіти, що тішать мене своїми стражданнями. Тим-то я здивувався, коли бажаючих битися зі мною стало менше. Небавом мені довелося заганяти свої жертви в тісний кут, аби якось присилувати їх до бійки.

Поволі весела картина змінилася. Посідавши за парти, де хлопці почувалися безпечно, вони сміялися з мене й глузували. До мого імені підібрали образливу риму. Залюбки їх лупцюючи, я здивовано за ними стежив і бачив, що вони... але що вони? Я не вірив своїм очам: не може того бути, щоб у їхніх поглядах світилася люта ненависть, не може того бути, щоб вони переконали себе, буцімто я, тобто Біллі, якого всі люблять і пестять, як і належить за всіма законами природи, щоб вони переконали себе, буцімто я скроєний не з особливого коштовного краму...

Невже таке може бути?

Дурниці! Пиріг, поріг, горіх, купа, група, пишноцвіт.

Але хлопці тишкувалися по кутках і на сходах. Хлопці таємно змовлялись і радились. Хлопці про щось балакали й замовкали, коли я підходив. Якось під час перерви я спробував був завести бійку, але супротивники мої втекли, заходячись істеричним реготом, по тому об'єдналися і всією громадою напали на мене ззаду. А дівчатка — ті вже не гралися в «Прийшов поштар», вони танцювали біля бойовища й підбадьорювали верескоm більшість, що билася за справедливе діло.

Перерва та скінчилася рано. Коли ми посідали за парти, я виявив, що моя гумка щезла і ніхто не хоче позичити мені свою. Але гумка була потрібна, тож я розжував клапоть паперу й почав ним витирати. Міс зауважила мій вчинок і зойкнула з жаху й подиву. Відтоді на мене лягло ще й тавро неохайності.

Скінчилися уроки, і я лишився за партою в сумній самотині. Інші хлопці й дівчата виходили, умисне галасуючи. Я подався слідом за ними, міркуючи, який мінливий цей світ. Але вони далеко не пішли. Вони згуртувалися на бруківці біля дверей. Хлопці стояли напоготові півколом, незграбно погойдуючи ранцями, наче кийками. Дівчата вишикувалися позаду, готові послати чоловіків на лінію вогню. Збуджені дівчата хихотіли, але хлопці стояли бліді й суворі.

— Ну ж бо! — закричали дівчата. — Ну ж бо!

Хлопці обережно ступили крок.

Я збагнув, що зараз станеться, і сором та гнів пройняли всі мої семеро істот. Образа додала мені сили. Згорнений рукою зошит став за легендарний меч. Я знавіснів. Мені здалося, що я заревів, але насправді, мабуть, заверещав, як порося. У кожнім разі, я стрибнув до найближчого хлопця і ляснув його по носі. Обігнувши півколо, я заходився рубати й голомшити, наче Ахіллес у річищі. Вереск дівчат став гострий, наче голка. За мить їхні й хлопчачі лави порушилися, вони гайнули навтьоки доріжкою і, скупчившися біля вузької хвіртки, почали пропихатися на вулицю.

Я лишився сам на бруківці, й мене затопила хвиля гіркого жалю. Обурення й образа, сором і зневіра послабили мої м'язи й легені. Я почав безперестану скиглити, наче мене було переможено, й Ахіллесові довелося втікати від ворогів до власного намету. Я подався зигзагами по алеї, закинувши голову й сповіщаючи небо про свій непомірний жаль. Ноги мої самі винесли мене на Гай-стріт, і мій жаль рушив переді мною, наче духовий оркестр. Повз антикварну крамницю, універмаг, банк «Барклай», повз тютюнову крамницю й «Зеленого дракона», закинувши голову й виливаючи свою скорботу пронизливими звуками, наче виття сирени...

Чи може літописець обійтися без вигадок? Чи слід замислюватися над тим, чому і як плаче хлоп'я? Проте, коли вже казати правду, хай навіть незначну, то факт залишається фактом: поки я біг вулицею, мій жаль несподівано вгамувався. Спочатку він був явище світове, по тому став армією, що маршувала з розгорнутими знаменами, далі так зменшився, що я міг нести його перед себе в долонях. Усе ще обурений і принижений, усе ще рухаючись зигзагами, то біжучи щодуху, то на мить спиняючись, я зручно тримав своє горе — ось воно, мовляв, дивіться. Якась примха природи додала трьох осіб до моїх семи дияволів, — чи то, може, привернула мою увагу до трьох з семи. Один Біллі був смутний з розбитим серцем; другий Біллі вважав за несправедливе, що йому доводиться нести цей смуток до самісінького дому, аби показати його своїй матері; а третій Біллі мав науковий нахил і швиденько вишукував метод, як його донести.

Я побоювався, що моїх запасів сліз не вистачить, побоювався, що мені зрадить голос, що мої емоції виснажаться, поки я пройду півмилі до свого дому. Отож я побіг, аби жаль тим часом не випарувався. Коли побоювання почало справджуватися, пригасив свій плач до пихкання й доклав усіх зусиль, щоб приставити його додому. Повз «Ейлзбері Армз», через Лондон-роуд, по Оксфорд-стріт, повз методистську каплицю, ліворуч і нарешті вгору на Зелену вулицю — там я сповнився жалем, наче повітряна куля га-

зом, і пробіг останні двадцять ярдів у такому трагічному настрої, що перевищив усі мої сподівання; плаваючи в океані горя, на превелике диво, зовсім-зовсім щирого, натиснув на клямку, вскочив у дім і кинувся до матері.

— Ой, Біллі! Що з тобою?

...повітряна куля луснула: повінь, гроза, ураган, гнів і мука — пронизливий зойк:

— ВОНИ МЕНЕ НЕ ЛЮБЛЯТЬ!

Мати заходилася мене розраджувати й натякнула несміливо, що, може, я сам якоюсь мірою до того спричинився. Але гадка та видалася мені безглуздою. Мати мене втішала, батько з Лілі зацитькували, аж поки я вгамувався і сів до столу їсти. Мати надягла свого величезного капелюшка й вийшла з виразом суворої рішучості. Повернувшися, вона сказала, що все буде гаразд. Я собі їв, шморгав носом і, тішачися своєю праведністю, розмірковував, що буде моїм однокашникам тепер, коли втрутилася моя мати. Мабуть, гадав я, їх покладуть спати без вечері. Так їм і треба, хай знають, як не любити мене й кривдити. Попоївши, я почав злорадіти (ешафот, різки, диба) й вигадувати для них різноманітні кари — чудові кари.

Згодом прийшла міс і довго балакала з матір'ю у вітальні. Коли вони прощалися, я знову вистромив з-за дверей їдальні свій лан спілої пшениці й побачив їх.

— Приведіть його на чверть години пізніше, — сказала міс. — Цього мені задосить.

Мати поважно схилила голову.

— Я знаю, що діти не мали злих намірів, але Біллі такий чутливий!

Отож життя увійшло у звичну колію. Тієї ночі мене, як завжди, мучили кошмари. Але настав ранок, і я їх забув, коли переді мною відкрилися неозорі простори прийдешнього дня. Лілі відвела мене до школи на чверть години пізніше, аніж звичайно. Ми зайшли в будинок і пішли в горішню кімнату. Всі сиділи на своїх місцях, і повітря так загусло від мовчазного чекання, що можна було сокиру вішати. Я сів за парту, Лілі подалася додому, й урок розпочався. Всі на мене поглядали, сором'язливо всміхаючись. Я вдивлявся в обличчя: як то вони почувають себе після кари, але не бачив жодних слідів муки чи то страждання. Я простягнув руку, аби взяти гумку, і враз до мене нахилилася закосичена дівчинка в рожевій сукні.

— Візьми мою.

Один хлопець запропонував мені носову хусточку. Інший передав мені записку: «хочш вступай до мого зогону». Мене прийняли до гурту. Ми почали відповідати таблицю множення, і щойно я роззявив рота, аби сказати, скільки буде шість разів по сім, як увесь клас зашепотів хором, підказуючи мені добуток, — від тридцяти дев'яти до сорока п'яти. Люба міс довершила своє діло, і нині я б з насолодою послухав її п'ятнадцятихвилинне казання про любов до ближнього. Вона його так вдало довершила, що учбовий процес замалим не припинився від надміру тієї любові, отож міс, ледь усміхаючись, сказала, що сьогодні перерва триватиме довше, ніж звичайно. Серце моє підстрибнуло з радощів: зараз ми влаштуємо справжнісіньке бойовисько, відлупцюємо один одного по-дружньому, а може, навіть комусь юшку з носа пустимо. Але міс принесла іграшкову залізницю. Коли хлопці почали з'єднувати рейки, невимовно зворушені казанням дівчата оточили мене тісним гуртом. Я аж ніяк не міг пробитися крізь заслону схвильованих рук, тугих шовковистих грудей, уст, що щебетали по-пташиному, запону атласу, саржі, вовни, кісок і стрічок. Не встиг я отямитись, як уже, вибалушивши свої волошки, грався в «Прийшов поштар».

Перша дівчина подала приклад іншим.

— Пакунок для Біллі Голдінга!

І почав я шастати, як човник ткацького верстата, — мене цьомкали, штовхали, обіймали, слинили й бгали, — шастав від білявок до чорнявок і до рудих, від Юніс, що в неї була пропасниця й коротке волосся, до здорової Марти, що могла б сісти на свої коси.

Я перецілував їх усіх.

Гадаю, це був мій перший урок, і навряд чи він пішов мені на користь. Я ж бо не знав, що вони вислухали те казання; мені просто здавалося, що хлопців і дівчат, які по-демократичному силкувалися зі мною змиритись, провчили вдома за їхню зарозумілість. Тепер вони знають, що я пречудовий хлопчина. Я особа унікальна й дорогоцінна, і мені було цікаво, якої кари завдали їм батьки, що вони збагнули ту істину.

Я й далі не робив уроків, споглядаючи міс з незворушним спокоєм. Я й далі заводився з хлопцями при кожній зручній нагоді. Я й далі не мав аніякісінького сумніву, що Біллі — то є втілена досконалість. Скінчився учбовий рік, і ми виїхали на літо до Корнуелла; я сидів у залюдненому вагоні й усі шість годин тримав на колінах розгорнену книжку — шкільну нагороду (херувим, стремена, конфедеральний), щоб пасажирам видно було напис. Я його процитую:

БІЛЛІ ГОЛДІНГОВІ
1919
НАГОРОДА ЗА ЗНАЧНІ УСПІХИ.

ДРАБИНА Й ДЕРЕВО

Відколи я себе пам'ятаю — змалечку, хлопцем і в подальші роки — ми жили в Малборо. Будинок наш стояв на Гріні, тісному майдані, що простягався на південь і через який пролягала Свіндон-роуд. Обабіч тієї вулиці росте трава, а будинки набагато старіші за їхній георгіанський екстер'єр. Наш будинок не мав георгіанського фасаду; триповерховий, похняблений, з чудернацьким коником, він стояв біля цвинтаря, поряд з церквою Сент-Мері, і все в ньому лишилося без змін від чотирнадцятого віку: і дранка, і тиньк, і крокви.

Під будинком були льохи і три сухі колодязі. Льохи мали мокрі крем'яні стіни, стародавні непридатні каміни й шафи. Недавно я в них знову побував, і вони виявилися на диво малі; проте якого вони віку, не знаю, колись там було вікно з південного боку, але нині лишилося тільки трухляве підвіконня, бо провалилася балка. Мій доброзичливий батько прилаштував мені в темному кутку гойдалку, щоб я гойдався, коли надворі дощ, але без нього я ніколи на неї не сідав: боявся залишатись наодинці з темрявою й потрощеними балками в підземеллі, де кроки вгорі лунали наче з іншого світу. Давні були ті льохи — їх, мабуть, викопали за кілька футів до цвинтаря ще до того, як там з'явилися могили. За тих часів я сподівався, що вони старіші за цвинтар, але не був того певен. Удень «за» і «проти» врівноважувалися, або навіть переважало «за».

У нас був садок — невеличкий, але з моріжком, квітниками; росло там кілька дерев. Удень дерева схиляли свої віти над цвинтарем або над доріжкою, що вела до нього, і могильні камені були просто камені. Але коли сонце заходило за дзвіницею, ті камені ставали кам'яніші за камінь — наче вони чекали. По заході сонця я вже зовсім не дивився на цвинтар. Я знав, що надгробки видовжуються, підводяться і незворушно, загадково зазирають через мур. Коли, ховаючись у хату, я насмілювався озирнутись або дерся до вузької бійниці, то бачив, що вони й справді зазирають, але вгору, завжди мені через плече або через голову, згуртовані, мовчазні, інші. Отож я швиденько біг до батька чи до матері, чи до брата, аби прилучитися до людського товариства біля вогню.

Одного дня я сидів на мурі, що відокремлював наш сад від цвинтаря. Мені було років вісім, а може, й дев'ять. А може, й більше. Не скажу того напевно. Я споглядав ближчі надгробки й раптом помітив, що кілька прилягали щільно до нашого муру. Я вже перебачив був і передумав доволі. Мені й так доводилося щоночі несолодко, бо в моїй уяві вимальовувалися все виразніші страхіття, а вони ж були лише провісники густого непроглядного жаху. Саме світило ясне сонце, і мій розум заходився робити логічні висновки. З якого кінця могили стоїть надгробок? Я згадав, що сторож, містер Бейкер, називав їх приголовками, і зрештою дійшов висновку, що вони лежать головами попід муром, тіло ж їхнє витикається в наш сад, а ноги і навіть коліна простяглися під нашим моріжком.

Від логіки нікуди не дінешся. Пам'ятаю, тієї миті я розумів, що клею дурня, що підтвердження моєї гадки не принесе нікому ніякої користі, а мені завдасть неабиякої шкоди. Адже моріжок наш, чи не єдине надійне місце в тому стародавньому закутку, лишався осяйний і непорочний, аж поки моя зумисна логіка відкрила шлях ворогові.

Хто ж був той ворог? Сам не знаю. Він приходив разом із темрявою і наганяв невгамовного жаху: адже годі вгамувати невизначене. Удень я думав про римські руїни, виявлені під церквою, переконуючи себе, що то найстародавніші речі в нашій околиці, речі, що їх залишили нормальні люди, такі як я. Але вночі норманські двері й колона, навіть крем'яна стіна льоху видавалися старіші, набагато старіші й укорінені в підземну темряву.

Тепер я здогадуюсь, яка була причина всіх тих жахів. Може, мати моя боялася цього похмурого будинку та сусіднього цвинтаря, приїхавши сюди ще тоді, коли я був у її утробі. Вона походила з Корнуелла, а корнуельці не селяться біля цвинтарів, маючи вибір. Але у нас вибір був дуже малий. Батько вчителював у місцевій гімназії, отож при всій нашій респектабельності ми були бідні. За тогочасної англійської системи, до такої міри пройнятої соціальним снобізмом, що він перетворився в своєрідний інстинкт, ми займали строго визначене місце. Неймовірно точна градація зобов'язала моїх батьків, які не спромоглися послати мене з братом до закритої школи, віддати нас у гімназію. Нам не довелося ходити до школи початкової, натомість ми відвідували приватну, яка давала менше знань, хоч діти там були з вибornішого кола. Разом з усіма, крім вельмож та простого люду, ми балансували на соціальному канаті, тож нам не дозволяли спілкуватися з бешкетливою дітворою, що заводила на околиці такі чудові галасливі ігри. Я не замислювався над цими суперечностями.

Але багато чи мало знань дає школа, то байдуже, коли дитині вісім-дев'ять років.

Батько міг легко ті знання доповнити. Він був уособлене всевідання. Мені ще не доводилося стрічати людини, яка б стільки вміла, стількома речами цікавилася і стільки знала. Він умів вирізьбити камінну поличку чи скриньку, пояснити математичні числа й абсолютний аблатив. Він написав підручники з географії, з фізики, з хімії, з ботаніки і зоології, опрацював курс астронавігації, умів грати на скрипці, віолончелі, альті, піаніно, флейті. Він вправно малював, а на квітах знався так добре, що я був позбавлений тієї втіхи, яку відчуваєш, читаючи про них у книжках. Він виробив космологію, що її мені кортіло б видати за власну, бо він розповідав про неї тільки мені. Він до чортиків закохався в радіо, коли воно щойно з'явилося, і спорудив антену завбільшки таку, як на лінкорі, й мав архітектурні здібності, які йому так і не довелося вжити до діла. Він нічого в світі не ненавидів, окрім торі, та й то з принципу й з академічних позицій. Перед кожними виборами він обходив усю околицю, агітуючи за лейбористського кандидата й пояснюючи батракам, що лейбористська партія на відміну од торі виступає проти експлуатації робітників, вона ж бо хоче їх просто зліквідувати як клас. Гордий і обурений, він стояв з моєю матір'ю на сходах ратуші під суфражистським прапором і не лякався гнилих помідорів. Він жив у чарівливому світі здорового глузду й логіки. Життя здавалося йому таким насиченим і цікавим, що в нього не було часу зробити кар'єру. Та він на те не зважав. Замість нього кар'єру зроблять діти і тим відновлять природну рівновагу. Вони з матір'ю виховували нас з такою пильною увагою, яку він приділяв хіба що радіо та політиці.

Отож я сидів був на мурі й стежив, як стуляється навколо кільце темряви, аж раптом почув голос із цього світу. Перебили мене запізно: мій логічний процес уже завершився. Я скочив додолу й побіг у дім, бо брат теж почав гукати. Вони були в залі, — скупчилися навколо споруди з дроту, бляхи й ламп, що нею саме був одержимий мій батько. Мати стояла, насадивши навушники, і дивилася перед себе зосередженим невидющим поглядом.

— Ось послухай! — мовив брат. — Дайте йому послухати!

Мати очутилася, зняла один навушник і подала мені. Я приклав вухо до вогкої вулканізованої гуми, притиснув його до пружної залізної мембрани. Батько з братом утупилися мені в обличчя й затамували подих. Так. Цього разу не було ніякого сумніву. І справді в навушнику чулися звуки. Бувало я чував їх і раніше — якесь шкварчання, а одного разу цвірінькання, від якого батька пойняв несамовитий захват. Він твердив, що то морзянка з якогось пароплава.

Але нині в глибині брунатної товщі виникло тонке плетиво звуків, які лоскотали моє вухо, не викликаючи особливої цікавості. Я слухав і чогось чекав.

Батько прошепотів нетерпляче мені у друге вухо.

— Це скрипка!

Я здивовано зауважив, що батько змінився. Його рожеве обличчя зблідло. Рясний піт спливав великими краплинами з його високого чола. Він тремтів з надмірного хвилювання, яке поймало мене тільки десь опівночі. Він нахилився і прошепотів з свого світу, світу здорового розуму й злагоди, світу безмежних сподівань, де щойно розквітло дивне диво:

— Навряд чи пощастить тобі ще коли почути такого чудового скрипаля!

Мати скинула навушники, підвела своє орлине розумне обличчя і поглянула на батька з легким докором, наче те диво не мало права щезнути.

— Що ти там робиш, Алеку? Звук згасає!

Батько скочив до столу, де була встановлена машинерія, і підняв електроди з розчину, аби наснажилася батарея. Ми застигли в урочистому чеканні. Він опустив їх знову. Брат похитав головою.

— Не чути.

І справді, звук завмер. Багато тижнів у домі нашім панував сум, поки радіо знову явило нам своє диво. І багато років минуло, перш ніж бідолашний батько освоїв машинерію і обплутав будинок дротами, перш ніж почала грати музика і він здобув спокій. Того першого дня я полишив його морочитися з тим недоладним приладдям, а сам вернувся в споганений сад.

Як було розповісти їм про морок і надприродні сили? Вони багато знали, не мали жодних сумнівів, і все виходило на їхнє. Я плавав у їхньому світі, часом хапаючись за чию-небудь руку, а часом поринаючи в морок. По тому мені трапилися «Таємничі оповідання» Едгара По. Я прочитав їх не відриваючись, оцінив їхню принаду, зрозумів, що він змальовує власні переживання, збагнув, що ми з ним побували в одній дірі.

Звичайно, можна було з неї втекти. Попавши в безвихідь, ми або тікаємо, або гинемо, або божеволіємо. Знаючи, де спочити від своїх мук, я видирався на дерево. Коли ви йтимете до церкви Сент-Мері понад цвинтарем обсадженою підстриженими липами алеєю, то побачите, що ліворуч мур ураз підвищується. Це мур нашого саду, і в тому кутку ріс каштан. Я спиляв його кілька років тому, — на диво, майже без усякого жалю.

Відколи моріжок споганів, я навчився вилазити на дерево з механічною вправністю.

Дитину вабить до дерева не атавістичний інстинкт. Висловлюючись пишномовно, вона відчуває до нього найлюдяніший потяг, віддаючи перевагу дереву в саду або серед будинків. У лісі дерево таке саме дике, як і тамтешній грунт; воно є волосок на голові нашого світу. Човен приваблює нас якраз із протилежної причини: він-бо є дім на безлюдній водяній пустелі; а дерево — це щось на кшталт Конго чи Антарктики поряд з пішоходом і каналізацією. Всемогутні дорослі підстригли, заялозили, освоїли, зрозуміли й запечатали все інше. Але дерево гордо здіймає над ними свою крону й береже свої таємниці. Найбільше хлопець цінує галузки, що розлягаються ярдів на два над головою: для нього то заповідне місце, дике й незаймане.

Отой каштан правив мені за рятівний притулок. Там я почувався в безпеці й від мороку цвинтаря, і від складної системи, що засновувалася на праці, кар'єрі та суспільному становищі. Узор кори, геральдичні обриси бруньок — то була приватна невинна реальність; вони були самі собою та й годі. Звідтіля, одхиливши листя, я споглядав чужинців з того відрубного світу й міркував над їхньою сутністю. Надійно сховавшися від кістяків, від латини й усіх тих вимог, яких треба було дотримуватися, щоб вирости, я міркував над уривками розмов перехожих або глузував з них.

Ясного дня через безлюдний цвинтар дріботіли двоє дівчаток. Одна була худенька, чорнява, нажахана й схвильована. Друга — білява, трохи більша, — злякано хихотіла. Вона вихилялася, щось пояснюючи, й коли минала дерево, до мене долинув її голос:

— Тебе кладуть і скидають одяг.

Вони подріботіли далі попід деревами. Ще мить, і хихотіння вщухло. Скільки яскравих драматичних подій переживають ті дівчата, думав я! Як жорстоко й нелюдяно поводяться вони одна з одною!

По тому пройшов старий букмекер, присадкуватий, сивий і кремезний, як каменюка. Він виходив з шинку о третій і човгав стежкою, ступаючи з кожним кроком на п'ядь або навіть менше. Човгав і лаявся впівголоса, розгніваний бозна з якої причини. Він спинявся, стукав ціпком по кам'яному мурові й човгав далі.

Проходила також іще одна пара, чоловік з жінкою. Вони стали під деревом одного вечора, коли пізній літній присмерк й повний місяць додали мені сміливості, так що я не побоявся тіней і залишився на дереві допізна. Навіть місячне сяйво й те було гаряче, розтоплене місячне сяйво, величезне біле місячне коло, розплескане на бризки гілками й листям. Ті двоє, чоловік і жінка, стояли підо мною, — вона, — спершися на мур, він — її щосили притискаючи, — вовтузилися й стиха мурмотіли. Вона відхиляла уста від його обличчя, казала «ні, ні, ні» і знову їх притискала. Його місячна рука посунулася їй за пазуху. По тому він почав щось розстібати, а вона ще з більшим притиском казала «ні, ні, ні», сміялася й хихотіла. Але його рука сягнула далі, й вона болісно зітхнула, наче її вкололи шпилькою або торкнулися до рани, і гілка, яку я відхилив, вирвалася з рук і шелеснула. Вони відсахнулися одне від одного і втупилися в мене чи в листя, за яким я ховався лише за ярд од них. Вона спитала: «Що то?» Він сказав: «Пташка», і в голосі його було і калатання серця, і флегма. Тієї миті почулися кроки: хтось ішов од церкви. Чоловік з жінкою притьмом подалися геть.

Але ці зустрічі, реальні й невинні, як мій каштан, люди, що жили поза межами мороку та кар'єри, мене по-справжньому не дотикали. Я ними тішився, але не створював ніяких теорій. То були картини, які я збирав, щоб витягти їх згодом і оцінити. Дерево також давало мені змогу читати улюблені книжки, читати жадібно й некритично. Вмостившися на гілках, куди привиддям було зась, я довго вчитувався в сторінку, сподіваючись, що вона заграє барвами й оживе. Так воно й бувало насправді. Слова й папір щезали. Виникала картина. Всі її деталі можна було почути, побачити, відчути на дотик. Персівалева сестра спускала свої довгі коси з брами абатства, й вони легенько погойдувались, як пагони дикого винограду, бо саме подував вітерець. Благочестивому Енеєві три дні боліла шия, по тому як він виніс старого Анхіза з палаючої Трої. Звичайно, він ніс його на плечах, як батько носив мене малого. Про Одіссея я знав дещо таке, чого не було в тексті, бо я його бачив й до нього торкався. Коли хвилі викинули його на острів феакійців, руки йому побіліли й поморщилися, а з-під нігтів плющала кров — не тому що він поламав їх, чіпляючись за каміння, а тому що пообгризував. Я бачив, як він щулився голий під миршавою оливою, тремтячи од вітру, на шкірі його проступала сіль, а він гриз білими зубами ніготь середнього пальця на правій руці, вдивляючись у темряву, сповнену уявних небезпек, і злякано міркував, що діяти. Хитромудрий, великодушний мандрівник-нігтегриз.

Ті зворушливі кольорові кадри осявали зі споду каштанове листя. Отут я жив по-справжньому. Я став цікавим видовищем для наших нечисленних знайомих. Гостей водили в сад і показували мене, мов рідкісного звіра. Батько мій, як завжди добрий і ласкавий, навіть змайстрував коротеньку драбинку, аби я чи будь-хто інший міг легко видряпатися

на дерево. Поламати ту драбину виявилося нелегкою справою, але то було варто труду. Дерево, що, на мій погляд, майже нічим не відрізнялось од кіно, лишилося незайманим.

Але внизу, в нашому домі, що вріс корінням у цвинтар, розгорталися події. Настав час, коли треба було робити перші кроки до кар'єри. Проте, як помічено, я чинив опір науці, точніше, вона скапувала з мене, як з гуски вода. От, наприклад, латина. Не знаючи латини, про Оксфорд годі було й мріяти. З іншого боку, латина могла придатися хіба що філологові-класикові. Але я мав присвятити себе науці. Наука ж розкривала таємниці всесвіту. І в цьому довершено логічному всесвіті не було місця для жахів, породжених мороком. Звичайно, морок існував, але то був просто морок, відсутність світла; в ньому не було ніяких привиддів, які мені ввірилися протягом довгих ночей. Може, я попросив би захисту в бога, але ми його відкинули разом із імперіалізмом, консерватизмом, експлуатацією жінок, війною і англіканською церквою. Я кивав головою на знак згоди, змалечку засвоїв прогресивні гасла, проте навіть удень мерці під муром скидали з себе зелені покривала нашої трави і лягали на своє ложе з посмішкою, від якої холонула кров. Хоча космологія проганяла тіні нашого неуцтва, хоча кістки виставлялися під склом, хоч наука йшла переможним походом, її шлях не пролягав через мій особистий морок. Я сподівався, що колись таки стану членом тієї організації, яка, долаючи всі перепони, простує до краю, що його, як мене запевнили, варто було розшукувати. Дорога до нього пролягала крізь плетиво дзвінких золотих латинських слів. Але латина від мене тікала. Перекладав я надивовижу гарно, а от граматика, як мені здавалося, була взагалі ні до чого, тож я махнув на неї рукою.

Батько мій сполошився і, мабуть, перелякався.

— Ти ж хлопець здібний. Я знаю, що здібний.

Але не до латинської граматики.

— Вона не вимагає особливої мудрості. Треба за неї тільки взятися. А ти хлопець беручкий — он скільки книжок перечитав! Ти можеш за неї взятися!

За що завгодно, та не за латинську граматику.

— Але ж ти здібний!

Ні.

— Послухай-но. Я поясню ще раз!

Шкода праці. Нічого з того не виходило.

Я знав, що не втну латинської граматики з простісінької причини, з логічної причини. Дитяча логіка аніяк не згірша за дорослу, а часом навіть краща, бо нічим не зв'язана. Адже логіка — це кілька цеглин різної форми, з яких ми виводимо хмарочоси. Але дитинство має інші аксіоми. У мене була пригодницька книжка, де слово «латина» стояло на шістдесят сьомій сторінці. Якось я ляпнув на ту сторінку, і ляпка закрила слово «латина»! Я знав, що в моєму світі — в моєму, а не в батьковому — того було досить. Я ніколи не вивчу латини.

— Невже ти зовсім нездібний до науки?

Шкода праці. Не до латинської граматики. Нічого з того не вийшло.

А чому — він так і не дізнався. І ніхто не дізнався.

Настав день, коли з латинської письмової мені поставили нуль, а за правопис — одиницю з мінусом. І ми поговорили щиро.

Скажу вам одне по правді. В родинному житті батько мій був людина свята, — без міри великодушний, уважний. Задля нас він би з радістю пожертвував чим завгодно. До того ж він був чутливий. Що довше я про нього думаю, то більше він зростає в моїх очах. Не його вина, що ми не могли з ним порозумітися в цьому питанні. Виною тому, мабуть, недосконалість засобів людського спілкування.

Від того жахливого вечора найкраще збереглися в моїй пам'яті розважливі батькові аргументи. Якщо я не хочу вступити в Оксфорд, то гаразд. Якщо мені кортить піти моряком на торговельне судно, то гаразд. Годі тобі плакати, не люблю я, коли ти плачеш! Не хочеш про те згадувати, то гаразд. Отож усе було гаразд. Чому ж я й досі пам'ятаю той біль, ті сльози, ті ридання, від яких усе моє тіло ходило ходором, піт, мокрий ніс, рот і очі, горе, безпросвітне горе? Виплакавши всі сльози, я лежав, замалим не вткнувшися обличчям у білу панель зали, конвульсивно здригався, шморгав носом і тремтів. Я бачив, що опинився в дірі. Так само як тоді, коли я збагнув був, що ми з По втрапили в одну діру, тепер я впізнав цю діру, її атмосферу. Була вона реальна, сіра, знайома своєю безпросвітністю. То був перший крок дорогою. Я побачив, що доведеться пройти її до кінця, доведеться вивчити латину й вирости.

Шморгаючи носом, я пішов до їдальні й узявся за «Перший крок у латину» Річі й його ж таки «Другий крок». Треба було починати з початку. Батько з матір'ю сиділи обабіч каміна, затамувавши подих. Я перегорнув обидві книжки. Переді мною простяглися правила, відміни, парадигми й списки слів. То була наче драбина, на яку я мав вилізти, долаючи щабель за щаблем, а вгорі мене чекали сер Джеймс Дін і професор Ейнштейн, щоб прийняти до свого гурту. Я був радий, що стану вченим, коли вже на те йшлося. Якщо треба кимсь стати, то краще стати вченим. Але драбина була довга.

Пойнятий безнадією, я провидів сумне майбутнє і знав, що мушу нею дертися, знав також, що кругом буде незбагненний, ворожий, сповнений привидів морок, наче прірва, яку перетинала драбина, не сягаючи світла.

Батьки мої, мабуть, знемоглися від напруження. Вони сиділи, затамувавши подих, а я працював дві з половиною години. Зрештою вийшло так, як я й сподівався останні півтори години: граматика виявилася навдивовижу легка, і я зумів її освоїти. Впевнено й спокійно я ступав з щабля на щабель над мороком. Мати підійшла до мене, стала поряд і обняла за плечі.

— Не така вона й важка, коли за неї візьмешся, га?

Ні. Не така й важка.

І відразу нам стале легко й весело. Ми жартували. Ми сміялися. Amemus. Батько відклав свою книжку по зоології хребетних.

— Якщо так піде далі, — радісно вигукнув він, — то нам доведеться тягти тебе від латини за вуха!

— Ще трохи, — сказала мати, — і він полізе з латиною на дерево.

ВОЛОДАР МУХ

УРИВОК З РОМАНУ

Релф лежав причаївшися й думав про свої рани. Синець на правому боці був кілька дюймів завширшки, а посередині набряк кривавий шрам од списа. В чуприні було повно сміття, і зачучверене волосся стирчало, наче вусики витких рослин. Тікаючи крізь хащі, він увесь подряпався й побився і, відсапуючись, дійшов висновку, що обмивати рани не на часі. Хіба за плескотом води почуєш тупіт босих ніг? Хіба коло струмка чи на відкритому морському березі відчуватимеш себе в безпеці?

Релф прислухався. Він забіг не дуже далеко від Замкової скелі, і з переляку йому спочатку здалося було, що за ним женуться. Але мисливці вскочили в гущавину тільки на хвилю, мабуть, щоб забрати списи, а по тому гайнули назад до сонячної скелі, наче злякавшися зеленого лісового мороку. Він навіть угледів був одного, помережаного брунатними, чорними й червоними смугами, й виснував, що то Білл. Але насправді, думав Релф, то не Білл. То був дикун, який не мав анічогісінько спільного з колишнім хлопцем у шортах і сорочці.

Йшлося до вечора, круглі плями сонячного світла невпинно посувалися по пір'ястому папоротевому листі й рудих волокнах, але з-за скелі не долинало жодного звуку. Зрештою Релф виліз з-під папороті й прокрався до краю гущавини, що уривалася на перешийку. Якнайобережніше він визирнув з-поміж галузок і побачив Роберта, що вартував, сидячи на вершині скелі. У лівій руці він тримав списа, а правою підкидав і ловив крем'ях. Позаду здіймався стовп густого диму; ніздрі Релфові роздулися, рот наповнився слиною. Він витер рукою носа та рота, і вперше за день йому захотілося їсти. Плем'я, мабуть, сиділо навколо вительбушеної свині, дивлячись, як з неї капає сало і сичить на прискові. Певна річ, всі вони дивилися зосереджено.

Поряд Роберта з'явилася ще одна постать — хто то був, Релф не міг упізнати — щось йому дала, повернулася і зайшла за скелю. Роберт поклав списа поряд на камінь і заходився гризти, тримаючи м'ясо обома руками. Отож бенкет розпочався, і вартовий дістав свою частку.

Релф збагнув, що тим часом він у безпеці. Він пошкандибав у гущавину, де росли плодові дерева, прагнучи добути убогий на поживу харч і то гіркий, коли він згадав бенкет. Бенкет сьогодні, а завтра...

Він намагався переконати себе, що вони дадуть йому спокій, може, навіть трактуватимуть його як вигнанця. Та потім на думку йому спливли фатальні ірраціональні факти: як розбили черепашку і як загинули Пацик з Саймоном. Вони лежали над островом, наче туман. Ті розмальовані дикуни підуть далі й далі. До того ж, між ним і Джеком існував якийсь незбагненний зв'язок; Джек ніколи не залишить його в спокої, ніколи.

Релф спинився, поцяцькований сонячними плямами, піднявши зелену гілку, готовий шмигнути попід нею і, тремтячи з конвульсивного жаху, скрикнув:

— Ні. Не такі вони жорстокосерді. То сталося випадково.

Він шмигнув попід гілкою, незграбно побіг, тоді спинився й прислухався.

Натрапивши на зарослі плодових дерев, Релф заходився жадібно їсти падалицю, побачив двох малюків і, не уявляючи, який має вигляд, здивувався, чому вони заверещали й утекли.

Наївшися, він пішов до берега. Скісне проміння осявало пальми біля сплюндрованого притулку. Ось і майданчик, і плесо. Найкраще зігнорувати той свинцевий тягар, що гні-

тить серце, і покластися на їхній здоровий глузд, на їхню розсудливість, що має переважати безум, поки світить сонце. Тепер, коли плем'я попоїло, треба знову спробувати зайти з ним у стосунки. В кожному разі йому не під силу перебути ніч у безлюдному притулку біля порожнього майданчика. Йому стало жаско, і він затремтів під вечірнім сонцем. Ані вогню, ані диму, ані рятунку. Він повернувся й пошкандибав лісом до Джекового краю острова.

Косі стріли сонячного проміння губилися між гілок. Зрештою він дійшов до галявини, де за камінням нічого не росло. Тепер вона потонула в сутінках, і Релфові здалося, наче хтось стоїть посередині. Він уже хотів був упасти за деревом, але потім роздивився, що біле обличчя — то кістка і що з палиці на нього вищирився настромлений свинячий череп. Він поволі вийшов на середину галявини й утупився в череп, який вилискував не гірш за черепашку і, здавалося, цинічно до нього всміхався. Цікава комашка заклопотано бігала в одній очниці, але в усьому іншому череп видавався мертвим.

Чи й справді він був мертвий?

По спині Релфові забігали мурашки. Він ззирнувся з черепом, вхопивши обома руками свого чуба. Зуби вищирилися, порожні очниці, здавалося, прикували його погляд владно і без жодного зусилля.

Що воно таке?

Череп роздивлявся Релфа, наче знав усі відповіді, але не хотів сказати. Пойнятий страхом і люттю, хлопець щосили вдарив огидну пику. Вона підскочила, наче цяцька, і знову глузливо на нього вищирилася. Релф лусnув її, скрикнувши з огиди. По тому він лизав збиті пальці й дивився на голу жердину, а череп лежав розполовинений, і його усміх був тепер шість футів завширшки. Він витяг тремтячу жердину з щілини й наставив її, як спис, проти білих уламків. По тому він позадкував від черепа, що лежав, посміхаючися проти неба.

Коли на обрії зблякло зелене сяйво і над островом запанувала ніч, Релф знову продерся крізь гущавину до Замкової скелі. Напруживши зір, він побачив, що на вершечку хтось вартує, тримаючи напоготові списа.

Він укляк серед нічних тіней, і серце йому зайшлося від самотності. Так, вони дикуни, але ж вони люди, а на нього чигали опівнічні страхіття.

Релф тихо застогнав. Хоч як він утомився, а не міг спочити й поринути в сон, боячися мисливського племені. А може, сміливо зайти у форт, сказати «Мир миром», весело засміятися й укластися спати серед інших? Удати, що вони й досі хлопці, школярі, які казали були «Сер, так, сер» і носили картузи? Денне світло, може, відповіло б «так», але темрява і страх смерті сказали «ні». Лежачи в темряві, Релф усвідомив, що він вигнанець.

— Бо я не втратив здорового глузду.

Він потерся щокою об передпліччя, відчувши гострий запах солі та поту і затхлий сморід брудного тіла. Десь ліворуч дихали океанські хвилі, то відступаючи, то знову шугаючи через каміння.

Від Замкової скелі долинули звуки. Уважно дослухавшися й відвернувши свою увагу від розміреного гуркоту моря, Релф почув знайомі ритмічні заклинання:

— Звіра вбий! Горло ріж! Кров пролий!

Плем'я танцювало. Десь там, по той бік скелястого муру було темне коло, яскраве вогнище і м'ясо. Вони тішилися їжею і безпечним затишком.

Гомін наблизився, і Релф затремтів. Дикуни дерлися на верхівку Замкової скелі, він чув їхні голоси. Він обережно підступив на кілька ярдів й побачив, що обриси на вершечку скелі змінилися й збільшилися. Лише двоє хлопців на острові ходили й говорили в такий спосіб.

Релф схилив голову на руки і прийняв цей новий факт як рану. Отож Семнеріки стали членами племені. Вони стерегли від нього Замкову скелю. Не було ніякої надії вирятувати їх і об'єднати плем'я вигнанців на іншому боці острова. Семнеріки стали дикуни, як і всі інші; Пацик був мертвий, а черепашку потрощили на порох.

Зрештою сторожа злізла. Двоє, що лишилися, видавалися темним виступом скелі. Позад них замерехтіла зірка і на мить затьмарилася, коли один зрушив з місця.

Релф подався вперед навпомацки по нерівному грунті, наче сліпий. Праворуч на багато миль простягалася водяна просторінь, а ліворуч лежав неспокійний океан, страшний, як бездонний колодязь. Щохвилини вода зітхала круг скелі смерті, розквітаючи білим цвітом. Релф рачкував, аж доки сперся руками на каменюку, що правила за першу сходинку. Вартові були якраз над ним, і він побачив гостряк списа, що стирчав над вершиною.

— Семнеріки... — покликав він ледь чутно.

Ніякої відповіді. Треба крикнути гучніше, але тоді його почують ті смугасті лихі створіння, що бенкетують біля вогнища. Він зціпив зуби й подерся на скелю, шукаючи опори навпомацки. Жердина, що на ній стримів був череп, йому заважала, але він не хотів розлучатися з своєю єдиною зброєю. Видряпавшися майже на один рівень з близнятами, він озвався знову:

— Семнеріки...

На скелі скрикнули й заметушилися. Близнята схопилися один за одного й зажебоніли.

— Це я, Релф.

Злякавшися, аби вони не втекли й не зняли тривоги, він підтягнувся й вистромив голову та плечі над краєм. Далеко внизу під рукою він побачив, як розквітла осяйним цвітом вода навкруг скелі.

— Та це я, Релф.

Зрештою вони нахилилися й зазирнули йому в обличчя.

— Ми думали, що це...

— ...ми не знали, що воно таке...

— ...ми думали...

Вони згадали про свій новий ганебний обов'язок. Ерік змовк, але Сем спробував той обов'язок виконати.

— Іди собі, Релфе. Тікай звідси...

Він намірився списом і вдавано розлютився.

— Геть відсіля. Чуєш?

Ерік і собі кивнув на знак солідарності й замірився списом. Релф схилив голову на руки, не зрушив з місця.

— Я прийшов побалакати з вами, — мовив він хрипко. — Я прийшов побалакати з вами...

Слова не годні були передати тупий біль, що йшов з ними в парі. Він замовк, а яскраві зорі розплескались і затанцювали на всі боки.

Сем збентежено переступив з ноги на ногу.

— Знаєш, Релфе, краще йди собі геть.

Релф знову підвів голову.

— Ви двоє непофарбовані. Як ви можете?.. Аби то було вдень...

Аби то було вдень, то вони б спаленіли з сорому. Але стояла темна ніч. Ерік почав перший, і близнята заходилися виголошувати свою промову дуетом.

— Іди собі, бо тут небезпечно...

— ...вони нас примусили. Вони нас мучили...

— Хто? Джек?

— О ні...

Вони нахилилися до нього й заговорили притишено.

— Тікай, Релфе...

— ...це плем'я...

— ...вони нас примусили...

— ...ми нічого не могли вдіяти...

Релф озвався ледь чутно, наче йому бракувало повітря.

— Що я зробив лихого? Я любив його і хотів, щоб нас урятували...

І знову зорі розплескались у небі. Ерік енергійно похитав головою.

— Слухай-но, Релфе. Здоровий глузд тут ні до чого. Його вже немає...

— І ватажок тут ні до чого...

— ...Тікай, бо тобі ж таки буде гірше.

— Ватажок і Роджер...

— ...так, Роджер...

— Вони ненавидять тебе, Релфе. Вони хочуть тебе спіймати.

— Але чому?

— Не знаю, Релфе. Джек, ватажок, каже, що то справа дуже небезпечна...

— ...і нам слід пильнувати й кидати списи, наче полюючи свиню.

— Ми підемо лавою через увесь острів...

— ...ми підемо з цього кінця...

— ...аж доки тебе знайдемо.

— Ми будемо подавати такі сигнали.

Ерік підвів голову й тихо завив, ляскаючи по губах долонею. По тому він злякано озирнувся.

— Отак...

— ...але, звичайно, голосніше.

— Та я ж нічого йому не зробив, — прошепотів у розпачі Релф. — Я тільки хотів, щоб горіло вогнище!

Він замовк, жахнувшися від згадки про завтрашній день. І враз на думку йому спало питання надзвичайної ваги.

— Що ви...

Йому важко було вимовити те питання, але зрештою страх і самотність його присилували.

— Що вони хочуть зробити зі мною, коли знайдуть?

Близнята мовчали. Під ними знову розцвіла скеля смерті.

— Що вони... О боже! Я хочу їсти...

Йому здалося, що скеля під ним гойднулася.

— Ну... то що?

Близнята відповіли ухильно:

— Тікай звідсіля, Релфе.

— Сховайся десь. Якомога далі.

— То, може, й ви підете зі мною? Троє нас... ми б якось вирятувались.

Помовчавши хвилину, Сем відмовив здавленим голосом:

— Ти не знаєш Роджера. Він страшний.

— І ватажок... вони обоє...

— ...страшні...

— ...але Роджер...

Обидва хлопці скам'яніли. Хтось видирався на скелю з того боку, де отаборилося плем'я.

— Він іде перевірити, чи ми вартуємо. Мерщій тікай, Релфе!

Приготувавшися до втечі, Релф спробував дістати з цієї зустрічі хоч яку-небудь користь.

— Я сховаюся поблизу, он у тих кущах,— прошепотів він. — Відверніть їхню увагу. Їм і на думку не спаде шукати мене так близько...

Кроки були ще десь унизу.

— Семе, вони не знайдуть мене, правда ж, не знайдуть?

Близнята мовчали.

— Ось, візьми!.. — сказав раптово Сем, ткнувши йому шмат м'яса.

Релф ураз його схопив.

— Але що ви мені зробите, коли спіймаєте?

Ані слова згори. Питання здалося йому дурним. Він ступив крок униз.

— Що ви мені зробите?..

З вершини скелі почулася недоладна відповідь:

— Роджер застругав палицю з обох кінців.

Релф не зрозумів. Він подумки вилаявся, як тільки вмів; та напад люті перейшов у позіх. Чи довго можна прожити не спавши? Він марив про ліжко й простирадла, але єдина білизна була на сорок футів унизу — вона поволі розливалася молоком під скелею, куди влав Пацик. Пацик був скрізь, був на цьому перешийкові, він став страшний, огорнений темрявою і смертю. А що, коли Пацик вирине з води, підвівши свою порожню голову — Релф запхикав і позіхнув, наче маля. Він сперся на палицю, як на костур.

По тому він знову напружив увагу. З вершини Замкової скелі долинули голоси. Семнеріки з кимось сперечалися. Але папороть і трава були близько. Вони дадуть йому зручний притулок, і то поряд з кущами, що правитимуть завтра за схованку. Ось — Релф намацав руками траву — добре місце для ночівлі, недалеко від племені; отож коли з'являться потойбічні привиддя, можна буде дістатися до людей, хай ненадовго, хай навіть ціною...

Якою ціною? Палиця застругана з обох кінців. Ну то й що? Вони вже були кидали списи і схибили, влучивши тільки раз. Може, наступного разу вони знову схиблять.

Присівши навпочіпки у високій траві, він згадав про м'ясо, що його дав Сем, і жадібно вгризся в нього зубами. Тим часом із скелі долинули нові голоси — Семнеріки кричали від болю, кричали від страху, чути було сердиту суперечку. Що воно таке? Ще комусь, окрім нього, було непереливки: принаймні одному з близнят давали перцю. По тому голоси стишилися за скелею, і він перестав про них думати, намацавши ніжні прохолодні пагони папороті, що буяла біля кущів. Оце його лігво. Як тільки засіріє, він залізе в гущавину, вмоститься в корчах, причаїться так глибоко, що його досягне лише незгірший за нього пластун, а того пластуна він ширне списом. Отам він сидітиме, і переслідувачі його не знайдуть, лава піде далі, завиваючи, вподовж острова, і він буде вільний.

Релф заповз у папоротеві хащі, поклав поряд палицю і вмостився у темряві. Прокинутися треба, щойно засіріє, аби пошити дикунів у дурні, — він не зчувся, як наліг сон і покотив його у темну безодню.

Прокинувся він, ще не розплющивши очей, і прислухався до близького голосу. Розплющив одне око, відшукав горбик за дюйм від обличчя і вхопився за нього пальцями. Між папоротевим листям просочувалося світло. Ледве він встиг усвідомити, що нескінченна нічна мара, падіння й смерть уже минулися, як знову почув голос. З берега долинуло виття — ще один дикун завив на відповідь, і ще один. Крик той линув через вузький перешийок од моря до лагуни, як крик летючого птаха. Не гайнуючи часу на роздуми, Релф схопив свою гостру палицю і позадкував між папоротеві хащі. За мить він уже був у кущах, угледівши ноги дикуна, що простували до нього. Вони м'яли й топтали папороть, шурхотіли у високій траві. Дикун той — хто саме, невідомо — завив двічі; його крик підхопили з обох боків; по тому виття ущухло. Релф завмер, принишкнувши в папороті, дослухався і не почув ані звуку.

Зрештою він оглянув гущавину. Нехай-но хтось спробує тут на нього напасти. До того ж йому пощастило. Здорова каменюка, що вбила Пацика, закотилася сюди і вгрузла якраз посередині, потолочивши хащі обабіч на кілька футів. Умостившись у цій прогаліні, Релф відчув себе зручно й безпечно. Він сидів серед потолоченої папороті й напружено чекав, поки мине облава. Між листям щось червоніло. Мабуть, вершина Замкової скелі, далека й незагрозлива. Він переможно дослухався, сподіваючись почути, як гомін гонитви замре в далечині.

Проте гомін зненацька вщух; у зеленому затінку спливала хвилина за хвилиною, і переможна наснага зів'яла.

Зрештою він почув голос — Джеків голос і то приглушений.

— Ти певен?

Дикун, до якого він звертався, нічого не відповів. Може, він відповів жестом.

По тому озвався Роджер:

— Якщо ти нас дуриш...

Дикун охнув і заверещав од болю. Релф інстинктивно зіщулився. Там, під кущами, поряд з Джеком і Роджером, стояв один з близнят.

— Ти певен, що він саме тут?

Близнюк застогнав стиха і знову заверещав.

— Він хотів сховатися саме тут?

— Так... так... ой!

Між дерев задзвенів срібний сміх.

Отож вони знають.

Релф схопив палицю й приготувався до бою. Та що вони можуть зробити? Прокладуть крізь гущавину стежку? На це їм потрібно добрий тиждень, а той, хто протис-

неться між кущі, нічого проти нього не вдіє. Він помацав великим пальцем гостряк списа і безрадісно всміхнувся. Нехай хто спробує поткнутися, він його так ширне, що той заверещить не згірш за порося.

Вони подалися назад до скелі. Релф чув тупіт ніг, потім хтось захихотів. І знову пролунав пронизливий пташиний крик.

Настала довга напружена тиша. Релф відчув, що в роті йому повно кори — він гриз списа. Він устав і позирнув на Замкову скелю.

Тієї ж миті з вершини долинув Джеків голос:

— Разом! Разом! Разом!

Червона каменюка на вершечку гори впала, наче завіса, і він побачив постаті й синє небо. Ще мить, — земля підплигнула, розлягся гуркіт, і високі кущі полягли, наче їх скосила велетенська рука. Каменюка покотилася вниз до берега, підплигуючи й трощачи все дорогою, а на нього сипнули дощем зламані галузки й листя. За кущами плем'я закричало з захвату.

Знову тиша.

Релф поклав у рот пальці й прикусив. Залишилася ще одна каменюка, яку вони могли зрушити, але вона була завбільшки, як півхати, як автомашина, як танк. З болючою ясністю він уявив собі, як вона покотиться: повільно рушить з місця, гупатиме з виступу на виступ, сунутиме перешийком, наче велетенський паровий каток.

— Разом! Разом! Разом!

Релф поклав свого списа, за мить узяв його знову. Він роздратовано відкинув пасмо волосся, ступив двічі прогалиною, вернувся і втупився в потрощені кінці галузок.

Тиша тривала.

Він побачив, як здіймаються й спадають його груди, і здивувався, що дихає так швидко. З лівого боку видно було, як б'ється серце. Він знову поклав списа.

— Разом! Разом! Разом!

Залунало гучне «ура».

Щось гупнуло на червоній скелі, земля підстрибнула й задрижала, а гуркіт наростав і гучнішав. Релфа підкинуло й шпурнуло в гущавину. За кілька футів праворуч кущі враз нахилилися, заскреготіло вирване з землі коріння. Він побачив щось червоне: воно котилось, як млинове коло. Червона озія проскочила повз нього й покотилася, наче слон, униз до моря.

Релф укляк на зораній землі й застиг, чекаючи, доки земля усталиться. За мить перед його очима виникли позбивані пеньки, потрощені галузки й закошлані хащі. Тіло йому наче свинцем налилося.

Знову тиша.

Проте ні. Вони перешіптувалися; і враз галузки праворуч у двох місцях шалено затріпотіли. З'явився гостряк списа. Знетямлений Релф щосили ширнув своєю палицею крізь гущавину.

— О-ой!

Спис крутнувся у нього в руках, і він одсмикнув його назад.

— О-ох!

Хтось за кущами стогнав, інші загомоніли. Почалася запекла суперечка, а поранений дикун усе охкав і охкав. По тому настала тиша, і заговорив хтось один, — не Джек, здалося Релфові.

— Бачите? Я казав вам: він небезпечний.

Поранений дикун застогнав знову.

Що буде? Що далі?

Релф стиснув обіруч погризеного списа, волосся нависло йому на очі. Хтось бубонів за кілька ярдів од його схованки. Один дикун злякано мовив «Ні!», і залунав придушений сміх. Він присів навпочіпки й вищирив зуби до муру хащів. По тому підвів списа, стиха загарчав і завмер, чекаючи.

Невидимий гурт захихотів знову. Почулося якесь дивне шарудіння, що перейшло у гучний лускіт, наче хтось розгортав здорові аркуші целофану. Тріснула гілка, і Релф кахикнув придушено. Білими й жовтими пасмами крізь галузки просочувався дим, синє небо над головою стало наче грозова хмара, потім дим огорнув його хвилями з усіх боків.

Хтось збуджено засміявся, чийсь голос вигукнув:

— Дим!

Він поповз крізь хащі до лісу, припадаючи попід димом. Ще мить, і перед ним відкрилася прогалина й зелене листя край хащів. Малий дикун стояв між ним і лісом, дикун із списом, помережаний білими й червоними смугами. Він кашляв і, тручи від диму очі, розмазував на лиці фарбу. Релф стрибнув, як кішка, ширнув, загарчавши, його списом, — дикун зігнувся вдвоє. За кущами пролунав крик, і гнаний страхом Релф чимдуж помчав крізь низькі чагарі. Він вискочив на свинячу стежку, пробіг нею ярдів сто і звернув убік. Позад нього знову знялося, залящало над островом виття, і голос крикнув щось тричі. Мабуть, то був сигнал гнатися далі; він знову помчав, аж доки запекло в грудях. Тоді він упав під кущем, аби віддихатися, і облизав зуби та уста. Здаля лунало виття переслідувачів.

Рятуватися можна було різними способами. Можна вилізти на дерево, але то великий ризик. Якщо ловці його вгледять, то їм доведеться тільки почекати, доки він злізе.

Аби тільки був час поміркувати!

Почувши знову подвійний крик, що пролунав з тієї ж відстані, Релф збагнув їхній задум. Коли дикун попаде в гущавину, він гукатиме двічі, аж поки з неї вилізе. В такий спосіб облава пройде рівною шерегою

через увесь острів. Релф згадав про кабана, що так легко прорвався крізь шерегу. Коли ловці підійдуть, він теж міг би пробитися крізь нещільну заслону й побігти назад. Але куди? Лава повернеться й знову рушить за ним. Рано чи пізно йому захочеться їсти або спати, він прокинеться, коли його сягнуть ворожі руки, і лови стануть гонитвою.

То що ж робити? Сховатися на дереві? Пробитися крізь лаву, як кабан? І те, і те було ризиковано.

Пролунав ще один крик, серце йому закалатало дужче; він схопився й помчав до океану та густих нетрів. Заплутавшися між витких рослин, він завмер на мить; коліна його тремтіли. Аби тільки йому дали спокій, дали час подумати!

І знову над островом розляглося виття, пронизливе й повсюдне. Від того згуку він стенувся, наче лякливий кінь, і побіг далі, аж доки стало духу. Тоді заточився і впав межи папороть. На дерево чи пробитися? Угамував на хвилину дихання, витер рота й наказав собі заспокоїтися. Десь у шерезі йшли Семнеріки, їм ненависні тії лови. Чи ж справді ненависні? А що, коли замість них він стріне ватажка чи Роджера, котрий несе в руках смерть?

Релф одкинув з-над очей скуйовджене волосся й витер піт з правого ока.

— Поміркуй, — мовив він уголос.

Що розумніше зробити?

Пацик — той дав би розумну пораду. Та його не було. Не було ані ради, де провадились поважні дебати, ані черепашки, яка надавала їм урочистості.

— Поміркуй.

Найдужче він боявся завіси, що може запнути йому розум, сховати небезпеку й зробити з нього дурника.

Була ще й третя гадка: причаїтися, щоб дикуни його минули, не помітивши.

Він підвів голову з землі й прислухався. Над островом лунав новий гук, глухий, буркотливий, наче сам ліс на нього розсердився, поважний гук, на тлі якого химерне виття виписувалося наче на кам'яній плиті. Колись він уже чув його, але де саме — не мав часу пригадати.

Пробитися крізь лаву.

На дерево.

Причаїтися, аби його минули.

Виття залящало ближче, він скочив на ноги й гайнув щодуху через колючі чагарі. Мить — і він опинився на прогалині, знову на тій самій галявині, де розламався в широчезній посмішці череп, уже глузуючи не з глибокої небесної сині, а глумлячись з димової запони. Релф побіг між деревами, збагнувши, чому бурчав ліс. Вони його викурили й підпалили острів.

Краще сховатися, аніж вилізти на дерево, бо якщо тебе знайдуть, можна буде пробитися крізь лаву.

Треба сховатися.

Він подумав, чи пристала б на те свиня, і скривився. Треба знайти якнайгустіші хащі, якнайглибшу на острові яму і причаїтися. Біжучи, він роздивлявся навколо. Сонце мережило його смугами й сплесками, і піт повиводив блискучі паси на його брудному тілі. Виття віддалилося й притихло.

Зрештою він знайшов добру, як йому видалося з розпачу, схованку. Кущі й виткі рослини сплелися в мату, що зовсім затулила сонячне проміння. Під нею була яма десь на фут завглибшки, поросла бур'яном з боків і знизу. Сховавшися посередині, він буде ярдів за п'ять від краю, і дикуни його не помітять, — хіба що котрийсь ляже й зазирне в гущину; і навіть тоді він буде в темряві, а якщо станеться найгірше і дикун його побачить, то він прожогом вискочить, шерега зламається, і їм доведеться повертати назад.

Обережно, тягнучи палицю позад себе, Релф заліз між бур'яни, ліг під матою й прислухався.

Пожежа була страшна, і барабанна тріскотнява, яка, здавалося йому, лишилася далеко позаду, все ближчала й ближчала. Чи правда, що вогонь може перегнати коня? Йому було видно поцяткований сонячними плямами обшир ярдів на п'ятдесят від ями, і кожна пляма йому підморгувала. Картина ця так скидалася на запону, яка огортала його мозок, що на мить здалося, буцім це миготить у нього в голові. Та ось плями замиготіли швидше, потьмяніли й згасли, і він побачив, що між островом і сонцем нависла густа хмара диму.

Коли хтось із дикунів таки зазирне під кущі й угледить людське тіло, то, може, це буде один з Семнеріків, а вони вдадуть, що нічого не бачили, й нікому не скажуть. Він припав щокою до шоколадної землі, облизав сухі губи й заплющив очі. Під кущами земля здригалася ледь чутно; може, до гримотіння пожежі й виписаного на його тлі виття долучався ще якийсь звук, занадто тихий для його вуха.

Хтось вигукнув. Релф підвів рвучко голову й подивився на тьмяне світло. Вони вже, мабуть, близько, подумав він, і в грудях йому закалатало. Сховатися, пробитися крізь лаву, вилізти на дерево — що краще? Біда в тому, що вибрати можна лише одне.

Вогонь наблизився; лунали оглушливі постріли — то лускалися грубі гілки, навіть цілі стовбури. От дурні, так дурні! Пожежа, мабуть, підбирається до плодових дерев — що вони їстимуть завтра?

Релф завовтузився на своєму вузькому ложі. Нічого боятися! Що вони йому зроблять?

Наб'ють? Ну то й що? Вб'ють на смерть? Палиця застругана з обох кінців.

Виття несподівано залящало так близько, що він ураз підвівся. З зелених хащів виринув смугастий дикун і попрямував до мати, під якою він сховався; дикун із списом. Релф уп'явся пальцями в землю. Про всяк випадок будь напоготові.

Релф намацав списа й повернув його вперед гостряком; тепер він помітив, що палицю застругано з обох кінців.

Дикун спинився за п'ятнадцять ярдів од нього й видав свій поклик.

Може, він чує крізь стугін пожежі як калатає моє серце. Дивись, не скрикни. Приготуйся.

Дикун ступив уперед, тепер його було видно тільки нижче пояса. Ось долішній кінець його списа. Тепер видно нижче колін. Дивись, не скрикни.

Гурт свиней вибіг, кувікаючи, з хащів позаду дикуна й порснув у ліс. Птахи верещали, вищали миші, і якась тваринка вскочила вистрибком під мату й причаїлася.

За п'ять ярдів од ями дикун спинився край хащів й видав поклик. Релф підібгав ноги й напружився. Палиця була у нього в руках, палиця, застругана з обох кінців, палиця, яка так шалено трусилася, що довшала, коротшала, легшала, важчала і знову легшала.

Виття залящало від берега до берега. Дикун став навколішки біля гущавини; позад нього у лісі виблискували спалахи. З'явилося одне коліно. Потім друге. Дві руки. Спис. Обличчя.

Дикун втупився в темряву під гущавиною. Видно було, що він бачить світло з цього боку і з того, а всередині не бачить нічого. Посередині залягла клубком темрява, і дикун примружив очі, аби розгледіти, що в ній ховається.

Секунди здавались хвилинами. Релф дивився дикунові просто ув очі.

Не скрикни.

Проб'єшся.

Він тебе побачив. Він придивляється. Палиця застругана...

Релф скрикнув з жаху, з гніву й відчаю. Ноги йому випростались, крик рвався безперервним пінявим потоком. Він шугнув крізь гущавину, вискочив на галявину з кровожерним гарчанням, замахнувся палицею, і дикун полетів перекидя. Але сюди вже бігли, лементуючи, інші. У нього кинули списа, він ухилився й побіг мовчки. Відразу спалахи попереду злилися докупи, ревіння лісової пожежі стало гучніше за грім, і високий кущ просто нього вибухнув полум'ям, наче велетенське вогняне віяло. Він повернув праворуч і помчав щодуху; ліворуч на нього пашіло жаром, і полум'я наступало, мов морський приплив. Позаду залящало виття, воно лунало впоперек острова уривчасто й пронизливо, наче поклик зграї, що вгледіла здобич. Брунатна постать виринула праворуч і відстала. Мисливці гналися, безтямно лементуючи. Він чув, як вони бігли напролом чагарями, а ліворуч гримотіло палюче яскраве полум'я. Він забув про свої рани, про голод і спрагу й став утіленням жаху, безнадійного прудконогого страху, що мчав лісом до відкритого берега моря. Спалахи миготіли в його очах, перетворювалися на червоні кола, що швидко більшали й зникали позаду. Під ним чиїсь ноги вибивалися з сили, відчайдушне виття насувалося, мов гострі краї небезпеки, і здавалося, от-от його наздожене.

Він зачепився за корінь, і лемент позаду залящав іще гучніше. Він побачив, як запалахкотів курінь, вогонь вистрибнув з правого боку, і між деревами заблищала вода. По тому він покотився по теплому піску, скулившись, затуляючись руками, готовий благати милосердя.

Він устав, хитаючись, і напружився, чекаючи нових страхіть. Потім підвів очі й побачив великий картуз. Картуз той був з білим верхом, над зеленим затінком козирка виднілася корона, якір, золоте листя. Він побачив білий мундир, еполети, револьвер, ряд позолочених гудзиків.

На піску стояв офіцер військово-морського флоту і дивився на Релфа насторожено й здивовано. Позад нього до берега приткнувся катер, двоє матросів тримали його линвою. Третій чатував на стерні з автоматом.

Виття затнулося й ущухло.

Офіцер підозріливо озирнув Релфа і зняв руку з держака револьвера.

— Здоров.

Релфові стало соромно за свій нечупарний вигляд. Він боязко відповів:

— Добридень.

Офіцер кивнув, наче дістався відповідь на запитання.

— А старші, дорослі з вами є?

Релф похитав тупо головою і повернувся на півкроку. На березі стояли півколом хлоп'ята, вимазані різнобарвною глиною. Вони стояли з гострими дрючками, безмовні, наче поніміли.

— Граєтесь-розважаєтесь, — сказав офіцер.

Пожежа сягнула кокосових пальм при березі й гучно їх поглинула. Полум'я байдуже плигнуло, мов акробат, і лизнуло пальмові верховіття на майданчику. Небо почорніло.

Офіцер бадьоро усміхнувся до Релфа.

— Ми побачили ваш дим. Що це ви робили? Гралися у війну, га?

Релф кивнув.

Офіцер придивився до малого опудала, що стояло перед ним. Хлопчину треба помити, постригти, йому треба витерти носа й

помастити силу-силенну подряпин і виразок.

— Сподіваюся, ніхто не загинув? Мертвих немає?

— Тільки двоє. Тіла пропали.

Офіцер нахилився і пильно глянув на Релфа.

— Двоє? Загинули?

Релф кивнув знову. За ним увесь острів тремтів у полум'ї. Офіцер, як правило, умів розпізнавати, коли люди кажуть правду, а коли брешуть. Він стиха свиснув.

Поприходили інші хлопці, серед них малята, чорні, з набухлими черевами малих дикунів. Один підступив до офіцера, підвів на нього очі:

— Мене звати... мене звати...

І затнувся. Персівал Веміс Медісон ніяк не міг пригадати чарівної формули — вона зовсім стерлася з його пам'яті.

Офіцер знову повернувся до Релфа.

— Ми вас заберемо. Скільки вас тут?

Релф похитав головою. Офіцер перевів погляд на гурт розфарбованих хлопців.

— Хто тут за старшого?

— Я, — відмовив голосно Релф.

Хлопчина, у якого на рудій чуприні були рештки незвичайної чорної шапочки і який носив за поясом рештки окулярів, виступив наперед, потім передумав і застиг на місці.

— Ми побачили ваш дим. І ти не знаєш, скільки вас тут?

— Ні, сер.

— А я гадав, — мовив офіцер, обмірковуючи план розшуків, — а я гадав, що гурт англійських хлопців — ви ж усі англійці, правда? — зуміють показати себе краще, аніж... я маю на увазі...

— Спочатку так воно й було, — мовив Релф, — перш ніж...

Він змовкнув.

— Тоді ми були вкупі...

Офіцер кивнув підбадьорливо:

— Розумію. Добре ви себе показали. Наче на Кораловому острові.

Релф подивився на нього тупо. В пам'яті йому спливла дивна чудова картина цих берегів, що її створила уява. Але острів був спустошений вогнем і мертвий — Саймон був мертвий — а Джек... З очей йому побігли сльози, і тіло затремтіло від ридань. Уперше на острові він дав їм волю; все його тіло корчилося від спазматичних нападів жалю. Плач його полинув під чорним димом, що огортав палаючі руїни острова, й інші хлопці, перейнявши той жаль, затремтіли та заридали й собі. А посеред них брудний, зачучверений Релф оплакував свою утрачену невинність, темряву людського серця і падіння з високої скелі вірного мудрого друга, що звався Пацик.

Оточений тими плачами, офіцер розчулився й трохи збентежився. Він одвернувся, аби дати їм можливість узяти себе в руки, і застиг у чеканні, видивляючись на зграбний крейсер, що вимальовувався вдалині.

З англійської переклав
Олександр ТЕРЕХ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПОШТОВИЙ КУРЙОЗ. Якась жителька Гамбурга одержала від сина листа, відправленого... одинадцять років тому. Пошта ще зажадала від адресата 50 пфенігів доплати, бо з того часу поштові тарифи підвищилися.

НАТЯК? Один італійський лікар-окуліст вмістив в газетах таке рекламне оголошення: «Швидко і надійно виліковую від короткозорості, звільняю від більма та інших вад зору. Державні і політичні діячі приймаються поза чергою».

ГУСИ РЯТУЮТЬ ФІРМУ. Велика торговельна фірма в Шотландії кілька років тримає досить незвичайних охоронців на своїх складах — 70 гусей. Якщо наближається хтось незнайомий, гуси зчиняють страшенний галас. Крім того, гуси-охоронці мають ще одну позитивну якість: їх зовсім не цікавить продукція фірми — знамените шотландське віскі.

МЕТЕОРОЛОГИ. Коли одного дня працівники аргентінської метеорологічної служби оголосили загальний страйк, радіостанція в Буенос-Айресі опинилася в дуже скрутному становищі. Адже щоденний прогноз погоди є тут невід'ємною частиною програми радіопередач. І хтось порадив звернутися до старих селян, які здавна передбачають погоду за добре відомими їм ознаками.

Працівникам столичного аргентінського радіо було дуже приємно, коли вони одержали багато листів, у яких радіослухачі дякували за рідкісну точність прогнозів погоди...

Купання білого лева

У німецькій пресі розповідалося про цікавий випадок, що стався в одному науково-дослідному інституті. Хтось з працівників, переглядаючи черговий номер якогось технічного журналу, радісно вигукнув:

— Дивіться, яка новина! Дактилоскопічний замок без ключа! Бачите це віконце? Людина ставить перед ним великий палець своєї правої руки, і електронний механізм по лініях на пальці впізнає хазяїна і відчиняє йому двері...

— Якась неймовірна річ, — сказав хтось з присутніх. — А де це надруковано?

— Ось тут. Свіжий номер журналу від 1 квітня.

— О, тоді все зрозуміло. Ніколи не вірте сенсаціям з першоквітневих номерів газет і журналів...

Звичай обманювати в день першого квітня існує вже багато століть. У Франції твердять, що початок цьому звичаю поклав король Карл IX. У 1564 році він видав закон про перенесення початку року з 1 квітня, як це було перед тим, на 1 січня. Але ж у Франції було звичаєм робити новорічні подарунки своїм рідним і знайомим саме в день 1 квітня. Оскільки 1 квітня стало відтоді «несправжнім новим роком», то виник ще один звичай — робити в цей день «несправжні» подарунки — з жартами, обдурюванням тощо. З цього все й почалося.

За іншою версією виходить, що першоквітневі жарти беруть свій початок від «свята дурнів», яке відбувалося в стародавньому Римі кожної весни.

У багатьох країнах звичаєм обдурювати один одного в день 1 квітня користується й преса. Газети і журнали друкують вигадану інформацію, вміщують різні нісенітниці, так би мовити, на цілком законній підставі. Історія преси знає чимало таких, часом досить-таки дотепних жартів.

Ось, приміром, 1 квітня 1834 року нью-йоркська газета «Сан» надрукувала сенсаційне «повідомлення з Англії»: астроном Джон Фредерік Гершель сконструював незвичайний телескоп. Він дозволяє побачити на поверхні Місяця не тільки гори, а й рослини і навіть живих тварин. І Гершель, повідомляла «Сан», вже виявив на Місяці дивну істоту — величезну мавпу з крилами немов у кажана. Це повідомлення передрукували тоді газети багатьох країн. Не дивно, що Гершель довгий час після того одержував поздоровчі листи і запитання про його відкриття не лише від редакцій газет, а й від астрономів.

А 1 квітня 1860 року тисячі жителів Лондона прийшли в місцевий зоопарк, щоб подивитися там на... купання білого лева. Це видовище обіцяла їм одна англійська газета.

1 квітня 1913 року одна паризька газета повідомила про збір грошей на спорудження пам'ятника «винахідникові демократії» Єгезіппе Сімону. Багато людей повірили в існування такої особи і понесли гроші по вказаній в газеті неіснуючій адресі. На цей гачок піймалися і деякі депутати Національних зборів Франції.

У багатьох країнах Європи першоквітневі жарти преси перетворилися тепер на традиційний звичай. Три роки тому газета «Морген», що виходить в Німецькій Демократичній Республіці, в номері від 1 квітня повідомила про випуск грамофонної пластинки із записом виступу відомого французького артиста-міма Марселя Марсо. І хоч усім відомо, що Марсель Марсо не вимовляє на сцені жодного слова, люди кинулися в крамниці, щоб скоріше придбати нову пластинку.

Жителі польського міста Кракова, звичайно, звикли вірити своїй газеті. Тому вони повірили і повідомленню, що з'явилося в ній 1 квітня 1960 року: археологи знайшли кістки дракона, якого убив легендарний засновник Кракова...

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ВАЖЛИВІ ЗМІНИ. Власті італійського містечка Порейле вирішили змінити його назву на більш благозвучну («порейле» італійською мовою означає «свинство»). Віднині воно буде називатися Бельфіоре («красива квітка»). З проханням про аналогічні зміни звернулися також до уряду власті містечок Порселіно («порося») та Кампосанто («кладовище»).

ПОГОВОРИЛИ... Світовий рекорд з тривалості телефонних розмов належить тепер студентам університету в штаті Канзас (США). Канзаські студенти розмовляли 22 доби без перерви. Темами розмов були університетські справи, різні плітки тощо.

ЧУДЕСА КОМЕРЦІЇ. Статистика англійської виноторгівлі свідчить, що минулого року в Англії було продано 12 мільйонів літрів бургундського вина. Але французькі винороби твердять, що 1966 року вони продали англійцям лише три мільйони літрів бургундського вина. Звідки ж взялося ще 9 мільйонів літрів? Газета «Санді таймс» вважає, що це питання відноситься вже до компетенції друкарень, які виготовляють етикетки для пляшок.

АВТОМОБІЛЬ ПІД АРЕШТОМ. У місті Дюран в штаті Оклахома (США) перебування в нетверезому стані за кермом карається, як і скрізь, тюремним ув'язненням. Але коли порушник доведе, що арешт поставить його сім'ю в скрутне становище, суд посилає у в'язницю не самого винуватця, а його автомобіль. Суддя Глен Шарп вважає, що це досить відчутне покарання для любителів алкоголю.

ДОМЕЛА 66

У 20-х роках на цілий світ прогриміла історія із спритним авантюристом Гаррі Домелою, який видавав себе за прямого нащадка німецької кайзерівської династії Гогенцоллернів. Понад рік він іменував себе Вільгельмом, принцем Прусським, сином колишнього кронпринца і внуком самого колишнього кайзера Вільгельма II, безсоромно дурив захоплених вірнопідданих, які за старою звичкою ладні були ставати струнко перед усім, що нагадувало їм про імператорський райх.

У тодішній Німеччині, особливо після того, як у 1925 році її райхспрезидентом став колишній фельдмаршал Гінденбург, плазування перед самим ім'ям скинутої кайзерівської династії, перед різними графськими і баронськими титулами та чинами набуло характеру якоїсь пошесті. Цим і скористався Гаррі Домела — пройдисвіт, шукач легких заробітків і веселого життя.

Почав він з баронського титулу. І варто йому було лише назвати себе колишнім бароном та ще додати до цього якесь гучне дворянське прізвище, як одразу коло Домели почали упадати готельні портьє і поліцейські вахмістри, чиновники і військові.

Після першого успіху Домела став брати вище і вище. Влітку 1926 року він завітав у Потсдам уже з титулом графа фон дер Рекке. Перед ним широко розчинялися всі двері, його запрошували до найвишуканішого товариства. Розпрощавшись з місцевими шанувальниками високих титулів і, до речі, прихопивши з собою чималу суму, «позичену» у тих шанувальників, Гаррі Домела перекочував до Ерфурта. Звичайно, він мріяв про Берлін, але вважав столицю досить небезпечним місцем для своїх витівок.

В ерфуртському готелі «Ерфуртер хоф» Домела вирішив «розкритися» перед директором. Він повідомив (звичайно, під великим секретом, тільки для одного пана директора!), що він ніхто інший, як сам Вільгельм, принц Прусський.

Варто було лише Домелі прошепотіти директорові на вухо ці магічні слова, як з тим сталося щось неймовірне. Він схопився з місця, заметушився:

«Ваша королівська високість, я ж одразу Вас упізнав! Ваша королівська високість...»

Щасливий директор готелю, звичайно, не міг не поділитися своєю радістю з одним, другим, третім... І скоро новоспечений принц був у центрі уваги ерфуртського вищого «світу». На його честь влаштовували прийоми, бали, виїзди на полювання.

Коли Домела зрозумів, що, як кажуть, перебрав міру, він спробував утекти до Франції, але був спійманий. В тюремній камері у Кельні Гаррі Домела написав свої знамениті мемуари «Фальшивий

Гаррі Домела.

принц», які потім були видані в багатьох країнах світу, в тому числі і в Радянському Союзу. І сотні тисяч, а можливо, й мільйони людей сміялися з отих вірнопідданих дурнів, яким наставив носа спритний шахрай, сміялися з тої атмосфери чиношанування, що панувала в тодішній Німеччині.

Відтоді минуло чотири десятки років, а у Домели ще й зараз з'являються послідовники. Один такий, як його тут назвали «Домела 66», спритно обдурив деяких добродіїв із Західного Берліна. Цей пройдисвіт — якийсь Франц Патакі — скористався з тої атмосфери шпигунства, поголовного стеження і взаємної підозрілості, що панує тепер у Західному Берліні.

Подібно до того, як Домела скористався з вірнопідданського чиношанування, так Франц Патакі використав той страх перед усякими агентами таємної, особливо американської служби, що охопив багатьох західноберлінських офіційних осіб. Свою діяльність на цьому поприщі Патакі почав... у в'язниці. Потрапив він туди за якесь дрібне шахрайство і сидів тут, до речі, вже не вперше.

Франц Патакі посилено натякав своїм сусідам по камері та наглядачам, що він таємний агент американської розвідки. Він робив це так настирливо, що йому поступово повірили. Коли ж у це повірив й сам начальник в'язниці, Патакі почав тиснути на тюремну адміністрацію і невдовзі випросив для себе... одноденну відпустку. Мовляв, має дістати якісь документи.

«Домела 66» — Франц Патакі.

До «відпускника» був приставлений поліцейський вахмістр, наляканий різними настановами та попередженнями начальника тюрми. З ранку до вечора Патакі їздив вулицями Західного Берліна. Він побував у магістраті, в прокуратурі, в штабі американських військ.

А тим часом в кабінеті начальника в'язниці лунали телефонні виклики і хтось англійською мовою, яку начальник ледве розумів, запитував про Франца Патакі. Такий дзвоник пролунав і в самій прокуратурі Західного Берліна і хтось, назвавши себе полковником американської розвідки, детально розпитував про місцеперебування Патакі...

Лише згодом, коли все з'ясувалося, начальник тюрми і прокурорські працівники дотямили, що отими таємничими телефонними викликами їх дурив сам Франц Патакі.

Коли ввечері «відпускник» повернувся до тюрми, місцеве начальство було не на жарт перелякане. Тут уже думали лише про те, щоб скоріше позбавитися цього небезпечного в'язня. Начальник тюрми навіть радився з цього приводу із чиновниками західноберлінського відомства внутрішніх справ. Всі погоджувалися на тому, що цей Патакі, напевне, агент американської таємної служби.

І коли шахрай вдруге попросив відпустку, йому не наважилися відмовити. Він знову тягав за собою ще більш переляканого вахмістра, їздив по різних установах, готелях, побував навіть у якомусь великому банку і, позичивши в того вахмістра сто марок, нарешті утік.

Патакі спіймали лише через тиждень. Проте, коли його заарештували, західноберлінські поліцаї ще не були певні в тому, чи не накличуть вони на себе різних неприємностей з цією загадковою справою.

Одному репортерові вдалося дістатися до спритного пройдисвіта, і Франц Патакі охоче розповів йому, як він дурив західноберлінських начальників.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

СУМЛІННИЙ СЛУЖБОВЕЦЬ. Найсумліннішим службовцем року англійська газета «Уїкенд-телеграф» оголосила кондуктора автобуса, який примусив одну дівчину придбати також квиток для білої дресированої миші, котру вона везла з собою.

КОРОЛЕВА КРАСИ. 19-річна Жанна Бекк визнана королевою краси і дістала титул «Міс Франція 1967 року». В її рідному селі Жанну звуть «Міс Трактор», бо вона водить батьківський трактор і крім того доглядає тридцять корів.

ФУТБОЛЬНА РЕФОРМА. Бельгійський тренер з футболу Вінекен запропонував радикальну реформу цього популярного виду спорту: грати не одним, а двома м'ячами. Звичайно, таку гру мають судити два судді, по одному на кожен м'яч. Незабаром в Бельгії мають відбутися кілька пробних матчів з двома м'ячами на полі.

КОСМЕТИЧНА НОВИНА. В Парижі з'явилася косметична новина, що одразу ж набула великої популярності: «ларм глясе», тобто «заморожені сльози». Під очима модниці наліплюють схожі на сльози краплі з пластмаси, які в потрібних випадках надають дамам дуже меланхолійного вигляду і можуть викликати з боку чоловіків почуття жалю.

ЦІКАВІСТЬ ЗАДОВОЛЕНА. У невеличкому кафе в містечку Аре у Франції можна прочитати на стіні таке прохання: «Не затримуйте, будь ласка, нашу офіціантку зайвими запитаннями. Їй дев'ятнадцять років, вона одружена і вважає свого чоловіка найкращим у цілому світі».

ВСЕСВІТ ЗГАДУЄ НАГАДУЄ

К. В. БУРІАН

НАРОДЖЕННЯ ОПЕРИ

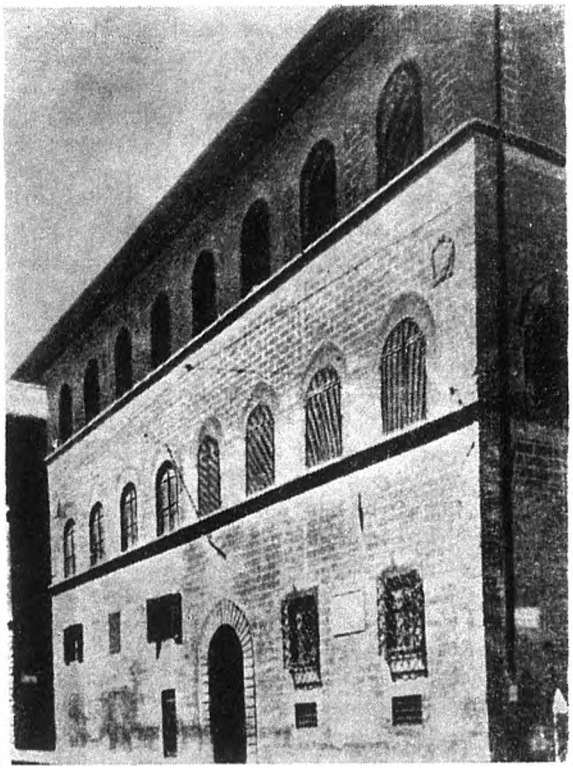

Палаццо Барді у Флоренції, де збирались члени гуртка «Камерата Фіорентіна».

Наче підземне джерело, що довго пробивало шлях з глибини землі до поверхні й раптом потрапило в садок, де ростуть пурпурові лілеї,— саме так у XVI сторіччі в квітучій столиці центральної Італії — Флоренції народилося оперне мистецтво. Флорентійці стояли біля колиски опери не випадково. Важко навіть уявити умови, сприятливіші для народження нового жанру, ніж ті, що склалися в цьому місті. Тут збиралися найталановитіші митці Відродження, тут панував культ античної філософії і античного мистецтва, сюди прибували мандрівники й купці з усіх кутків світу. Новітні, прогресивні ідеї Ренесансу немовби ширяли в повітрі й їх надзвичайно швидко втілювали в життя.

Люди, що вивчали спадщину античності, об'єднувалися в численних літературних і музичних товариствах. Останні виникали стихійно, в різних італійських містах, і засновували їх не тільки вчені-філософи, а й літератори-дилетанти, переважно аристократичного походження. Потроху ці товариства почали пропагувати саме ті філософські, естетичні й художні принципи, які за Середньовіччя вважались порочними, а то й єретичними.

Саме таким товариством був і славнозвісний «Флорентійський гурток», або «Камерата Фіорентіна», що, починаючи з 1580 року, регулярно збирався в палаці, побудованому в стилі раннього Ренесансу, який належав Джованні Барді графу Верніо, музиканту-аматору і поету. До «Флорентійського гуртка» належало невелике коло митців, інтереси яких обмежувалися музикою та поезією.

Гостями палацу Барді були Оттавіо Рінуччіні, Габріеле К'ябрера та кілька інших поетів, а також музиканти — Вінченцо Галілей (батько славнозвісного Галілео Галілея), Джуліо Каччіні, Якопо Пері, Еміліо дель Кавальєрі й П'єтро Строцці. Всі вони цікавилися музикою й поезією, з тією різницею тільки, що одних більше приваблювала музика, других — поезія. Тому головною темою дискусій членів «Камерати» було, природно, питання взаємозв'язку музики і поезії.

Естетичні засади «Камерати» грунтувалися на філософії античних греків (особливо на вченні Платона) і сполучалися із загостреним інтересом та любов'ю до тогочасної італійської мови, якій великий Данте проклав шлях своєю поезією.

Уривки з книги «Світ опери».

Питання співвідношення і зв'язку між словом і мелодією було в центрі уваги членів гуртка.

Відповідно до тенденції переходу від багатоголосся до одноголосся, яка саме намічалася в ті часи, «камератівці» спробували створити такий пісенний стиль, в якому б слово звучало в усій його природній красі. Гуртківці провели цілу низку експериментів, які наприкінці XVI сторіччя увінчалися революцією в музиці — народженням нового музичного стилю, що дістав назву «одноголосся» або «монодії». Поява «монодії» поклала початок новому, надзвичайно важливому етапові в розвитку європейської музичної культури.

Мелодії для сольного голосу В. Галілея, музичні твори Д. Каччіні на теми ліричних поезій Г. К'яброри, експерименти в галузі композиції, проведені Я. Пері та Е. Кавальєрі, свідчили про те, що новий стиль композиції народився і що він гідний наслідування.

Від появи «Пісні графа Уголіно», написаної композитором Вінченцо Галілеєм на текст з «Божественної комедії» Данте, був уже один крок до виконання подібних композицій на театральній сцені, а звідти й до виникнення опери як жанру.

Революціонізуючи мистецтво співу, члени «Камерати Фіорентіни» взяли за взірець античну грецьку трагедію. Однак вони мали вельми туманне уявлення про структуру грецької трагедії і виходили з припущення,

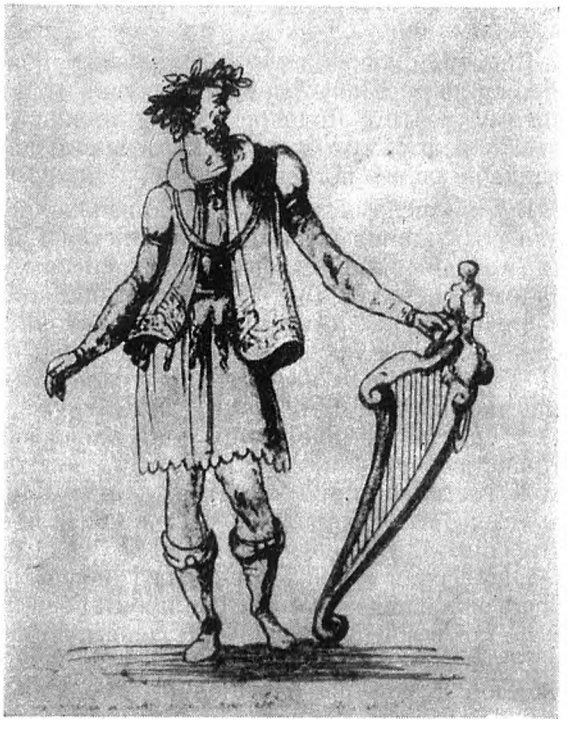

Творець першої в світі опери Якопо Пері.

Титульна сторінка опери Каччіні «Еврідіка».

що старогрецька драма від початку до кінця співалася.

Тепер ми знаємо, що це припущення було помилкове, бо насправді антична трагедія зовсім не мала безперервного музичного фону, але внаслідок цієї помилки «камератівців» і народилася опера.

Слід, проте, нагадати, що в XVI сторіччі вже існували театралізовані церковні дійства, які складалися повністю із співів. На характері новонародженої опери позначилися, однак, не стільки самі ці дійства, як так звані «інтермедії», що виконувалися в паузах між діями церковної п'єси й нічого спільного з її змістом не мали. Зміст інтермедії запозичався переважно з міфологічних джерел. До сольних пісень, хорів і танцювальних номерів автори інтермедії додавали різні сценічні ефекти, які пізніше ввібрав у себе жанр опери.

1594 року тридцятилітній співак і диригент Якопо Пері поклав на музику вірші Оттавіо Рінуччіні, створивши пастораль «Дафна», яка і вважається першою в світі оперою. За чотири роки Пері написав нову оперу «Еврідіка» (знов-таки на поетичний текст Рінуччіні). Водночас до цього ж тексту створив свою музику Джуліо Каччіні.

Перша оперна вистава відбулася 6 жовтня 1600 року з нагоди одруження Марії Медічі з французьким королем Генріхом IV. Деякі сцени «Еврідіки» супроводжувала музика Пері, а деякі — музика Каччіні. Постановка «Еврідіки» стала найважливішою подією в культурному житті тогочасної Італії й цілої Європи. На виставу прибула італійська та французька аристократична верхівка, з'їхалися вчені, художники, літератори всієї Італії.

Партію Орфея, написану для тенора, співав сам Якопо Пері, партію Еврідіки виконувала Вітторія Аркієлі.

Диригував Джуліо Каччіні, сидячи за клавікордами. До речі, в такий спосіб італійські диригенти керували оркестром і виконавцями аж до XIX сторіччя.

Відтоді протягом тривалого часу оперне мистецтво було доступне лише представникам панівних класів, народу воно було майже невідоме.

«Еврідіка» не поділялася на окремі дії; оскільки, однак, драма Рінуччіні складалася з шести епізодів, опера теж мала шість частин, хоч виконувались вони безпосередньо одна за одною. Спочатку, до речі, не існувало і самої назви «опера». Вистави називалися «музичними фабльо», або «музичними драмами». Термін «опера» вперше з'явився 1681 року в праці абата П. Менестрієра «Про музичні вистави, давні й сьогочасні». Не мали ті опери і увертюр.

Вже перші постановки опер відзначалися пишністю декорацій і великою кількістю сценічних ефектів. Під час вистави і актори, і барвисті декорації раптом шугали вгору, а згори на сцену опускалися дивовижні чудовиська, вивергаючи з ніздрів вогонь...

Під час прем'єри «Еврідіки» на сцені з'являлися то зелена трава, то море чи ліс, де в дуплистих стовбурах дерев ховалися чарівні німфи. Як зазначав очевидець, глядачі були свідками багатьох «дивовижних видовищ, що їх доти не бачила жодна людина».

З плином часу кількість надмірних декоративних та сценічних ефектів в опері зростала. Через двадцять п'ять років після постановки «Еврідіки» дочка Джуліо Каччіні Франческа Каччіні пише оперу «Визволення Ружієро», де сценічні ефекти вже переважають над усіма іншими елементами твору. У цій виставі, крім співаків і танцівниць, брали участь акробати і на сцені з'являвся навіть спеціально видресируваний кінь. Подібні надмірності призвели до занепаду щойнонародженого оперного мистецтва — так трапляється завжди, коли одним з компонентів жанру зловживають на шкоду іншим.

Оперні вистави вимагали дедалі більшої кількості учасників, а тогочасні сцени були погано пристосовані для цього. Тим-то народження опери призвело й до революції в архітектурі театральних приміщень. В Середні віки драми часто виконувалися просто неба, а глядачі розміщувались навколо імпровізованої сцени чи перед нею. Типовим театральним приміщенням доби раннього Ренесансу — перед появою опери — був дерев'яний балаган, де місця для глядачів розташовувались віялом від сцени, здіймаючись уступами аж під самісіньку стелю.

Між сценою і першим рядом лав для глядачів залишався вільний простір, так званий «просценіум». На ньому будували дерев'яну платформу, що звалася «орхестрою». На цій платформі ставили стільці для вельможних панів.

Сцена поділялася на дві частини: передню, де актори виконували п'єсу, і задню, де ставили спочатку мальовані, а пізніше й «справжні» — «перспективні» — декорації. Між задником і стіною театральної будівлі був прохід, де актори чекали свого виходу на сцену. Декорації ставили одну за одною, створюючи ілюзію перспективи. Для цього використовували всі досягнення тогочасної геометрії. Ілюзія посилювалася ще й завдяки тому, що актори ніколи не наближалися до декорації. Між зображеними на сцені колонами та будівлями ставили рухомих маріонеток з пап'є-маше, і глядачам здавалося, що вулицями й площами міста снують люди.

Освітлення сцени було тоді ще досить примітивне: над передньою її частиною висіли лампіони.

Видатний винахід у цій галузі зробив Леонардо да Вінчі. Він запропонував міланському театру Лодовіко Моро залишити освітленою саму тільки сцену, а в залі для глядачів світло погасити.

В тогочасному театрі все призначалося для розважання вельможного панства. Взяти хоча б вільний контакт між сценою і залом: спеціальними сходами танцівниці завжди спускалися зі сцени, щоб виконати свій номер на просценіумі, перед місцями, де сиділи вельможі. Останні, траплялося, під час вистави самі сходили на сцену.

З аристократичної Флоренції опера потрапила до «Вічного міста» — Рима, яке також гостинно приймало найталановитіших архітекторів, скульпторів, художників, поетів, співаків і композиторів.

Піднесення й розквіт римської опери тих часів пов'язані з іменем родини Барберіні. З легкої руки цих меценатів опера пустила коріння в Римі, але тут вона набрала нових якостей. Культурні й соціальні особливості «Вічного міста» диктували відхід од класичних сюжетів, од пасторальної тематики

Перша в світі жінка-композитор Франческа Каччіні.

з її провідною темою — коханням, яке лягало в основу всіх сценічних конфліктів. Прагнучи протиставити новонароджене мистецтво опери серйозному жанрові філософської драми, котрий досі культивувався в Римі, композитори й автори лібретто почали вводити в свої твори комічні епізоди і персонажів, запозичених із повсякденного життя. Так на оперну сцену вперше вийшли народні персонажі, для характеристики яких композитори мусили використовувати народні мелодії.

Одним з перших творців римської оперної музики став композитор Агостіно Агаццарі, чия опера «Евмеліо» була поставлена в Римі 1606 року. Агаццарі відійшов у ній від класичних канонів Пері і Каччіні. Втім, Агаццарі ще не є типовим представником римської оперної школи. Його значення в історії опери полягає перш за все в тому, що творчістю своєю він підготував перехід від усталених вже норм «Флорентійського гуртка» до нових творчих засад.

Опери, в яких з'являються майже всі елементи нового римського стилю, створює ватіканський співак Стефано Ланді. «Смерть Орфея» Ланді датується 1619 роком. Арія п'яного Харона з цієї опери вважається тим паростком, з якого пізніше розвинувся жанр комічної «опери-буф».

Втім, дослідники вважають, що значно більший вплив на розвиток римського оперного стилю мав твір того ж Стефано Ланді «Сант-Алессіо» («Святий Олексій»), прем'єрою якої 1634 року відкрився приватний театр на три тисячі глядачів в Палаццо Барберіні. Ланді написав свою оперу на поетичний текст прелата Джуліо Роспільйозі, який пізніше став кардиналом, а наприкінці 60-х років XVII сторіччя — папою Клементом IX. Ця опера, незважаючи на її релігійний сюжет, мала багато комічних сцен.

Крім двох згаданих митців до гуртка Палаццо Барберіні належали ще кілька римських композиторів. Взагалі гурток Палаццо Барберіні чимало зробив для подальшого розвитку ідей «Камерати».

Але першого справжнього майстра італійська опера отримала тільки в особі Клаудіо Монтеверді, чиї твори вважаються класичними. Народився він в місті Кремоні, почав свою кар'єру як скрипаль, потім став співаком, і лише після цього спробував свої сили в композиції, написавши свою першу
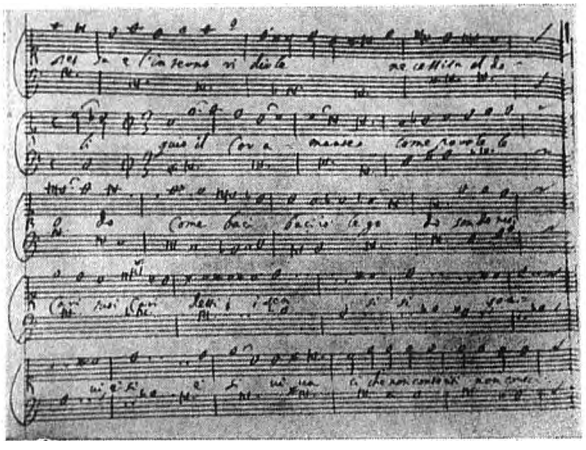
Автограф сімдесятип'ятирічного Монтеверді. Сторінка партитури опери «Коронація Поппеї».

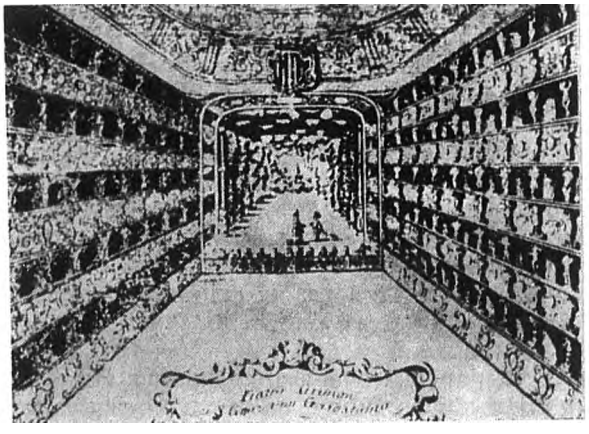

Інтер'єр венеціанського театру «Сан-Джованні-Крісостомо».

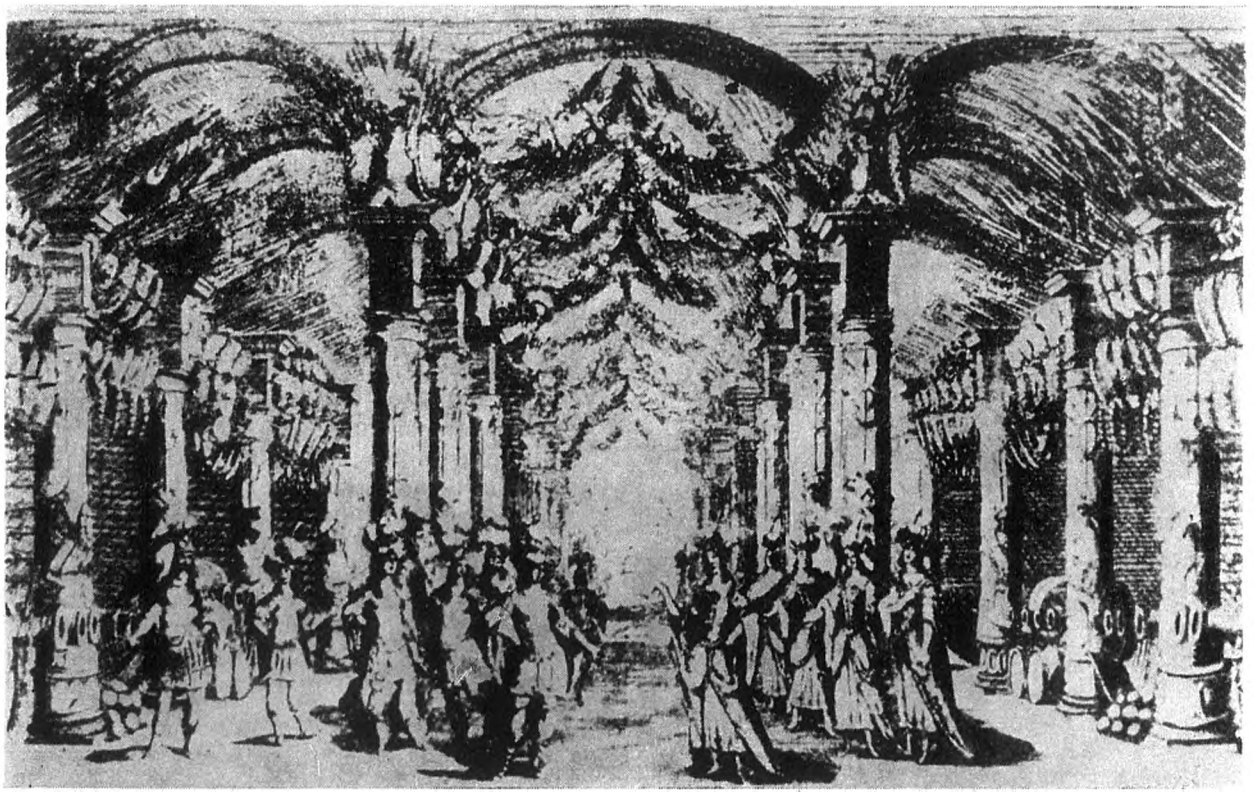

Сцена з опери Честі «Золоте яблуко».

оперу «Орфей». Прем'єра її відбулася 1607 року в місті Мантуя. 1613 року Монтеверді переїхав до Венеції, де й розквітнув його талант.

Тогочасна Венеція славилася як центр не тільки образотворчого, але й музичного мистецтва. Саме там 1637 року постановкою опери Франческо Манеллі «Андромеда» відкрився перший публічний оперний театр «Сан-Кассіано», заснований Бенедетто Феррарі. Цей театр могли відвідувати всі бажаючі — треба було тільки заплатити за квиток. Коштував квиток (від дня відкриття театру «Сан-Кассіано» в 1637 році і аж до 1700 року) дві ліри. Це був надзвичайно важливий крок уперед в історії розвитку оперного мистецтва, бо в такий спосіб воно позбувалося нарешті залежності від примх меценатів. Втім, орієнтація на касові збори вже тоді вимагала від власників театрів неабиякої фінансової промітності. Річ у тім, що левова пайка прибутків розподілялася між співаками, чиї гонорари були надзвичайно високі. Особливо це стосувалося співачок — тоді їх взагалі було мало, і тому більшість жіночих ролей доводилося виконувати чоловікам.

Венеціанська опера відрізнялася від флорентійської та римської демократичнішими сюжетами, які черпалися не тільки з античної міфології, а й з творів Аріосто і Тассо.

Театр «Сан-Кассіано» був першою ластівкою. На кінець XVII сторіччя у Венеції вже було вісімнадцять публічних театрів, і всі вони ставили опери. Венеціанські театри, як правило, діставали назву тієї церкви, в сусідстві з якою вони містилися. Так, 1639 року відкрився оперний театр «Сан-Джованні-е-Паоло», 1641 року — театр «Сан-Моїз» і так далі. Театри потребували все нових і нових опер, та завдяки венеціанським композиторам вони не зазнавали репертуарного голоду. В 1637—1700 рр. у Венеції було поставлено близько 360 опер 70 композиторів. Понад шістдесят прем'єр відбулося в театрі «Сан-Сальваторе» тільки з 1661 по 1700 рік. Сорок дев'ять опер було поставлено театром «Сан-Джованні-е-Паоло»; сорок три опери показав протягом двадцяти трьох років театр «Сант-Анжело». Після 1678 року провідним у Венеції став театр «Сан-Джованні-Крісостомо».

Клаудіо Монтеверді присвятив венеціанській опері понад тридцять років свого життя. Найвизначнішим його твором вважається останній — «Коронація Поппеї» (1642).

Після Монтеверді плеяду венеціанських композиторів очолив його найталановитіший учень Франческо Каваллі, автор більш як сорока опер, з-поміж яких найвідоміші «Весілля Фетіди» (1639), «Дідона» (1641) і «Язон» (1642).

Слава Каваллі сягала за межі Венеції й Італії. Його було запрошено до Парижа. Кардинал Мазаріні доручив Каваллі написати оперу до свят з нагоди одруження французького короля Людовіка XIV з іспанською інфантою Марією-Терезою. За наказом кардинала Мазаріні в Тюїльрі був збудований оперний театр, в якому відтоді відбувалися вистави італійських опер.

Справу Монтеверді і Каваллі продовжив Марк-Антоніо Честі. Він створив понад сто опер і далі розвинув традиції демократичного венеціанського стилю, зробивши центральним елементом опери арію. Найбільш відома опера Честі «Золоте яблуко» була поставлена 1668 року. Опера мала пролог і п'ять дій, їй передувала увертюра.

Традиції венеціанської опери збагачував і продовжував Алессандро Страделла. Венеціанський стиль домінував в оперному мистецтві протягом усієї другої половини XVII сторіччя. Шляхи розвитку опери, що вели з Флоренції в Рим, а звідти в Мантую і Венецію, наприкінці XVII сторіччя привели до Неаполя. Відтоді на протязі ста п'ятдесяти років неаполітанці монополізували оперну сцену не лише в своїй країні, а й в усій Європі.

ПОЛЬСЬКІ ДРУЗІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Недалеко від Кракова, у відомому польському курортному містечку Криниця, живе польська художниця Анна Чартористька, подруга молодечих років Ольги Кобилянської. Художниця, якій сповнилося 78 років, не залишає активної творчої праці.

Ще в 1912 році А. Чартористька намалювала портрет своєї подруги, який вона нещодавно подарувала музею ім. Ольги Кобилянської в Чернівцях. Три інші твори художниці — портрети Шопена, Міцкевича і Падеревського — зберігаються в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

Творчий доробок Анни Чартористської складається з 165 картин — портретів видатних діячів культури, пейзажів, натюрмортів тощо.

Чимало своїх творів художниця присвятила мальовничій природі Буковини.

Нещодавно А. Чартористську відвідав відомий у Польщі перекладач української літератури Станіслав Едвард Бури. В 1966 році у видавництві «Пакс» вийшла перекладена ним повість О. Кобилянської «Земля» з післямовою, в якій С. Е. Бури розповідає про творчість української письменниці.

Юрий КРИЛАЧ

м, Щецін,

ДЕСАНКА МАКСИМОВИЧ

Ліричні поезії

Любов

Я потерпаю, збираючи квіти край стежки: а що, як
Мучишся ти в цю хвилину?
Я від ясного сонця і сміху тікаю: а що, як
Морок тебе заливає?
Та коли хмара важка на моє життя враз насуне,
Я дослухаюсь: а що, як смієшся безжурно,
Що, як далекі тобі самота моя й горе?

Казка

Покохала рання у полі ружа
чорний колючий терен.
Любий, не віриш ти, мабуть, що ружа
та й покохала терен?
І коли вона йому на світанні
повідала, як кохає,
терен зневажливо засміявся.
Любий, не віриш ти, мабуть, що терен
зневажливо засміявся?
А одного дня, коли хтось у полі
ружу хотів зірвати,
терен сколов йому руки.
Любий, не віриш ти, мабуть, що терен
сколов йому руки?

Скрипки Чайковського

Звідки цей голос промерзлого в небі холоднім,
Стомленого журавля? Чи, може, на нього,
Голос цей, ніч чатувала і викликала з безодні?
Звідки ж ячання пташине стума доносить сьогодні —
З болем тамовані крики серця людського?

Він це, голос, що вмер і чужий зробився...
В одяг розплаканих звуків смичка сумного
Перебрався тепер і давнім докором явився
Тайно, мені лиш одній, із валу нічного.

Думала, загадка голосу, теплої і низької
Віолончелі його, в мені давно перетліла.
А вона відтоді все не дає спокою,
Від отих перших снів, коли, тремтяча і біла,

Ждала я крику птахів крізь сиву хмарину,
Зріднена дужче з ним, ніж з людськими серцями.
Він це. Не відшукав куща собі для спочину,
Між берегами ночі блука без тями.

Втишиться все. Бойовища пустку обвине
Пояс сонячних кіс і ясного колосся.
Ява найгірша у сни блакитні порине.
Він лиш, в ячання перебраний журавлине,
Із пустель забуття дзвенить мені й досі.

Тиша

Слухай, як тиша хлюпає в берег узгір'я
і прибува, мов прибій.
Слухай, як стебло тиші повзе по стовбурах сосон,
обвиваючи їх, мов плющ.
Вчувай, як спокійно спить, схиливши на груди голову,
птах, як журно співає малесенька біла хмарка,
пливучи в забуття.

Вересень

Підноситься небо, підноситься в безкрай
над землею.
Злякались птахи — коли б не втекло — і за ним пурхнули,
неспокійними, чорними зорями поробившись.
З квітів дозрілих срібний пилок
звівся вгору.
Сосни, щоб з ока його не спустити,
вгору погнались.
А я побігла на горб далекий —
його вхопити за синій пояс.

Самота

Відійшли усі. Лише квіт лісовий ще стоїть коло мене,
мій вірний друг від рання до смерку.
Кличуть його за собою вітри, струменем дужим і свіжим
обдають його стан, та він, мов прип'ятий,
лишається коло мене,
Прилітають метелики і на вухо йому —
маленьке, рожеве вухо — шепочуть, щоб з ними йшов,
та лишається він, личко схиливши мені на долоню.
Сідає птах на галузку сусідню і лагідно манить,
та він одвернувся і слухає, що я кажу.
Прийдуть вітри — і відходять; метелик тріпоче крильцями —
знявся й метелик; птах галузку струснув — і пурхає далі;
довга падає тінь якоїсь людини — відійшла і людина.
Відходять усі. Лише квіт польовий ще стоїть коло мене.
Тінь тоненька його показує, звільна кружляючи, наче стрілка,
котра година дня й самоти.

З сербохорватської переклала
Майя ЛЬВОВИЧ

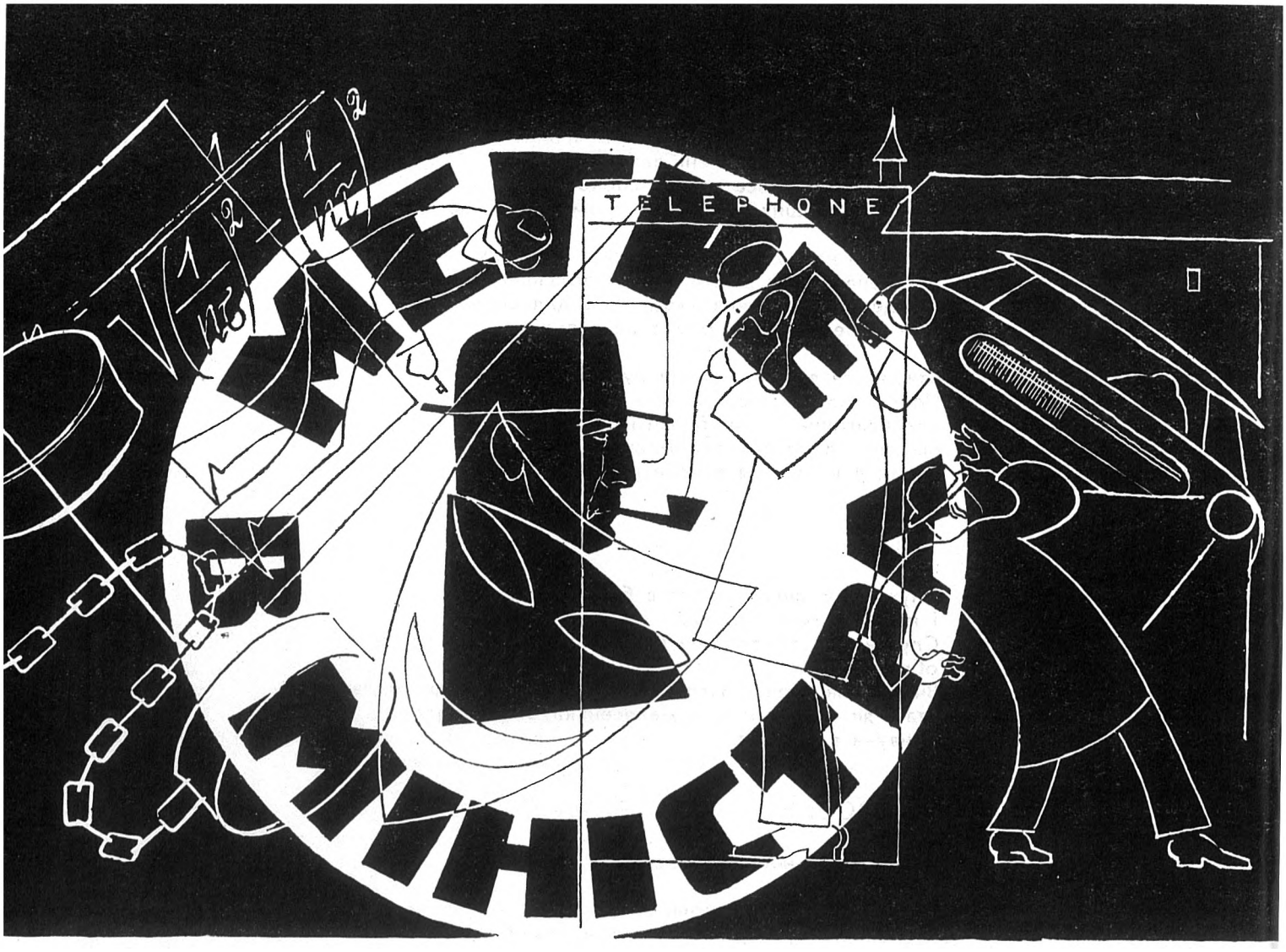

ЖОРЖ СІМЕНОН

Малюнки В. Крижанівського

РОМАН

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

А ЛЮКАС НЕВДОВОЛЕНИЙ

Повертаючись із пивнички «Дофін», куди він був зайшов випити кухоль пива, Мегре побачив Жанв'є, який швидко прямував до кримінальної поліції.

Ополудні стало зовсім тепло. Сонце вже не було таке бліде, і Мегре вперше цього року залишив пальто в кабінеті. Він двічі чи тричі гукнув Жанв'є. Той став, побачив його і пішов назустріч.

— Хочеш чогось випити?

Комісар не мав охоти так швидко вертатись на Набережну. Трохи в цьому винна була весна, а трохи непевне становище, в яке він потрапив минулої ночі.

У Жанв'є був дивний вираз обличчя, мов у людини, котра не знає, чи дадуть їй зараз перцю, а чи в чомусь похвалять. Замість спинитись біля шинквасу, вони пройшли в глиб залу, де о цій порі нікого не було.

— Питимеш пиво?

— Коли ваша ласка.

Обидва мовчали, поки їм принесли пиво.

— Ми не одні займаємось мамзеллю, патроне, — тихо мовив Жанв'є. — У мене таке враження, що нею цікавиться чимало осіб.

— Викладай, що розвідав.

— Перше, що я сьогодні вирішив зробити, це придивитись до міністерства на бульварі Сен-Жермен. Метрів за сто на протилежнім пішоході я побачив Руж'є, який вдавав, ніби ловить гав.

І Мегре, і Жанв'є добре знали Гастона

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 3, 1967 р.

Руж'є, інспектора з вулиці Соссе, що з ним вони, зрештою, перебували в якнайліпших стосунках. Це був непоганий чоловік, мешкав він на околиці міста й завжди носив при собі фотографії своїх шести чи семи діток.

— Він тебе бачив?

— Так.

— Балакав з тобою?

— На бульварі майже нікого не було в ту пору, і я не мав за кого сховатись. Коли я порівнявся з ним, він спитав: «І ти тут?» Я прикинувся дурником. «Що ти маєш на увазі?» Тоді він, хитро примруживши око, відказав: «Та нічого. Не подумай, що я в тебе щось випитую. Просто сьогодні тут аж занадто знайомих пик. І, як на лихо, жодного бістро біля цього зас... міністерства».

З місця, де ми стояли, видно було внутрішній двір, і я побачив там Раміре з загальної служби розвідки. Він жваво розмовляв з консьєржем. Я вирішив грати комедію до кінця і подався далі. На вулиці Сольферіно я зайшов до кафе й знічев'я погортав телефонний довідник. І знайшов там цю Бланш Ламот, а також її адресу: вулиця Вано, шістдесят три. Виявляється, я був усього за два кроки од неї.

— І знов наткнувся на інспекторів з безпеки?

— Не зовсім. Ви ж знаєте, вулиця Вано як у провінції, в деяких дворах є навіть садочки. Шістдесят третій номер — прибутковий будинок, нічим особливим не вирізняється з-поміж інших, однак затишний. Консьєржка в своїй будці саме чистила картоплю. «Мадемуазель Ламот удома?» — спитав я. Мені здалося, що вона дивиться на мене з неприхованою іронією. Та я не здавався: «Я інспектор страхової компанії. Мадемуазель Ламот виявила бажання застрахувати своє життя, і я прийшов виконати деякі формальності». Вона не засміялась, а спитала: «Скажіть, скільки поліцій у Парижі?» — «Я вас не розумію, мадам». — «По-перше, вас я вже бачила два роки тому з одним огрядним комісаром, — забула, як його прізвище, — коли дама з п'ятдесят сьомого номера наковталась люміналу. Та й ваші колеги теж щось занадилися сюди». — «І багато їх тут побувало?» — спитав я. «Перший прийшов учора вранці». — «Він показував значок?» — «А я не питала. Не питаю й у вас. Я й так упізнаю інспектора поліції». — «І багато питань задав він вам?» — «Чотири, може, п'ять: чи живе вона сама; чи правда, що іноді приймає товстуна років п'ятдесяти... Я сказала, що ні». — «А це правда?» — «Так. Потім, чи приходить вона додому з портфелем. Я відповіла, що іноді приходить, бо має вдома друкарську машинку й часто бере з собою якусь роботу. Мабуть, ви знаєте так само добре, як і я, що вона працює секретаркою в міністра?» — «Так, мені це відомо». — «По тому він поцікавився, чи приносила вона портфель учора. Я відповіла, що не завважила. Тоді він удав, що йде геть. Я зійшла на другий поверх, де щодня допомагаю по господарству одній дамі. Трохи згодом почула, що й він підіймається сходами. Я не показувалась йому на очі. Проте знаю, що він спинився на четвертому поверсі навпроти дверей мадемуазель Бланш і зайшов до її кімнати». — «І ви дозволили?» — «Я вже давно служу консьєржкою і навчилася не заїдатися з поліцією». — «І довго він там пробув?» — «Хвилин з десять». — «По тому він ще раз приходив?» — «Ні, приходив якийсь інший». — «Ви казали про це вашій квартирантці?»

Мегре слухав, утупивши очі в свій кухоль, силкуючись пов'язати почуте з відомими йому подіями.

А Жанв'є тим часом провадив далі:

— Вона збентежилась. Відчула, що червоніє й вирішила за краще сказати правду: «Я їй розповіла, що хтось приходив і розпитував про неї, а також підіймався на її поверх. Але ні словом не згадала про поліцію». — «Вона була здивована?» — «Спочатку. А потім пробурмотіла: «Здається, я знаю, в чому тут річ». За кілька хвилин, скоро вона пішла на роботу, знову прийшло двоє. Ці теж мені сказали, що вони з поліції. Менший показав якийсь значок, та я на нього навіть не глянула». — «Вони теж ходили нагору?» — «Ні, вони задали мені ті ж самі та ще декілька інших запитань». — «Яких саме?» — «Чи часто вона виходить з дому і з ким, які в неї друзі, подруги, чи часто розмовляє вона по телефону, чи...»

— І що ж вона сказала тобі про ту Бланш? — урвав його Мегре.

— Вона назвала мені ім'я однієї з її подруг, Люсілі Крістен, що працює в якомусь бюро і до того ж косоока. Мадемуазель Бланш обідає в ресторані «Під трьома міністерствами» по бульвару Сен-Жермен. Вечерю вона готує собі сама. І ота Люсіль Крістен досить часто приходить до неї вечеряти. Адресу її вивідати мені не вдалося.

Консьєржка розповіла мені ще про одну подругу Бланш, яка рідше з'являється на вулиці Вано, мадемуазель сама їздить до неї щонеділі на обід. Це дружина уповноваженого з Галля, Арієля на ймення, і мешкає по вулиці Курсель. Консьєржка вважає, що вона з Лароша-на-Йоні, як і мадемуазель Бланш.

— Ти ходив на вулицю Курсель?..

— Вивідки дещо дали. Я зайшов до пані Арієль, матері трьох дітей, з яких найменшому вісім років. Я знову зіграв роль страхового інспектора. Вона зустріла мене чемно. Отже, можна припустити, що я прийшов

перший. Вона знає Бланш Ламот іще з Ларошa, де вони вчилися разом у школі. Пізніше вони згубили одна одну з очей і випадково здибались у Парижі три роки тому. Пані Арієль запросила свою давню подругу в гості, і та взяла собі за звичку щонеділі обідати в неї. Все інше не викликає ніякої підозри. Бланш Ламот веде поміркований спосіб життя, з головою поринає в роботу і прихильно відзивається про свого хазяїна, за якого вона ладна піти на муки.

— Все?

— Ні. Ось уже скоро рік, як Бланш спитала Арієля, чи він, бува, не знає де вільного місця для одного знайомого, котрий перебуває у великій скруті. Це стосувалося Флері. Арієль, що видався мені порядною людиною, взяв його до себе в канцелярію. Флері мав з'являтись на роботу о шостій годині ранку...

— І що ж було далі?

— Попрацював він днів зо три, і тільки його й бачили. Мадемуазель Бланш горіла від сорому. Вона вибачалась, як тільки могла.

Я вернувся на бульвар Сен-Жермен, маючи на думці зайти в ресторан «Під трьома міністерствами». Віддалеки я помітив не тільки Гастона Руж'є, а й ще одного його колегу, прізвище забув...

Мегре намагався дати якийсь лад тому, що почув. Отже, в понеділок увечері Огюст Пуен подався на свою приватну квартиру по бульвару Пастера й лишив там Каламову доповідну, вважаючи, що там вона буде в більшій безпеці, аніж десь-інде.

Вранці у вівторок хтось, видавши себе за агента поліції, з'явився на вулицю Вано, в будинок, де мешкає Бланш, і, задавши консьєржці кілька безвідносних запитань, зайшов у квартиру секретарки.

Чи справді це був хтось із поліції?

Якщо так, то тут пахло гіршим, ніж уявляв собі комісар. Проте якесь чуття підказувало йому, що перший візит не мав нічого спільного з вулицею Соссе.

Може, це був той самий чоловік, що, не знайшовши нічого в секретарки, подався на бульвар Пастера й заволодів Каламовою доповідною?

— А вона тобі його не змалювала?

— Слабо. Якийсь тип невизначеного віку, огрядний, має звичку допитувати людей, аби вони думали, що він з поліції.

Майже так само хазяїн бару на вулиці Жакоб описував чоловіка, який підійшов до Пікемаля і кудись його повів.

Що ж до тих ранкових гостей, які не піднімались у квартиру секретарки, то вони явно скидалися на людей зі служби безпеки.

— Що мені робити далі?

— І сам не знаю.

— Стривайте, трохи не забув: коли я проходив бульваром Сен-Жермен, то, здається, бачив в одному з барів Люкаса.

— Мабуть, то був він.

— Його теж цікавить ця справа?

— Начебто.

— То мені й далі займатися секретаркою?

— Не знаю. Спершу треба побачити Люкаса. Зачекай хвилинку.

Мегре підійшов до телефону і зв'язався з кримінальною поліцією.

— Люкас уже повернувся?

— Ще ні.

— Це ти, Торанс? Як тільки він прийде, пришли його до мене в «Дофін».

Вулицею проходив хлопчик з останнім випуском газет. Мегре завважив, що заголовки надруковано величезними літерами, і пішов до виходу, добуваючи з кишені монетку.

Сівши поруч Жанв'є, він розіслав на столі газету. На всю сторінку стояв заголовок:

«АРТЮР НІКУ ВТІК!»

Новина була настільки сенсаційна, що газета віддала їй першу сторінку.

«Інтерес до Клерфонської справи несподівано спалахнув з новою силою, і дехто, певно, зовсім утратив спокій.

Відомо, що на другий день після завалу громадськість почала вимагати ретельного розслідування, аби виявити винуватців.

Фірма «Ніку і Совгрен», яка спорудила п'ять років тому цей горезвісний санаторій, мала, звичайно, стати об'єктом суворого й негайного розслідування. Чому ж нічого цього немає й досі! Відповідь на це запитання безсумнівно дадуть нам найближчі дні. Як не є, а Артюр Ніку, боячись показатись людям на очі, вирішив за краще податися на свою мисливську віллу в Солонь.

Поліції, здається, було все відомо. Дехто запевняє, що саме вона порадила підприємцеві поки що щезнути, аби уникнути можливих неприємностей.

І тільки сьогодні вранці, через чотири тижні після катастрофи, у верхах зважились викликати Артюра Ніку, щоб поставити йому ті кілька запитань, що вже стільки часу не сходять буквально у всіх з уст. Рано-вранці двоє інспекторів служби безпеки з'явились на віллу, де вони не застали нікого, крім мисливського сторожа.

Той сказав їм, що його хазяїн увечері поїхав невідомо куди.

Та невдовзі все з'ясувалося. Од сили дві години тому наш спеціальний кореспондент у Брюсселі повідомив нас, що Артюр Ніку прибув до міста вранці й зайняв номер-люкс у готелі «Метрополь».

Він прийняв нашого кореспондента і відповів на кілька запитань, які ми подаємо разом з відповідями без скорочень.

— Чи правда, що ви квапливо виїхали зі

своєї вілли в Солоні, бо вас попередили, що прибуде поліція!

— Ні. Це зовсім не так. Я не знав і досі не знаю про наміри поліції, яка легко могла мене розшукати.

— Ви покинули Францію, передбачаючи новий хід подій!

— Я прибув до Брюсселя у справах фірми.

— Що це за справи!

— Будівництво аеродрому, на яке я дістав замовлення.

— Чи маєте ви намір повернутись до Франції й віддати себе в руки властей!

— Я не збираюсь змінювати що-небудь у своїх планах.

— Чи не хочете ви цим сказати, що будете в Брюсселі доти, поки заглухне Клерфонська справа!

— Повторюю, я залишатимусь тут доти, доки цього вимагатимуть справи фірми.

— Навіть якщо буде видано ордер на ваш арешт!

— Поліція мала цілий місяць, щоб допитати мене. Якщо вона цього не зробила досі, то нехай тепер лупає очима.

— Ви чули що-небудь про Каламову доповідну!

— Не знаю, що ви маєте на увазі.

На цьому Артюр Ніку урвав своє інтерв'ю, яке наш кореспондент тут же переказав нам по телефону.

Є чутки, — хоча ми ще не отримали підтвердження,—що якась молода білява, елегантно зодягнена дама, особу якої ще не встановлено, прибула туди за годину після Ніку і він одразу ж прийняв її в своєму номері. Вона перебуває там і досі.

З вулиці Соссе нам підтвердили, що двоє інспекторів справді їздили до Солоні, аби задати кілька запитань підприємцеві. Коли ми спитали про ордер на арешт, нам відповіли, що поки що це ще не на часі».

— Це і є наша справа? — скривившись, пробурмотів Жанв'є.

— Оце вона і є.

Жанв'є розтулив було рота, аби запитати, як воно вийшло, що Мегре займається політичною аферою, та ще й такою заплутаною, але змовчав. Раптом вони побачили Люкаса, який переходив площу, злегка тягнучи, за звичкою, ліву ногу. Не спиняючись біля шинквасу, він підійшов до їхнього столу і сів навпроти. Витер чоло, на лиці його застиг вираз невдоволення.

Показавши на газету, він мовив зневажливим тоном, чого досі ніколи не дозволяв собі при Мегре:

— Я теж щойно прочитав це.

І комісар відчув себе трохи винуватим перед своїми колегами. Тепер і Лапуант зрозуміє, про що йдеться.

— Кухоль пива? — запропонував Мегре.

— Ні. Склянку перно.

Це теж не схоже було на Люкаса. Зачекали, доки їм подали замовлення, відтак заговорили у півголоса.

— Ти, мабуть, усюди натикався на людей з Великого Дому?

Так вони між собою називали службу безпеки.

— Ви ж могли мені порадити, щоб я був трохи обережніший! — буркнув Люкас. — Якщо йдеться про те, аби бігати з ними наперегони, то мушу вас попередити, що вони на кілька кругів обігнали нас.

— Розповідай.

— Що?

— Що з'ясував.

— Спершу я тинявся по бульвару Сен-Жермен, куди прийшов за кілька хвилин після Жанв'є.

— І бачив Руж'є? — спитав Жанв'є, що не втримався від посмішки, уявляючи собі комічність ситуації.

— Він стовбичив посеред хідника й помітив мене віддалеки. Я вдав, що дуже поспішаю. Він весело гукнув: «Ти шукаєш Жанв'є? Він щойно завернув за ріг вулиці Сольферіно!» Самі знаєте, як це приємно, коли з тебе глузує хтось із вулиці Соссе. Не годен вивідати щось про Жака Флері поблизу міністерства, я...

— А в телефонний довідник ти не заглядав? — спитав Жанв'є.

— Я про це навіть не подумав. Знаючи, що він буває в барах на Єлісейських Полях, я подався в «Фуке».

— Б'юсь навзаклад, що його адреса є в довіднику.

— Можливо. Ти даси мені закінчити?

Жанв'є охопив веселий настрій, немов того, хто на чомусь попікся, а потім бачить, що те саме сталося й з іншим.

Одне слово, всі троє — і Мегре, і його двоє помічників — почували себе ніяково, обидва інспектори діяли незграбно й добре уявляли собі, як із них кепкують колеги.

— Я поговорив з барменом. Флері в барі знають як облупленого. Він довго п'є наборг, а коли сума солідно виростає, йому закривають кредит. Тоді він зникає на кілька день — робить те саме по інших барах і ресторанах.

— Але врешті платить?

— Одного вечора він знов заходить, весь сяючи, і з недбалим виглядом сплачує борг.

— А потім усе починається спочатку?

— Еге ж. Це триває вже роки.

— І він весь час так поводить себе, відколи працює в міністерстві?

— Атож, з тією лише різницею, що, оскільки нині він начальник канцелярії і його

вважають впливовою особою, то багато людей його частують. Раніше він пропадав десь місяцями. Якось його бачили в Галлі: він рахував кошики капусти, яку вивантажували з машин.

Жанв'є багатозначно глянув на Мегре.

— У нього є жінка й двоє діток у Ванві. Він їм, мабуть, посилає дещо на прожиток. Його дружина, здається, прибирає в якогось старого. Діти теж працюють...

— З ким він ходить по барах?

— Досить довго водив даму літ сорока, пишну брюнетку, Марсель на ймення, в яку він начебто був закоханий. Подейкують, що він наглядів її в касі пивнички біля воріт Сен-Мартен. Що з нею сталося потім — ніхто не відає. А ось уже більше як рік живе він з якоюсь Жакліною Паж, мешкає з нею в квартирі над «Італійською бакалією» по вулиці Вашінгтон. Жакліні двадцять три роки, вона іноді знімається в кіно. Намагається завести знайомство з усіма продюсерами, режисерами й акторами, що відвідують «Фуке», і старається всіляко догодити їм.

— Флері закоханий у неї?

— Здається.

— Ревнує?

— Так кажуть. Тільки він не наважується відкрито обурюватись, вдає, ніби нічого не помічає.

— Ти її бачив?

— Вирішив, що не завадить, і подався на вулицю Вашінгтон.

— І як ти їй пояснив мету свого візиту?

— Не довелось нічого пояснювати. Вона відчинила двері й одразу ж вигукнула: «Знову!»

Жанв'є і Мегре мимоволі обмінялись усмішками.

— Що «знову»? — спитав Мегре, який загодя знав, що той відповість.

— Мовляв, знову з поліції, бо перед мною вже побувало двоє.

— Окремо?

— Ні, разом.

— Вони розпитували її про Флері?

— Спитали, чи працює він коли-небудь удома ввечері й чи приносить із собою які документи з міністерства.

— А вона що?

— Одказала, що вечорами вони займаються іншим. Ця дівка гостра на язик. І що цікаво: її мати здає напрокат стільці в церкві Пікп'ю.

— Вони робили обшук?

— Ні, тільки оглянули кімнати. Квартирою це не назвеш, а скоріше табором. На кухні фактично готують тільки ранкову каву. В інших кімнатах — вітальні, спальні й там, де мала бути їдальня, — страшний безлад: всюди валяються жіночі туфлі, білизна, журнали, пластинки, дешеві романи, а про пляшки і склянки годі й казати.

— Жакліна готує йому обід удома?

— Інколи. Здебільша вона ніжиться в постелі до полудня. Іноді він їй телефонує, щоб вона йшла в ресторан, і вони пообідають разом.

— У них багато друзів?

— Всі ті, що вчащають з ними до тих самих гадючників.

— І це все?

В Люкасовому голосі вперше прозвучав докір, коли він відповів:

— Ні, не все! Ви дали мені настанову вивідати якомога більше. Перш за все, у мене є список якогось десятка колишніх коханців Жакліни. Серед них є і такі, з якими вона стрічається й досі. — Скривившись від огиди, він кинув на стіл списаний олівцем аркуш паперу. — Зверніть увагу, що серед них є також двоє політичних діячів. Далі: я, здається, відшукав Марсель.

— Як?

— Ногами. Починаючи від Опери, обійшов усі пивнички на Великих Бульварах.

— Вона знову працює в касі?

— Ні, але її там пам'ятають. І бачили в кварталі. Хазяїн гадає, що вона мешкає десь неподалік по вулиці Блондель. Він часто зустрічав її на вулиці Круассан, і в нього склалася думка, що вона працює в редакції газети або в друкарні.

— Ти перевірив?

— Ще ні. А треба? — спитав він таким тоном, що Мегре невиразно промимрив:

— Ти сердишся?

Люкас штучно усміхнувся.

— Та ні. Тільки це все-таки кумедна робота, еге ж? Тим паче, коли дізнаєшся згодом з газет, що йдеться про цю брудну справу! Як треба, я ще піду на вивідки, але відверто кажучи...

— Гадаєш, мені більше подобається бабратися в ній, аніж тобі?

— Знаю, що ні.

— Вулиця Круассан не така вже й довга. Там усі знають один одного.

— Отже, я повинен іще раз пройтися слідами хлопців з Великого Дому?

— Виходить.

— Гаразд! Тоді я пішов. Можна ще одну?

І він показав на склянку, яку щойно спорожнив. Мегре кивнув офіціантові налити йому перно і в останню мить замовив собі теж перно замість пива.

Інспектори інших служб, що скінчили свій трудовий день, заходили випити, зупинялися біля шинквасу і махали їм рукою. Мегре, нахмуривши чоло, думав про Огюста Пуена, який напевно вже прочитав статтю й чекав з хвилини на хвилину, що його ім'я з'явиться великими літерами у всіх газетах.

Його дружина, якій він без сумніву все розповів, теж, мабуть, тривожилася. Чи сказав він що-небудь мадемуазель Бланш? І чи помічали всі троє, що під них підкопуються з усіх боків?

— А що мені робити? — запитав Жанв'є голосом людини, яка змирилася зі своєю роллю, хоч вона їй і не подобається.

— В тебе вистачить відваги постежити за вулицею Рено?

— Цілу ніч?

— Ні. Об одинадцятій я пришлю Торанса заступити тебе.

— Ви гадаєте, там можна щось вистежити?

— Ні, — признався Мегре.

В голові у нього не було жодної думки. Точніше, їх було так густо, що він не міг крізь них продертися.

Знов і знов доводилось вертатися до найпростіших фактів, які можна було перевірити.

Він був певен, що в понеділок ополудні Пікемаль з'явився в кабінеті міністра цивільного будівництва. В консьєржа заповнив картку. Мегре її не бачив, але вона була зареєстрована, і Пуен не міг видумати цих відвідин.

Щонайменше дві особи, які перебували в сусідніх кімнатах, мали змогу чути їхню розмову: мадемуазель Бланш і Жак Флері.

Служба безпеки також про це подумала, бо її представники побували вдома у кожного з них.

Чи справді Пікемаль передав Огюстові Пуену Каламову доповідну?

Мегре здавалось неймовірним, щоб той розіграв усю цю комедію, яка, зрештою, була ні до чого.

Пуен подався на приватну квартиру, що на бульварі Пастера, й лишив документ у кабінеті. В цьому комісар також йому вірив.

Отже, особа, яка другого дня вранці завітала до мадемуазель Бланш і обнишпорила її квартиру, не знала певно, де доповідна.

А ополудні документ пропав.

В середу вранці зникає Пікемаль.

Того ж дня Маскуленова газета вперше заговорила про Каламову доповідну і прямо спитала, хто ховає документ.

Мегре ворухнув губами й тихо мовив, наче до самого себе:

— Або її викрадено, щоб знищити, або щоб якось використати. Досі начебто ніхто з неї не скористався.

Люкас і Жанв'є слухали його, не перебиваючи.

— Принаймні...

Він повільно надпив до половини свою склянку й витер губи.

— Принаймні здається, ніби все страшенно заплутано, але в політиці рідко буває щось просто. Тільки одна чи дві особи, причетні до Клерфонської справи, зацікавлені в тому, аби знищити цей документ. Коли ж стане відомо, що він зник, вигулькнувши на кілька годин на поверхню, вся підозра, певна річ, упаде на них.

— Це я начебто розумію, — пробурмотів Жанв'є.

— Принаймні тридцятьом політичним діячам, не рахуючи самого Ніку, загрожує скандал або й щось гірше. А якщо ви зуміємо кинути підозру на когось одного, сфабрикувати проти нього докази, та ще коли він беззахисний, то матимете козла відпущення. Огюсту Пуенові нема як боронитись...

Люкас і Жанв'є здивовано глянули на нього. Мегре зовсім забув, що вони знали тільки частину справи. І ось тепер він переступив поріг, за яким іще можна було дещо тримати від них під секретом.

— Він був серед гостей Ніку в Самуа, — сказав Мегре. — Його дочка одержала в подарунок від підприємця золоту авторучку.

— Ви з ним бачились?

Мегре кивнув головою.

— Виходить, це він...

Люкас не закінчив свого запитання.

Мегре й так зрозумів: інспектор хотів спитати: «Виходить, це він звернувся до вас по допомогу?»

Од ніяковості, що тяжіла над трьома співрозмовниками, не лишилося й сліду.

— Так, він. В даний момент я був би здивований, якби цього не знали й інші.

— Виходить, нема чого критись?

— В усякому разі, від служби безпеки — ні.

Вони посиділи ще з чверть години. Мегре підвівся перший, побажав їм доброго вечора й про всяк випадок зазирнув до свого кабінету. Новин не було ніяких. Не дзвонив ні Пуен, ні хтось інший, причетний до Клерфонської справи.

При обіді пані Мегре з чоловікового виразу обличчя зрозуміла, що краще нічого не питати. Вечір він провів над «Вісником Інтерполу» і о десятій уже ліг у ліжко.

— У тебе сьогодні було багато роботи?

Запитання це довго крутилось у неї на кінчику язика.

— Та небагато, але паскудна, страх!

Мегре двічі хотів простягти руку до телефону й подзвонити Огюстові Пуену. Він і сам не знав, що скаже йому, але хотілося зв'язатися з ним.

Устав о восьмій. За вікном плив легкий туман і, здавалось, приглушував вуличний шум. Мегре пішов на ріг бульвару Рішар-Ленуар, щоб сісти там на автобус. Зупинився біля кіоску з газетами.

Бомба вибухнула. Газети вже не ставили

запитань, а великими літерами повідомляли: **«Клерфонська справа. Жюль Пікемаль, який знайшов Каламову доповідну, зник. Доповідна, передана в високі руки, певно, теж зникла».**

Мегре зібгав газети під пахвою, сів в автобус і не розгортав їх до самої набережної Орфевр.

Йдучи коридором, він почув телефонний дзвінок у своєму кабінеті, наддав ходи і взяв трубку.

— Комісар Мегре? — запитала телефоністка. — Вам уже втретє дзвонять з міністерства цивільного будівництва. З'єднати?

Мегре не встиг навіть роздягтися.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ПРОФЕСОРА МУЧИТЬ СУМЛІННЯ

Це був голос людини, котра не спала вже кілька ночей підряд і не дбає про враження, яке справлять на співрозмовника її слова.

— Ви можете зараз приїхати до мене, Мегре? Хід подій вимагає, аби ви під'їхали — якщо це, звичайно, для вас зручно, — на бульвар Сен-Жермен. Попереджаю: в холі повно журналістів, а телефон не вмовкає ні на мить. Я пообіцяв влаштувати об одинадцятій прес-конференцію.

Мегре глянув на годинник.

— Зараз виїжджаю.

В двері постукали. Мегре ще не встиг покласти трубку, як зайшов Лапуант.

— Ти прийшов мені щось сказати?

— Так, маю для вас новини.

— Важливі?

— Сподіваюся.

— Бери капелюха і гайда зі мною. Поговоримо по дорозі.

Мегре спинився на мить біля чергового і попросив попередити шефа, що на рапорті його не буде. На подвір'ї він підійшов до однієї з машин кримінальної поліції.

— Сідай за кермо. — А коли виїхали на набережну, додав: — Розповідай, тільки швидко.

— Я провів ніч у готелі «Беррі».

— Пікемаль не з'являвся?

— Ні. Цілу ніч на вулиці стовбичив хтось із безпеки.

Мегре так і думав. Однак це його не тривожило.

— Я не хотів заходити до Пікемалевої кімнати серед ночі: довелося б світити, а це помітили б із вулиці. Я зачекав до світанку й заходився оглядати кімнату набагато ретельніше, аніж того разу. Почав перебирати

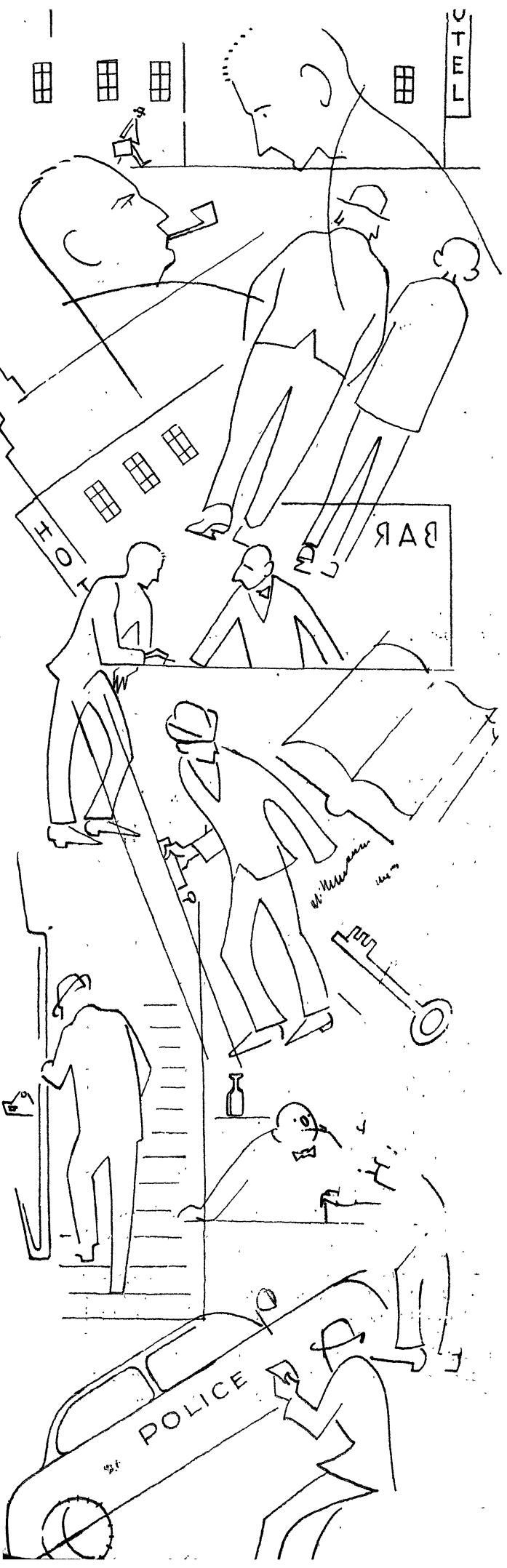

й гортати книги. В одному трактаті з політичної економії я знайшов ось цього листа, що його використовували як закладку.

Однією рукою він правив машиною, а другою дістав з кишені гаман і простяг його Мегре.

— В лівій кишеньці. Написаний на бланку палати депутатів.

Це був аркушик малого формату. Датований минулим четвергом. Дрібний, недбалий почерк, літери налазять одна на одну, закінчення слів майже не можна прочитати.

«Любий пане!

Дякую за повідомлення. Дуже зацікавився тим, що ви мені сповістили, і охоче зустрівся б із вами завтра години о восьмій вечора в пивничці «Круассан» по вулиці Монмартр. Тільки, будь ласка, нікому ані словечка про питання, що вас цікавить.

Ваш...

Замість підпису стояла якась карлючка, що могла нагадувати будь-яку літеру абетки.

— Начебто рука Жозефа Маскулена? — пробурмотів комісар.

— Так, його. Я зранку забіг спитати одного свого приятеля, який працює стенографістом в палаті й знає почерки більшості депутатів. Йому досить було глянути на перший рядок і гриф.

Виїхали на бульвар Сен-Жермен. Перед будинком міністерства цивільного будівництва стояло вже багато автомобілів: круки преси злітались на поживу. Мегре кинув оком на протилежний тротуар, але не побачив там нікого з вулиці Соссе. Може, тепер, коли бомба вибухнула, вони перестали стежити?

— Зачекати на вас тут, патроне?

— Так, мабуть, буде краще.

Мегре перейшов двір, піднявся широкими сходами й опинився в холі з жовтими колонами, засланому темно-червоним килимом. Він одразу ж помітив багато знайомих. Двоє чи троє з них рушили до нього, але їх випередив консьєрж.

— Прошу сюди, пане комісар. Пан міністр чекає на вас.

У просторому похмурому кабінеті, під засвіченою люстрою, стояв Огюст Пуен; він здавався нижчий і огрядніший, аніж на квартирі по вулиці Пастера. Подав Мегре руку, якусь мить потримав його долоню в своїй, з почуттям людини, яка щойно пережила тяжкий удар і вдячна за бодай найменший знак співчуття.

— Щиро дякую, Мегре, що ви приїхали. Я дорікаю собі за те, що вплутав вас у цю справу. Як бачите, я побоювався небезпідставно. — Пуен повернувся до жінки, яка скінчила телефонну розмову й поклала

трубку. — Моя секретарка, мадемуазель Бланш, про яку я вам казав.

Та недовірливо глянула на Мегре. Відчувалось, що вона весь час насторожі. Руки не подала, а тільки ледь кивнула головою.

Обличчя її не відзначалось особливою привабливістю, але під чорною простою сукнею з коміром, облямованим білим мереживом, угадувалося ще молоде, стрункe тіло.

— Якщо ви не проти, ходімо до мене додому. Я так і не зміг звикнути до цього кабінету, де мені завжди трохи не по собі. А ви вже орудуйте тут без мене, Бланш.

— Гаразд, пане міністр.

Пуен пройшов у глиб кабінету, розчинив якісь двері й провадив далі тим самим байдужим тоном:

— Я йтиму попереду, бо тут справжній лабіринт.

Він і сам ніби вперше йшов порожніми коридорами, зупиняючись перед деякими дверима.

Вони вийшли на широкі сходи, потім поминули на горішньому поверсі дві просторі порожні кімнати. А коли пройшли повз прибиральницю в білому фартусі з віником у руці, Мегре зрозумів, що службові кабінети й приймальні лишилися позаду і тут уже квартири.

— Я так і не познайомив вас із Флері. Він сидів у сусідньому кабінеті. Якось це вилетіло мені з голови.

Пуен штовхнув останні двері в коридорі, й вони опинились у вітальні, дещо меншій за інші кімнати. Край вікна сиділа жінка, а біля неї стояла дівчина.

— Мої дружина й донька. Гадаю, нам краще буде говорити при них.

Пані Пуен була звичайна літня жінка. Обличчя дещо видовжене, очі якісь невиразні.

— Передусім я хочу вам подякувати, пане комісар. Чоловік розповів мені про все, і я знаю, що ви йому допомогли.

На столі лежали розкидані газети з сенсаційними заголовками.

Мегре спершу не звернув уваги на дівчину, що здавалась йому спокійнішою і витриманішою, аніж її батько й мати.

— Вип'єте кави?

Йому чогось спало на думку похоронне бюро, де люди, на яких звалилося горе, заходять, виходять, говорять, хвилюються, не знають, що їм робити далі.

Анна-Марія запросила Мегре зняти пальто й поклала його на спинку стільця.

— Ви читали ранкові газети? — нарешті спитав міністр, стоячи в тій самій позі.

— Я мав час тільки проглянути заголовки.

— Вони ще не називають мого імені, але вся преса знає, на чию адресу робиться закид. Інформацію вони дістали, певно, опівночі. Мене попередив знайомий метранпаж з вулиці Круассан. Я зразу ж подзвонив прем'єр-міністрові.

— І як він це сприйняв?

— Не знаю. Я вже не здатний судити про людей. Очевидно, я розбудив його. Мені здалося, що він був трохи здивований, однак я відчув, що ця новина менше його схвилювала, ніж я сподівався.

Пуен говорив упівголоса, здавалось, він зовсім не впевнений у своїх словах і, до того ж, не надає їм ніякого значення.

— Сідайте, Мегре. Даруйте, що я говорю стоячи, але я з самого ранку не можу всидіти на місці, бо мене охоплює ще більша тривога. Я відчуваю потребу стояти, рухатись. До того, як ви прийшли, я цілісіньку годину ходив по кабінету. А секретарка відповідала на телефонні дзвінки. То про що пак я вам почав казати... Ага! «Що ж, любий, доведеться вам послухати цю музику», — сказав прем'єр-міністр. Здається, він сказав саме так. Я спитав, чи то, бува, не його служба затримала Пікемаля. Замість відповісти, як воно є, він пробурмотів: «Чому ви так гадаєте?» А потім признався, що він знає не більше за мене, що робить його служба. І перемінив тему розмови. «Нас звинувачують, — сказав він, — не здаючи собі справи, що ми від цього далекі. А ті, кому ми даємо настанови, добре це знають. Вони думають собі так: сьогодні один хазяїн, а завтра — інший». — «Для мене найкращий вихід — це завтра ж подати у відставку», — сказав я. «Ви поспішаєте, Пуен. Я цього від вас не чекав. У політиці хід подій рідко розгортається так, як його завбачають. Гаразд, я подумаю про вашу пропозицію. Потім я вам подзвоню». Гадаю, після цього він подзвонив кільком моїм колегам. Може, вони скликали засідання. Не знаю. Тепер у них немає потреби доводити все до мого відома. Решту ночі я проходив по кімнаті, хоч дружина всіляко намагалась мене заспокоїти.

Пані Пуен глянула на Мегре. Очі її благали: «Допоможіть! Ви ж бачите, він зовсім уже перевівся!»

І це була правда. Того вечора Пуен видався Мегре людиною, яка похитнулась від завданого удару, яка не знає, чи витримає, проте з поля бою не тікає.

Однак зараз Пуен говорив так, ніби події його більше не цікавлять, все вирішено раз назавжди, і далі боротись не варто.

— Він вам подзвонив? — спитав Мегре.

— Десь о пів на шосту. Отже, минулої ночі нас не спало кілька чоловік. Він мені сказав: моя відставка нічому не зарадить, і її розцінять як визнання власної провини, отож єдине, що я можу зробити — це сказати правду, яка б гірка вона не була.

— І про Каламову доповідну також? — спитав комісар.

Пуен силувано всміхнувся.

— Ні. В ту хвилину, коли я вважав розмову закінченою, він докинув: «Сподіваюсь, вас запитають, чи ви читали доповідну». — «Відповісти, що читав?» — «Я гадаю, ми зробимо ось як. Доповідна ця чимала, набита технічними висновками, які не доконечно знати людині з юридичною освітою. Тож краще відповісти, що ви її переглянули. А тепер у вас доповідної немає, аби відновити в пам'яті деякі деталі. Про мене, можете викладати зміст доповідної, розголошувати його, це байдуже, але головне, любий колего, уникнути серйозніших неприємностей. На вас іще посиплються звинувачення, проти яких ви не годні будете боронитись. Зрозумійте мене правильно».

Пуен закурив люльку, мабуть, уже втретє від початку розмови. Його дружина звернулась до Мегре:

— Куріть і ви, будь ласка. Я вже звикла.

— З сьомої години ранку почав дзвонити телефон. Газетярі добивались у мене інтерв'ю. Я спочатку відмовляв, казав, що не збираюсь робити ніякої заяви. Потім помітив, що тон, яким домагалися інтерв'ю, став погрозливий. Врешті подзвонили два директори газет. Отож я погодився на прес-конференцію, яка має відбутися сьогодні об одинадцятій годині в моєму кабінеті. Але перед цим я хотів побачити вас. Може, ви... — Пуен чи то соромився, чи то боявся, але він тільки запитав про головне: — ...маєте якісь новини?

Можливо, навмисне, аби підбадьорити міністра, Мегре дістав з кишені листа й мовчки, театральним жестом подав йому.

Пані Пуен навіть не поворухнулась, Анна-Марія підійшла до батька й стала читати, заглядаючи йому через плече.

— Від кого це? — поцікавилась вона.

— Пізнаєте почерк? — спитав Мегре.

— Щось знайоме, хоча важко сказати, чий саме.

— Цього листа минулого четверга написав Жозеф Маскулен.

— Кому?

— Жюльєнові Пікемалю.

Запала тиша. Пуен мовчки подав листа дружині. Кожен із них, очевидячки, намагався оцінити вагу цього аргументу.

Нарешті Мегре заговорив, і його дальша розмова з міністром нагадувала допит на бульварі Пастера.

— Які у вас стосунки з Маскуленом?

— Ніякі.

— Ви з ним посварилися?

— Ні.

Пуен був поважний, заклопотаний. Хоч Мегре ніколи не цікавився політикою, він усе ж трохи знав парламентські звичаї. Депутати, хай навіть вони належать до супротивних партій, хай навіть люто нападають один на одного з трибуни, як правило, за стінами парламенту підтримують між собою дружні, панібратські стосунки.

— Ви з ним не розмовляєте? — допитувався Мегре.

Пуен провів рукою по чолу.

— Це було багато років тому, коли мене тільки-но обрали до палати. До того ж, до оновленої палати, де, як ви безперечно пам'ятаєте, кожен склав присягу, що не буде займатись темними справами. Щойно скінчилася війна, і країну захлюпнула хвиля ідеалізму. Всі прагнули до моральної чистоти. Більшість моїх колег, як і я, були новачки в політиці.

— Тільки не Маскулен.

— Так. Залишалась певна кількість колишніх депутатів, однак кожен був певен, що тон задаватимуть новообрані. По кількох місяцях моя впевненість у цьому розвіялась. А через два роки я зовсім зневірився. Пригадуєш, Анрієтто? — спитав він, повертаючись до дружини.

— Ще б пак, — мовила вона, — ти тоді вирішив більш не виставляти своєї кандидатури.

— Виступаючи з промовою на одному з банкетів, я висловив усе, що накипіло мені на душі. Преса, здавалось, підхопить кожне моє слово. Але частину моєї промови взагалі не було надруковано, і це мене дуже здивувало. А йшлося в ній про так звані «брудні руки». Я прямо заявив, що чистота політики залежить від середовища, в якому обертаємось ми, політичні діячі.

Зараз я вам коротко поясню. Ви, мабуть, пам'ятаєте знамените гасло тих часів: «Хай живе Республіка друзів!» Всі начебто вхопилися за нього: при зустрічах обмінювались потисками рук, мов давні друзі, а по кількох тижнях сесії всі стали звертатись один до одного на «ти» і робити навзаєм різні послуги.

Щодня кожен потискував багато рук. Якщо ж було відомо, що чиясь рука, так би мовити, недосить чиста, то всі поблажливо знизували плечима, мовляв: «Він непоганий хлопець!» або: «Він змушений був так чинити на догоду своїм виборцям». Ви розумієте, що я маю на увазі?

Я ж заявив, що коли кожен з нас відмовиться раз і назавжди тиснути брудні руки, то політична атмосфера відразу ж очиститься.

Пуен хвилю помовчав, а потім додав з гіркотою в голосі:

— І я сам став робити те, до чого закликав. Я уникав деяких директорів газет та різного гатунку людців, що вчащають до

кулуарів палацу Бурбонів. Я відмовляв впливовим виборцям у послугах, які не вважав своїм службовим обов'язком. І коли Маскулен підійшов до мене з простягненою рукою, я вдав, ніби не помітив його, і демонстративно відвернувся до котрогось із колег. Казали, що він зблід. Він мені цього не простив. Він не з тих, що прощають.

— Може, ви так само повелися й з Ектором Табаром, директором газети «Чутки».

— Того я двічі чи тричі відмовився прийняти, і він більше не напрошувався. — Пуен глянув на годинник. — Зосталась година, Мегре. Об одинадцятій мені доведеться стати перед кореспондентами й відповідати на їхні запитання. Я думав підготувати комюніке, однак для них цього буде замало.

Я маю сказати, що Пікемаль приніс мені Каламову доповідну, що потім я поїхав додому, на бульвар Пастера, щоб там її прочитати...

— ... і що ви її не читали.

— Тут я постараюсь висловлюватися не зовсім відверто. Та найважче буде пояснити їм, що я лишив ту знамениту доповідну у себе вдома, а коли назавтра хотів забрати, аби передати прем'єр-міністрові, вона щезла.

Ніхто в це не повірить. Зникнення Пікемаля тільки ускладнює справу. Почнуть запевняти, що я в той чи інший спосіб здихався єдиного свідка.

Мене могло б порятувати тільки одне: я повинен назвати їм ім'я викрадача документа. — І додав, ніби вибачаючись: — Та я не міг сподіватись на таке чудо за такий короткий строк навіть від вас, Мегре. Що ж ви мені порадите зробити?

— Подати у відставку й вернутися з родиною до Ларошa-на-Йоні, — втрутилася в розмову пані Пуен. — Люди, які тебе знають, ніколи не повірять, що ти чимось завинив. А до думки інших тобі байдуже. Аби сумління було чисте.

Мегре перевів погляд на Анну-Марію і побачив, що та зціпила вуста. Він розумів, що дівчина не поділяє материної думки: для неї батькова відставка, без сумніву, означала б крах усіх її сподівань.

— А ви як гадаєте? — тихо і якось невпевнено спитав Пуен.

Такої поради, що поклала б на нього серйозну відповідальність, комісар давати не хотів.

— А ви? — спитав він замість відповіді.

— Я гадаю, що все ж таки треба триматись, у всякому разі, якщо є бодай невеличка надія знайти викрадача.

— У мене завжди є надія, до останньої хвилини, — буркнув Мегре. — Інакше я б не брався за ту чи іншу справу. Погано тільки, що я, людина темна в політиці, марнував час на заходи, які, можливо, й зайві.

Перед тим, як Пуен стане перед газетярами, йому треба навіяти якщо не тверду впевненість, то принаймні надію. Отож Мегре заходився докладно змальовувати становище.

— Бачите, пане міністр, тепер ми ступили на такий грунт, де я почуваю себе набагато впевненіше. Досі я повинен був працювати так, щоб ніхто нічого не запідозрив, та все виявилося марним: з самого початку ми здибалися з хлопцями із вулиці Соссе. Чи біля входу до міністерства, чи перед домом вашої секретарки, чи навпроти готелю, де мешкає Пікемаль, чи біля квартири начальника вашої канцелярії — всюди мої люди неодмінно заставали когось із безпеки.

Якось я спитав себе, чого це вони нишпорять, а також, чи не ведуть обидві служби двоє паралельних слідств. Тепер я вважаю, що вони просто хотіли вивідати, над чим у даному разі працюємо ми. Ні ви, ні ваша секретарка, ні Пікемаль, ні Флері не цікавили їх, а тільки я та мої люди.

Оскільки про зникнення доповідної, а потім і Пікемаля повідомлено офіційно, справа переходить до кримінальної поліції, бо обидві події сталися на території Парижа.

Людина, як відомо, не зникає безслідно. І злодія теж зловлять.

— Раніше чи пізніше! — проказав Пуен, сумно всміхнувшись.

Мегре підвівся, глянув йому в вічі.

— Отож тримайтесь до останнього, — сказав він.

— Це залежить не тільки від мене.

— Це залежить передусім од вас.

— Якщо тут діє Маскулен, то він не забариться зробити запит у парламенті.

— Якщо тільки не вважатиме за краще скористатися з того, що знає, аби посилити свій вплив в уряді.

Пуен з подивом глянув на комісара.

— О, ви й це розумієте? А казали, що нічого не тямите в політиці.

— Таких маскуленів повно скрізь. Якщо не помиляюсь, він не тільки прагне влади, а ще й вичікує слушної хвилини, мов той хижак. Час від часу метає громи й блискавки в палаті і в пресі, викриваючи якесь правопорушення або скандал.

Пуен з цікавістю слухав.

— В такий спосіб він зажив собі слави хороброго борця за справедливість. Тож недарма всякі мрійники, покривджені та бунтарі на зразок Пікемаля біжать до нього, коли викривають або ж вважають, що викрили якесь беззаконня.

Гадаю, він отримує таку ж саму кореспонденцію, як і ми, коли, приміром, стався якийсь загадковий злочин. Тоді нам пишуть усякі божевільні та маніяки, що бачать у цьому гарну нагоду відомстити родичеві,

колишньому приятелеві або сусіді. Проте між цією писаниною трапляються й листи, які справді наводять на слід і без яких багато лиходіїв і досі гуляли б на волі.

Отак і Пікемаль-Самітник, який шукав правди у всіх екстремістських партіях, у всіх релігіях та філософіях, знайшовши доповідну, навіть не подумав передавати її своєму безпосередньому начальству, бо він йому не вірить.

Він удався до борця за справедливість, певен, що доповідну вже не затруть.

— Якщо доповідна в Маскулена, то чому ж він її досі не використав?

— З міркувань, про які я вже вам казав. Час від часу він викриває якесь правопорушення, щоб збільшити свою славу. Але газети на зразок «Чуток» не публікують усіх своїх вивідок. Про справи, які їм на руку, вони мовчать.

Каламова доповідна — надто ласий для них шматок, і вони вважають, що не варто віддавати його широкій публіці.

Якщо вона в Маскулена, то скільки, на вашу думку, осіб затис він у кулаці — разом з Артюром Ніку?

— Багато, пару десятків.

— До того ж нам невідомо, скільки в його руках копій доповідної, якими він може скористатися будь-коли і які дадуть йому можливість досягти своєї мети.

— Я вже думав про це, — признався Пуен. — Саме це мене й лякає. Якщо доповідна в нього, то він знає, де її заховати, і це було б чудо, коли б нам пощастило її розшукати. А якщо ми не розшукаємо її або принаймні не матимемо формального доводу, хто її вкрав, то вся підозра впаде на мене: кожен скаже, що це я десь її подів.

Мегре побачив, що пані Пуен одвернулась: по щоці в неї котилась сльоза. Пуен це теж помітив і на мить розгубився.

Пані Пуен похитала головою, мовляв, не зважайте на мене, й швидко вийшла з кімнати.

— От бачите! — докірливо мовив Пуен.

Хіба Мегре був у чомусь винен? Може, й на нього вплинула ця драматична ситуація, і він сказав твердим голосом:

— Я вам не обіцяю знайти доповідну, але я відшукаю того, хто заліз по неї до вашого кабінету. То вже мій клопіт.

— Ви сподіваєтесь...

— Я певен.

Мегре встав.

— Я вас проведу, — пробурмотів Пуен.— А ти піди скажи мамі те, що нам тільки-но заявив пан комісар. Це її трохи заспокоїть.

Вони пройшли кулуарами міністерства й знов опинились у Пуеновім кабінеті, де, опріч мадемуазель Бланш, яка розмовляла по телефону, сидів іще якийсь довготелесий шпакуватий чоловік і розбирав пошту.

— Познайомтесь. Жак Флері, мій начальник канцелярії. Комісар Мегре.

Мегре здалося, що він уже десь бачив цього чоловіка: певно, в барі або в ресторані. Приємний на вигляд, ошатний, він вигідно вирізнявся поруч недбало одягненого міністра. Таких типів часто можна зустріти в барах на Єлісейських Полях у компанії гарних жінок.

Він щиро потис своєю сухорлявою рукою долоню Мегре. Віддалеки Флері здавався молодший і енергійніший, ніж був насправді. Під очима в нього залягли мішки, губи обвисли.

— Скільки їх там? — спитав Пуен, показуючи на приймальну.

— Добрих три десятки. Іноземні кореспонденти теж тут. Скільки фоторепортерів, я не знаю. Ще не всі приїхали.

Мегре й міністр ззирнулись. Мегре підбадьорливо підморгнув, ніби хотів сказати: «Тримайтеся!»

Пуен спитав:

— Ви підете через приймальну?

— Оскільки ви їм заявите, що розслідування веду я, то це не має значення. Навпаки, ховатись не варто.

Мегре все ще відчував на собі недовірливий погляд мадемуазель Бланш: він так і не встиг її приручити. Вона, здається, й досі вагалась, як їй ставитися до нього. Можливо, спокійна поведінка шефа підказувала їй, що втручання Мегре послужить на добро.

Коли комісар вийшов до приймальні, першими до нього кинулись фоторепортери. Кореспонденти, в свою чергу, закидали його запитаннями.

— Ви займаєтесь Каламовою доповідною?

Мегре розштовхував їх і, всміхаючись, ішов до дверей.

— За кілька хвилин пан міністр сам відповість вам на всі ваші запитання.

— Отже, ви не заперечуєте, що займаєтесь нею?

— Я нічого не заперечую.

А декотрі вийшли за ним аж на мармурові сходи, сподіваючись вирвати в нього яку-небудь заяву.

— Поспитайте в міністра, — повторював він.

Якийсь кореспондент запитав:

— Як ви гадаєте, Пікемаля вбито?

Так ясно це припущення висловлювалося вперше.

— Ви ж знаєте мою улюблену відповідь: я ніколи не гадаю, — одказав він.

Через декілька хвилин, після двох чи трьох магнієвих спалахів, він скочив у ма-

шину кримінальної поліції. Лапуант сидів за кермом і читав газети.

— Тепер куди? На Набережну?

— Ні. На бульвар Пастера. То про що там пише преса?

— Передусім розводяться про зникнення Пікемаля. Кореспондент, — не пам'ятаю вже, якої саме газети, — поїхав по інтерв'ю до пані Калам на бульварі Распай, де вона мешкала й давніше, коли ще був живий її чоловік. За його словами, ця дрібненька бадьора жіночка, не вагаючись, ба навіть охоче відповідає на всі запитання.

Доповідної вона не читала, але добре пам'ятає, як п'ять років тому її чоловік виїжджав на кілька тижнів в От-Савуа. Повернувшись, він якийсь час був дуже зайнятий і часто сидів у своєму кабінеті до пізньої ночі. «До нас ще ніколи стільки не дзвонили, — розповідала вона. — До нього приходило багато людей, яких ми бачили вперше. Він весь час був якийсь заклопотаний, зажурений. Коли я питала, що його тривожить, він звертав на роботу та на численні обов'язки. Часто говорив мені про те, яку відповідальність покладає на людей нинішня доба. В мене склалося враження, ніби йому щось ані на хвилину не дає спокою. Я знала, що він хворий. За рік до того лікар сказав мені, що в нього рак. Пам'ятаю, якось він, зітхнувши, промовив: «Боже! Як важко вгадати, що насправді є твоїм обов'язком!»

Вони їхали вулицею Вожірар. Попереду йшов автобус, отож авто їхнє посувалось дуже повільно.

— Що вона зробила з паперами свого чоловіка?

— Вона в його кабінеті лишила все на своїх місцях і щодня прибирає там, як і перше, коли він був живий.

— Останнього часу відвідувачів у неї не було?

— Аж два, — весело відповів Лапуант, глянувши на патрона.

— Пікемаль?

— Так. Він прийшов до неї перший — десь із тиждень тому.

— Вони знайомі?

— Так. Коли був живий Калам, Пікемаль часто приходив до останнього на консультації. Наскільки вона пригадує, з математики. Він пояснив їй, що хоче знайти одну з своїх праць, яку дав свого часу проглянути професорові.

— І він її знайшов?

— У нього був із собою портфель. Вона залишила його в кабінеті, де він пробув майже годину. Коли Пікемаль вийшов, вона спитала його, чи він знайшов свою роботу. Пікемаль відповів, що ні, його робота, на жаль, мабуть, десь загубилась. А в портфель їй навіть на думку не спало зазирнути. Бо вона нічого не підозрювала. І тільки на третій день...

— Хто прийшов після Пікемаля?

— Чоловік років сорока, який видав себе за колишнього Каламового учня. Він спитав, чи зберігає вона справи небіжчика, а потім запитав про проекти, над якими вони працювали разом.

— І вона його впустила до кабінету?

— Ні. Такий збіг видався їй дещо дивним, і вона відказала, що всі чоловікові папери зберігаються в школі мостів і шляхів.

— Вона змалювала цього типа?

— В газеті про це не сказано нічого. Якщо й змалювала, то кореспондент тримає ці прикмети при собі й, можливо, самотужки провадить власне розслідування.

— Підкоти ближче до хідника. Приїхали.

Удень на бульварі було так само тихо, як і вночі.

— Зачекати на вас тут?

— Ні, ти підеш зі мною! Можливо, нам доведеться попрацювати.

Ліворуч по коридору виднілись скляні двері консьєржської. За ними сиділа літня, стомлена, але шляхетна з виду жінка.

— В чому річ? — запитала вона, не підводячись із крісла.

З колін її сплигнув рудий кіт і став тертися об Мегре.

Мегре відрекомендувався, зняв капелюха й чемно сказав:

— Пан Пуен доручив мені провести розслідування з приводу крадіжки, яка сталася в його квартирі два дні тому.

— Крадіжка? В нашому будинку? Чому ж він досі мені про це нічого не сказав?

— Він вам скаже при нагоді. Якщо ж сумніваєтесь, то можете спитати його по телефону.

— В цьому немає потреби. Ви комісар поліції, і я вам вірю. Як же таке могло трапитись? В домі ж було так спокійно... За тридцять п'ять років, відколи я тут, сюди ні разу не заглядала поліція.

— Бажано, аби ви пригадали, що було у вівторок, зокрема вранці.

— Вівторок... Стривайте... Це було позавчора.

— Так. Напередодні ввечері міністр зайшов до своєї квартири. У вівторок я приїхав до нього. Ви відчиняли мені двері десь після десятої.

— Тепер, здається, пригадую. Так, так...

— Потім я пішов, а він мав вийти слідом за мною.

— Так, він виходив.

— Того вечора ви відчиняли іще комусь чи ні?

— Ні. Мешканці нашого будинку рідко вертаються додому після півночі. Народ у

нас спокійний. Коли б щось трапилось, я запам'ятала б...

— О котрій годині ранку ви відчиняєте двері?

— О пів на сьому, а коли й о сьомій.

— І потім сидите в консьєржській?

Це була кімнатка з газовою плитою, круглим столом, умивальником і ліжком за шторою, застеленим темно-червоним покривалом.

— Окрім того часу, коли замітаю сходи.

— Коли ви це робите?

— Не раніше, як о дев'ятій. Після того, як розкладу пошту, котру приносять о пів на дев'яту.

— В кабіні ліфта є вікна. І я гадаю, що, замітаючи сходи, ви бачите, хто піднімається або опускається повз вас.

— Так. Я щоразу поглядаю на ліфт.

— Чи не бачили ви, бува, того ранку, щоб хтось підіймався на п'ятий поверх?

— Ні, не бачила.

— А вранці, а може, зразу по обіді, ніхто не питав у вас, чи міністр дома?

— Ніхто. Тільки дзвонили.

— До вас?

— Ні. До нього на квартиру.

— А звідки ви знаєте?

— Бо я була на сходах між четвертим і п'ятим поверхами.

— О котрій це було годині?

— Десь близько десятої. А може, й раніше. Я чула, як у них дзвонив телефон. Дзвонив дуже довго. По тому, десь так за чверть години, коли я скінчила прибирати, телефон озвався знову, і я не стрималася й вигукнула: «От припекло комусь!»

— І що ж було далі?

— Нічого.

— Ви повернулись до консьєржської?

— Так, щоб трохи причепуритись.

— Ви нікуди не виходили з дому?

— Чому ж? Виходила. Щоранку хвилин на п'ятнадцять я біжу до крамниці. «Бакалія» побіч нас, «М'ясо» — на розі. З «Бакалії» мені видно, хто входить і виходить з будинку. Я безнастанно стежу за парадними дверима.

— А від м'ясника?

— Звідти мені не видно, але там я затримуюсь ненадовго. Я живу тільки з кицькою, отож щодня беру майже одне й те саме. В мої літа багато не з'їси.

— Ви не можете сказати, коли саме були у м'ясника?

— Ні, не можу. Над касою там, щоправда, висить великий годинник, та я на нього ніколи не дивлюся.

— А того дня ви часом не помітили нікого з таких, хто зайшов до будинку, поки вас не було?

— Начебто ні. Таки ні. До того ж, я менше звертаю увагу на тих, що виходять, окрім, звичайно, наших мешканців, бо повинна знати, дома вони чи ні — адже приходять посильні з крамниць, газовики, продавці пилососів...

Мегре знав, що більше нічого з неї не витягнеш, а коли їй згодом зрине в пам'яті якась подробиця, то вона неодмінно викладе її сама.

— Зараз ми з інспектором опитаємо всіх ваших мешканців, — сказав він.

— Воля ваша. Ви переконаєтесь, що всі вони чесні люди, окрім старої на четвертому...

— Гаразд, ми ще зазирнемо до вас, коли йтимемо назад, — пообіцяв Мегре.

Виходячи, він нахилився й погладив кицьку.

— Ти бери квартири по ліву руку, — мовив він до Лапуанта. — А я займуся правими. Тепер ти зрозумів, кого я шукаю? — І, плеснувши його по плечу, докинув: — Нумо до праці, парубче!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ОБІД У «ФІЛЕ КАМБАЛИ»

Простягши руку до дзвінка перших дверей, він раптом опустив її й повернувся до Лапуанта, який теж хотів натиснути кнопку дзвінка.

— Пити не хочеш?

— Ні, патроне.

— Тоді починай. Я за хвилю вернуся.

У крайньому разі, він міг подзвонити від консьєржки (у нього щойно з'явився цей намір), та він вважав за краще не говорити при свідках; крім того, йому хотілося щось випити, скажімо, склянку білого вина.

Пройшовши якусь сотню метрів, він надибав маленьке бістро, де, опріч хазяїна, не було ні душі.

— Склянку білого... — попросив Мегре.— Або ні, краще налийте перно, — тут же поправився він.

Перно дужче підходило під його настрій, та й у цьому чепурненькому бістро не було зараз нікого з клієнтів.

Він зачекав, поки хазяїн наллє йому, повагом надпив склянку до половини і тільки тоді попрямував до кабіни телефону.

Коли читаєш у газеті звіт про слідство, то здається, що поліція завжди йде навпростець, що вона знає наперед, куди їй іти. Події з'єднуються в логічний ланцюг, дійові

особи то появляються, то зникають, як у пристойній театральній виставі.

Дуже рідко згадують про марні заходи, довгі пошуки в хибних напрямах, що врешті заводять у глухий кут, про сліпе никання.

Мегре не міг би назвати жодного слідства, під час якого не збився б із шляху.

Того ранку він не мав часу поговорити на Набережній з Люкасом, Жанв'є і Торансом, що їм напередодні дав завдання, які на сьогодні, здавалося, втратили всякий сенс.

— Кримінальна поліція? Будь ласка, Люкаса. Якщо його немає, з'єднайте з Жанв'є.

— Це ви, патроне? — озвався Люкас.

— Так. Передусім запиши собі одну невідкладну справу. Треба роздобути портрет Пікемаля, асистента зі школи мостів і шляхів. Шукати в його кімнаті — марна трата часу. Може, в школі є групова фотографія з кінця навчального року. Фото треба передати у слідчий відділ.

Тільки нехай вони ворушаться: іще можна встигнути дати фотографію у вечірні газети. Потім хай її розмножать і розішлють у всі відділки поліції. Щоб не дати в чомусь маху, хай про всяк випадок заглянуть і до інституту судової експертизи.

— Зрозуміло, патроне.

— Що нового?

— Я розшукав оту Марсель, повне її ім'я Марсель Люке.

Мегре уже відкинув цей варіант, однак не хотів подавати Люкасові знаку, що той трудився надаремне.

— Так, так, цікаво...

— Вона читає коректуру відбитків у друкарні «Круассан». Працює в нічну зміну. Там не друкуються ні «Чутки», ні «Ле Глоб». Про Табара чула, але особисто з ним не знайома. А Маскулена ніколи не зустрічала.

— Ти з нею розмовляв?

— Я почастував її кавою з вершками в кав'ярні по вулиці Монмартр. Славна жіночка. Вона нудила світом, поки не стріла Флері й не закохалася в нього. Вона любить його й досі і не гнівається на нього за те, що він її кинув. Якби він завтра забажав до неї вернутись, вона прийняла б його без докорів. Як її послухати, то він—безпорадна дитина. Мовляв, якщо він і здатний на різні дитячі витівки, то на підлість не піде ніколи.

— Жанв'є з тобою?

— Так.

— Передай йому трубку.

Жанв'є не мав чим похвалитися. Він простовбичив навпроти будинку на вулиці Вано аж до півночі. Потім прийшов Торанс і заступив його.

— Бланш Ламот повернулась об одинадцятій вечора. Йшла пішки, сама. В неї ще з півгодини світилося.

— А з Соссе нікого не помітив?

— Нікого. Можна було порахувати перехожих на вулиці. То були люди, які поверталися з кіно або театру.

Торансу випала ще спокійніша половина ночі. До ранку він налічив тільки сімох перехожих.

— В Ламот засвітилось о шостій ранку. Вона, мабуть, устає рано, щоб упоратись. Вийшла в десять хвилин на дев'яту й попрямувала до бульвару Сен-Жермен.

Мегре підійшов до шинквасу й допив своє перно. Замовив іще склянку, а сам тим часом заходився набивати люльку.

Відтак повернувся в будинок по бульвару Пастера і терпляче почав обходити квартири.

Довідатись про щось о цій порі — не така легка справа. Вдома здебільшого були тільки жінки, які порались по господарству. Перше, що вони хотіли зробити,—це хряпнути в Мегре й Лапуанта перед носом дверима. Їх приймали за продавців якихось апаратів або за страхових агентів, а, почувши слово «поліція», відступали назад і тут же пропускали у квартиру.

— Спробуйте пригадати, що ви робили у вівторок уранці?

— У вівторок? Що ж я робила у вівторок вранці...

— Ви, бува, не виходили на сходи десь так о пів на одинадцяту?

Перша жінка, до якої Мегре звернувся з такими запитаннями, у вівторок ходила в лікарню навідати сестру. Друга, молода, з дитиною на руках, раз по разу плутала вівторок і середу.

— ...Так, я була вдома. Вранці я завжди вдома. За покупками я ходжу надвечір, коли чоловік повертається з роботи...

— Ви, бува, не виходили на сходи десь так о пів на одинадцяту?

Треба було мати величезне терпіння, щоб змусити ту чи іншу господиню пригадати ранок минулого вівторка. Бо якби їх раптово запитати: «А ви часом не бачили в ліфті або на сходах незнайомого чоловіка, який підіймався на п'ятий поверх?», вони б відповіли «ні» та й усе.

На четвертому поверсі Мегре догнав Лапуанта: у другій квартирі ліворуч не було нікого вдома.

Який будинок, такі й мешканці: кожен жив своїм життям, життям своєї родини, що, здавалось, не мало ніякої історії. Тут жили чесні люди праці, які, між іншим, завжди трохи побоюються поліції.

Мегре опитував стару приглухувату жінку, яка навіть не запросила його досередини. Доводилось по кілька разів повторювати кожне запитання.

— Для чого мені виходити на сходи? — кричала жінка. — Мабуть, ця пришелепувата

консьєржка наказала вам, що я шпигую за сусідами?

— Та ні, мадам. Ніхто про вас нічого не казав.

— Чого ж тоді до мене приходить поліція?

— Нам треба знайти одну особу...

— Яку особу?

— Особу, якої ми не знаємо, але розшукуємо.

— Кого ви розшукуєте?

— Одного чоловіка.

— Що він накоїв?

Мегре намагався втовкмачити їй, про що йдеться, як раптом навпроти розчинилися двері і Лапуант подав знак Мегре, що є новина. Комісар хутко попрощався з роздратованою старою.

— Познайомтеся, патроне. Пані Годрі. Її чоловік працює в банку на Італійському бульварі. Їхньому синові п'ять років.

Малюк виглядав з-за матері, вчепившись обома рученятами за її сукню.

— Вранці вона інколи посилає хлопчика до крамниці, але тільки до тієї, що по цім боці бульвару.

— Я не пускаю його самого через дорогу. І двері в мене увесь час прочинені, поки Боб на вулиці. Так от, у вівторок...

— Ви почули, що хтось іде нагору сходами?

— Еге ж. Я чекала на Боба й навіть подумала, що це він. У нас майже всі користуються ліфтом, але йому я ще не дозволяю.

— Я вже вмію їздити в ліфті! — заявив хлопчик. — І навіть катався колись.

— І був за це покараний. Так от, стою я на дверях, коли бачу — якийсь чоловік іде сходами і прямо на п'ятий поверх...

— О котрій це було годині?

— Приблизно о пів на одинадцяту. Я саме поставила тушкувати рагу.

— Він вас про щось питав?

— Ні. Спочатку я бачила тільки його спину. На ньому було легке бежеве пальто, здається, габардинове, я не придивлялась. Кремезний, шия — мов у бугая.

І жінка кинула оком на шию Мегре.

— Такий, як я?

Вона завагалась, почервоніла.

— Та ні. Літами він молодший. Йому десь так під сорок. Я побачила його лице, коли він дійшов до повороту сходів. Він якось дивно подивився на мене; здається йому не сподобалось, що я стою на порозі.

— Він спинився на п'ятому поверсі?

— Так.

— І подзвонив?

— Ні. Зайшов у квартиру пана Пуена. Правда, якийсь час вовтузився коло замка.

— Певно, підбирав ключі?

— Цього я не можу сказати. Просто він, здається, ніяк не міг одімкнути замок.

— Ви бачили, як він ішов назад?

— Ні, не бачила, бо він спустився ліфтом.

— Зразу після того, як зайшов?

— Хвилин так за десять.

— І ви весь цей час стояли на площадці?

— Ні. Боб довго не повертався, і я лишила двері прочиненими. Потім почула, як піднявся ліфт, зупинився на п'ятому, а відтак поїхав униз.

— Кажете, огрядний? А ви не могли б назвати іще якісь прикмети?

— Це важко. Лице в нього свіже, як у чоловіка, який добре їсть.

— В окулярах?

— Здається, ні. Так, ні.

— Він курив люльку? Чи, може, сигарету?

— Ні... Постривайте... Я майже певна, що він курив сигару... Це мені впало в око, бо мій свояк...

Все це збігалося з тим, що розповів бармен із вулиці Жакоб про індивіда, який забрав Пікемаля. Ці прикмети могли належати й незнайомцеві, котрий підіймався в квартиру мадемуазель Бланш по вулиці Вано.

Через кілька хвилин Мегре й Лапуант стояли вже на тротуарі.

— А тепер куди?

— Відвезеш мене на Набережну. А сам поїдеш спершу на вулицю Вано, а тоді Жакоб: спитаєш, чи не курив той тип сигари.

Люкас тим часом роздобув фотографію, де був знятий Пікемаль, щоправда, на другому плані, однак досить чітко.

Він попросив доповісти про себе шефові й пробув у нього з півгодини.

— Останнє відкриття мені більше подобається.

— Мені теж.

— Я буду ще більше задоволений, коли ми врешті дізнаємося, хто цей тип.

Кожен із них побоювався, чи цей індивід, на чий слід вони натрапляли тричі, не належить, бува, до іншої служби — тієї, що по вулиці Соссе, але обидва воліли про це мовчати.

У Мегре там були хороші друзі, особливо один, на ймення Катру. Та він не наважувався звернутись до нього, бо якби Катру щось і знав, то почував би себе ніяково перед Мегре, не маючи права розкрити службову таємницю.

Фото Пікемаля от-от з'явиться в газетах, і хіба це не іронія долі, якщо той, кого розшукує кримінальна поліція, нині в руках служби безпеки?

Вона могла, за вказівкою певних осіб, забрати Пікемаля, щоб він не вибовкав того, що знає. Або й просто для того, щоб поводити декого за носа.

Газети мали повідомити, що справою займається кримінальна поліція, зокрема Мегре.

Служба безпеки могла дати Пікемалеві можливість виїхати з міста, а потім затримати його й за кілька годин оголосити, що це вона його розшукала.

— А ви певні, — допитувався шеф, — що Пуен — людина чесна й нічого від вас не приховав?

— Я б у цьому заприсягся.

— А ті, що його оточують?

— Принаймні у мене про них склалось непогане враження. Я цікавився кожною особою. Звісно, всього про них я не знаю, але те, про що довідався, дає підставу скерувати пошуки в іншому напрямку. Я вам показував листа...

— Від Маскулена?

— Він поза всяким сумнівом причетний до справи. Цей лист — вагомий довід.

— Що ви збираєтесь робити?

— Може, це нічого й не дасть, але я хотів би — поки що просто так — трохи ближче придивитись до нього. Для цього досить зайти пообідати в «Філе камбали» на площі Перемог, де, кажуть, він проводить наради із своїми прибічниками.

— Будьте обережні.

— Знаю.

Мегре пройшов через інспекторську, щоб віддати деякі вказівки. Саме повернувся Лапуант.

— Ну, що з сигарою?

— Дивно, чому цю деталь помітила саме жінка. Хазяїн бістро зовсім не пам'ятає, що саме курив незнайомець: люльку, сигару чи сигарету, хоч той пробув у нього понад чверть години. Однак він більше схильний до сигари. Консьєржка з будинку, де мешкає мадемуазель Бланш, відповіла без вагань...

— Що він курив сигару?

— Ні. Сигарету. Він кинув недокурок на сходах і розчавив його черевиком.

О першій Мегре зайшов у знаменитий ресторан на площі Перемог. Не давало спокою неприємне почуття: все-таки ризиковано мірятися силою з Маскуленом, коли ти всього-на-всього комісар поліції.

Проти Маскулена у нього не було ніяких доказів, окрім коротенького листа, але й тут депутат міг придумати сотню правдоподібних пояснень. В ресторані Маскулен почував себе як дома. А Мегре — як непроханий гість. Він рушив до метрдотеля. Той спокійно дивився на нього, не вважаючи за потрібне піти йому назустріч.

— У вас знайдеться столик?

— На скільки осіб?

— На мене одного.

Більша частина столів була зайнята, в залі стояв гомін голосів, що доповнювався брязкотом ножів і виделок та дзенькотом склянок. Метрдотель повів довкола поглядом і підійшов до найменшого столика, що стояв у самому куточку біля дверей.

Мегре роздягся і сів за столик. Йому довго довелося чекати, поки в нього взяли замовлення, отож він мав доволі часу, щоб оглянути зал.

Ресторан цей відвідували високошановні особи, і за столами сиділи самі тільки чоловіки — фінансисти, відомі адвокати, журналісти, політичні діячі; всі вони оберталися майже в тому самому середовищі, віддалік упізнавали один одного й вітались.

Декотрі впізнали й комісара. Мабуть, про нього тихо говорили вже за багатьма столами.

Жозеф Маскулен сидів у правому кутку, поруч з метром Пінаром, адвокатом, що не менше за депутата славився як завзятий промовець.

Третій у їхній компанії сидів спиною до Мегре. Це був літній уже вузькоплечий чоловік, з начесаним на лоба ріденьким сивим волоссям. Коли він повернувся боком, комісар упізнав у ньому Совгрена — свояка й компаньйона Ніку, — його фотографію він бачив у газетах.

Маскулен, що їв антрекот, теж побачив Мегре й не зводив з нього пильного погляду, неначе в залі не було більше нічого цікавого. Спершу в його очах з'явилася цікавість, по тому спалахнули іскорки іронії, а далі він, ніби задля розваги, став спостерігати за комісаром.

Мегре сидів, попахкуючи люлькою, і спокійно витримував депутатів погляд. Як і завжди в таких випадках, очі Мегре були зовсім безвиразні, байдужі, ніби на думці в нього не було нічогісінько, крім дьєпської камбали, яку він щойно замовив.

Про Ніку та його фірму він знав далеко не все. Подейкували, що Совгрен, котрий довгі роки до одруження з сестрою Ніку був нікому невідомий поденник, нині брав участь у справах фірми тільки про людське око. Він мав свій робочий кабінет на алеї Республіки, недалеко від кабінета Ніку. Цей кабінет був просторий і розкішний, і Совгрен відсиджував там свої дні, приймаючи другорядних клієнтів, яких до нього відсилав Ніку.

Якщо Маскулен сидів з ним у ресторані за одним столом, то він мав на це певні підстави. А що тут робить метр Пінар? Може, він захищає інтереси Совгрена?

Директор однієї газети, йдучи до виходу, спинився біля Мегре, потис йому руку.

— Ну що, працюємо? — спитав він.

А оскільки комісар удав, ніби не зрозумів його, докинув:

— Здається, раніше я вас тут не бачив. — І показав очима у Маскуленів куток. — Не знав я, що кримінальна поліція займається і такими справами. То як, знайшли Пікемаля?

— Ще ні.

— І досі шукаєте Каламову доповідну?

Це було сказано так голосно, ніби Каламова доповідна існувала тільки в чиїйсь уяві або Мегре ніколи не судилось її знайти.

— Шукаємо, — коротко відповів комісар.

Директор розтулив уста, але нічого не сказав і попрямував до виходу, привітно помахавши рукою на прощання. В дверях він зіткнувся з якимсь відвідувачем, якого, видно, не бачив, бо саме дивився на Мегре.

Той, що зайшов до ресторану, ще через скло помітив комісара, і на його обличчі застиг вираз здивування. Він повинен був привітатись до Мегре, якого знав уже багато років. Але натомість він кинув нерішучий погляд на стіл Маскулена і, певно, вважаючи, що Мегре не встиг його помітити, повернувся назад і зник.

Комісар нічого не пропустив із цієї сцени, хоч лице його зоставалось незворушне.

Чого треба було Морісові Лаба в «Філе камбали» і чому він так хутко повернув голоблі, помітивши в залі Мегре?

Добрий десяток років він працював в одній із служб на вулиці Соссе й один час, щоправда недовго, дехто казав, ніби він мав вплив навіть на міністра.

І раптом усіх приголомшила новина: він подав у відставку, й то не з своєї волі, а щоб уникнути серйозних неприємностей.

Відтоді його бачили серед тих, хто відвідує такі місця, як «Філе камбали». Він не відкрив, — як це зробили б на його місці інші, — приватного бюро розшуку. Ніхто не знав, де він працює і з чого живе. Крім дружини й дітей, він утримував іще коханку років на двадцять молодшу за нього, яка мала обходитись йому дорого й мешкала по вулиці Понтьє.

Мегре забув навіть гаразд розкуштувати дьєпську камбалу, на що вона заслуговувала, бо зустріч із Лаба викликала в нього нові думки.

Хіба не схоже на те, що колишній інспектор служби безпеки прийшов до «Філе камбали», аби побачитися з Маскуленом?

Адже Лаба — один із тисячі, кому можна давати різні делікатні доручення, тим паче що в нього напевне є друзі й по вулиці Соссе.

Невже він, повернувши назад, справді сподівався, що Мегре не встиг його впізнати? А може, Маскулен, якого комісар не міг тієї миті добачити, дав йому знак іслизнути?

Якби Лаба мав років сорок, і коли б він був трохи дебеліший та ще й курив сигару, то комісар нітрохи не сумнівався б, що врешті знайшов того типа, який побував на бульварі Пастера, на вулиці Вано й викрав Пікемаля.

Та Лаба було літ тридцять шість од сили. Він був типовий корсіканець: маленький, тендітний, черевики носив на високих підборах, щоб здаватись вищим, мав закручені догори вусики. Він з ранку до смерку курив сигарети, про що свідчили його пожовклі від тютюну пальці.

Однак поява Лаба не спрямувала думки Мегре в нове русло, та й він уже давно хотів якось позбутися гіпнотичного впливу вулиці Соссе.

Лаба служив там, але тепер уже не служить. В Парижі налічувалось кілька десятків отаких інспекторів, як він, яких служба безпеки мусила скараскатись з одних і тих самих причин.

Мегре поклав собі негайно дістати їх список. Він хотів тут же подзвонити Люкасові, проте, як не дивно, не став дзвонити з ресторану — не наважувався переходити зал під глумливим Маскуленовим поглядом.

Маскулен не замовляв солодкого, вдовольняючись кавою. Мегре, що теж не замовив нічого на десерт, окрім кави з коньяком, заходився тим часом набивати люльку, перебираючи в думці всіх з вулиці Соссе, кого будь-коли знав. І чомусь почував себе як людина, котра силкується згадати ймення, що крутиться на язику, але ніяк не хоче зринути в пам'яті.

Скоро йому сказали про огрядного чоловіка, а особливо відколи зайшла мова про сигару, як щось заворушилося в його мозкові.

Він так поринув у свої думки, що навряд чи й помітив, як Маскулен підвівся, витираючи губи серветкою, і мовив кілька слів до своїх компаньйонів. Вірніше, він дивився невидющими очима, як той підвівся, відсунув столик, звільняючи для себе прохід, і спокійно попрямував до нього.

— Дозвольте, комісаре? — сказав Маскулен, беручись за спинку стільця навпроти Мегре.

Обличчя його було поважне, спокійне, тільки кутики губ смикались, може, то був просто нервовий тик.

На якусь мить Мегре сторопів. Оцього він аж ніяк не сподівався! Він ні разу не чув Маскуленового голосу, низького і приємного на слух. Розповідали, що аби почути цей голос, жінки бились за місця в палаті, коли мав виступати Маскулен, незважаючи на його непривабливе обличчя, обличчя Великого інквізитора.

— Цікавий збіг, що ви завітали сюди. А я саме налагодився вам подзвонити.

Мегре сидів з байдужим виглядом: він вирішив не відповідати якомога довше, аби утруднити тому зав'язати розмову. Однак депутата це не бентежило.

— Я оце дізнався, що ви займаєтесь Пікемалем і доповідною Калама.

Він говорив тихо, очевидно, щоб не почули інші клієнти. На них дивилися всі.

— У мене є важливі для вас відомості, крім того, я гадаю, мені слід скласти офіційне свідчення. Може, ви зараз надішлете когось із ваших інспекторів до палати, щоб він його записав?

Мегре незворушно сидів на стільці.

— Йдеться про Пікемаля, з яким мені трапилося зустрітись минулого тижня.

Мегре починав потроху розуміти, що спонукало Маскулена до цієї розмови.

— Оце недавно мій секретар дав мені прочитати одного з численних листів, які я щодня отримую і на які він має одписувати. Лист підписав Пікемаль, а зворотна адреса була: готель по вулиці Жакоб, назву я вже забув — відгонить чимсь провінційним.

Мегре ковтнув кави, не зводячи з нього очей, і знову запахкав люлькою.

— Щоденно, як вам, мабуть, відомо, я одержую по кілька сот листів — від божевільних, напівбожевільних та від нормальних громадян, що сповіщають мене про всілякі неподобства. Тож завданням мого секретаря, молодого чесного чоловіка, на якого я цілком звіряюсь, є, крім усього іншого, відстрілюватись на одному з флангів.

— Лист Пікемаля видався мені щирим, і я певен, що, коли я його відшукаю, він справить на вас те саме враження. Я мав намір відіслати його вам. Пікемаль писав, що він один в усьому Парижі знає, де зберігається доповідна Калама, і що він може її дістати. Він додав, що звертається до мене, а не до якогось офіційного органу тому, що надто вже багато людей хотіли б якось зам'яти цю справу, а я, мовляв, єдиний, кому він цілком довіряє. Даруйте мені, що я переказую його слова. Про всяк випадок, я написав йому коротенького листа, в якому призначив побачення.

Мегре повагом дістав з кишені гаман, а з нього листа на бланку палати і показав Маскуленові, але не подав, хоча той і простяг був руку.

— Цей?

— Здається, він. Почерк наче мій.

Він не питав, як Мегре роздобув листа, не виказав анінайменшого подиву, а тільки зауважив:

— Бачу, вам уже це відомо. Отож я стрівся з ним в пивничці «Круассан», неподалік од друкарні, де я частенько зустрічаюсь вечорами з різними людьми. Він мені видався трохи запальним хлопцем, такий собі змовник на вигляд. Я його вислухав...

— Він заявив вам, що доповідна у нього?

— Не зовсім так. У цих людей усе не так просто. Вони відчувають потребу оточити себе атмосферою таємниці. Він мені розповів, що працює в школі мостів і шляхів, що свого часу був асистентом у професора Калама й що він здогадується, де доповідна, яку той написав про Клерфонський санаторій. Розмова тривала не довго, хвилин десять, бо мені треба було ще переглянути відбитки моєї статті.

— А після того Пікемаль приніс вам доповідну?

— Я його більше не бачив. Він обіцяв передати мені документ у понеділок або вівторок, щонайпізніше в середу. Я відказав, що не хочу, — ви розумієте чому, — аби документ потрапив до мене. Доповідна Калама — це справжній динаміт, в чому минині вже пересвідчилися.

— І куди ви порадили йому віддати документ?

— Його начальству.

— Себто директорові школи мостів і шляхів?

— Цього я, здається, не уточняв. А може, й промовив уголос слово «міністерство цивільного будівництва», про яке я, цілком природно, одразу подумав.

— Він вам не дзвонив?

— Наскільки мені відомо, ні.

— І не намагався зустрітися з вами?

— Може, й намагався, не знаю, бо, — я вже вам казав, — я про нього більше нічого не чув. Тільки з газет... Здається, він послухався моєї поради, але трохи переборщив, бо подався просто до міністра. Скоро я почув, що він зник, то вирішив довести все до вашого відома. А що про цю справу може бути багато розмов, то я волів би, щоб моє свідчення було оформлено належним чином. Сьогодні пообіді...

Нікуди не дінешся — Мегре мусить послати когось із колег, аби занести в протокол депутатове свідчення. Інспектор (Мегре був того певен) застане Маскулена в гурті колег і кореспондентів. Хіба ж не спосіб звинуватити Огюста Пуена?

— Дякую, — промимрив він. — Я зроблю все, що треба.

Маскулен був трохи збитий з пантелику, здавалось, він сподівався чогось іншого. Можливо, він гадав, що комісар ставитиме йому підступні запитання, або ж у той або інший спосіб виявлятиме недовіру.

— Я тільки виконую свій обов'язок. Якби

ж було знаття, що так обернуться події, то я б звернувся до вас раніше.

Він явно, навіть не криючись, грав роль перед Мегре. Усім своїм виглядом він, здавалось, промовляв: «Я спритніший за тебе. Спробуй лишень теперь мене перехитрувати!»

Чи ж не схибив де Мегре? З певної точки зору, так, бо він не вигравав бою, а навпаки, програвав, і все тому, що зчепився з такою можною і впливовою людиною, як Маскулен.

А той, стоячи за столом навпроти Мегре, простягав йому руку. Нараз комісар згадав про брудні руки, проти яких свого часу виступав Пуен.

Тож він не став роздумувати і мерщій схопив чашку, що стояла вже порожня, й підніс її до рота, знехтувавши в такий спосіб рукою, яку йому пропонували.

Очі депутатові аж потемніли. Кутики губ затіпались іще дужче.

— До побачення, пане Мегре, — мовив він.

Може, то він умисне зробив притиск на слові «пане»? Коли так, то це прихована погроза, і мало значити, що Мегре зосталось недовго тішитися званням комісара.

Він вів очима за Маскуленом, поки той вернувся до столу й сів до компаньйонів, відтак голосно вигукнув:

— Офіціанте! Будь ласка, ще одну каву з коньяком.

Щонайменше десять осіб, які з огляду на своє становище відігравали важливу роль у житті країни, уп'ялися в нього очима.

Він, мабуть, механічно вихилив поданий до кави коньяк, бо вже на вулиці відчув його присмак на язиці.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

КОМІСАР БЕРЕ ТАКСІ

Уже не вперше заходить він отак — скорше як товариш, аніж начальник. Відчиняє двері інспекторської і, зсунувши капелюха на потилицю, йде в кімнату, сідає на ріжок стола, вибиває об підбор люльку, потім неквапливо натоптує її. Переводить погляд з одного інспектора на другого; кожен із них чимось зайнятий. В ці хвилини Мегре схожий на батька сім'ї, який повернувся ввечері додому і радіє, бачачи своїх близьких.

Минув якийсь час, перш ніж він буркнув:

— Б'юся об заклад, що скоро ти побачиш у газетах своє фото, хлопче.

Лапуант підвів голову, щоб не виказати свого задоволення, а з очей все ж глянула недовіра. Правду кажучи, всі, скільки їх отут було, — опріч Мегре, який вже аж надто до цього звик, — втішалися, коли газети вміщували їхні фото. І щоразу вдавано обурювались:

— На біса оця реклама! Спробуй тепер пройти непомітно, щоб тебе ніхто не впізнав!

Інші теж наставили вуха. Бо ж коли Мегре заходив до інспекторської і звертався до Лапуанта, то це означало, що він звернеться і до них.

— Візьми блокнот для стенографування і їдь до палати. Я певен, ти легко знайдеш там депутата Маскулена. І хай мене грім поб'є, коли ти застанеш його самого, а не в оточенні гурту людей. Він складе перед тобою свідчення, а ти гарненько все запишеш. По тому вернешся, передрукуєш і залишиш у мене на столі.

З його кишені стриміли пообідні газети, де на перших сторінках красувались фотографії — Пуен і він. Досі він тільки мигцем глянув на них. Бо й без того знав, що прочитає під отими грубезними заголовками.

— І це все? — запитав Лапуант, підходячи до стінної шафи, де висіли його пальто й капелюх.

— Поки що все.

Мегре сидів, замріяно попахкуючи люлькою.

— Слухайте, дітки мої...

Інспектори попідводили голови.

— Спробуйте пригадати колег із Великого Дому, яких звідти витурили, або ж тих, що попросилися самі.

— Недавно? — спитав Люкас.

— Байдуже коли. Ну, хай за останні десять років.

— Таких набереться чималий список! — озвався Торанс.

— Давай по порядку.

— Бодлен. Той, що зараз провадить слідства для страхових компаній.

Мегре намагався згадати Бодлена. Блідий здоровань, який мусив кинути службу не через невміння працювати, а тому, що докладав надто багато зусиль та хитрощів, аби прикинутись хворим, не дбаючи про свою кар'єру.

— Далі.

— Фальконе.

Цьому перейшло за п'ятдесят; його вирядили у відставку раніше, бо він почав пити.

— Далі.

— Малий Валанкур.

— Занадто малий.

Справа виявилась не така легка, як вони

гадали: їм вдалося пригадати лише кілька прізвищ. І щоразу Мегре заперечливо хитав головою.

— І цей не підходить. Мені потрібен огрядний дядько, такий же дебелий, як і я.

— Фішер.

Усі зареготали, бо той важив щонайменше сто двадцять кілограмів.

— Дякую! — буркнув Мегре.

Він ще якусь хвилинку посидів у їхньому гурті і врешті, зітхнувши, підвівся.

— Люкас! Зателефонуй, будь ласка, на Соссе і поклич до апарата Катру.

Тепер, коли він узявся за тих, які пішли з служби безпеки, він уже не боявся, що попросить приятеля розголосити службову таємницю. Катру вже двадцять років працює на Соссе і відповість на його запитання докладніше, ніж будь-який колега з кримінальної поліції.

Відчувалось, що у комісара виникло якесь нове припущення. Воно було ще неясне і, безперечно, не зовсім держалося купи. Його вдавано похмурий вигляд, яким він дивився на колег, свідчив про те, що нині він знає принаймні, в який бік спрямувати пошуки.

Він намагався пригадати прізвище, що ось уже стільки часу крутилося на кінчику язика. Люкас подзвонив, поговорив з кимось запанібрата. Мабуть, з приятелем.

— Катру немає, патроне.

— Чи не хочеш ти сповістити мене, що він десь далеко у відрядженні?

— Він хворий.

— В лікарні?

— Ні, дома.

— Ти спитав його адресу?

— Я думав, що ви її знаєте.

Мегре і Катру справді були друзі, проте бачилися дуже рідко. Мегре пригадував, що якось він підвіз колегу додому на бульвар Батіньйоль, тоді він зауважив собі ресторан праворуч од парадного.

— Фотографію Пікемаля вмістили?

— На другій сторінці.

— Ніхто з цього приводу не дзвонив?

— Ні.

Він пройшов у кабінет; не сідаючи, розпечатав кілька листів, відніс Торансові ті, що стосувались справ колеги, потім зійшов у двір і спинився перед шерегою машин кримінальної поліції. Він вагався, на чому їхати. І врешті віддав перевагу таксі: хоча відвідини Катру були зовсім невинні, він вирішив за краще не виставляти машину з Набережної перед його дверима.

Спершу він помилився будинком: там тепер було аж два ресторани, один від одного метрів за п'ятдесят. Він спитав у консьєржки, де мешкає пан Катру.

— Другий поверх, праворуч. Ліфт не працює: на ремонті.

Подзвонив. Він уже не пригадував собі пані Катру, яка саме йому відчинила і яка його впізнала одразу.

— Прошу, пане Мегре.

— Ваш чоловік у ліжку?

— Ні. Сидить у кріслі. В нього сильний грип. Як правило, він хворіє на початку зими, а це щось його взяло під кінець.

На стінах висіли портрети двох дітей, хлопчика і дівчинки, знятих у різний час. Тепер ці хлопчик і дівчинка були вже дорослі, одружені, і колекція поповнилась фотографіями онуків.

— Мегре? — почувся радісний голос Катру, перш ніж комісар підійшов до дверей його кімнати.

Простора вітальня; відчувалося, що саме тут, головним чином, проходило життя сім'ї. Катру, в теплому халаті, сидів край вікна з газетами на колінах, інші були розкладені на стільці побіч нього. На столику стояла чашка з настоєм із трав. В руці він тримав сигарету.

— Тобі дозволено курити?

— Тс-с! Ти що, змовився з дружиною? Я не курю, просто часом разок затягнуся, щоб заглушити присмак ліків.

Катру говорив хрипким голосом, очі гарячково поблискували.

— Роздягайся. Тут, мабуть, душно. Дружина хоче, щоб я упрів. Сідай.

— Вип'єте чого-небудь, пане Мегре? — спитала пані Катру.

Вона мала вигляд старухи, і це здивувало комісара. Він був приблизно одного віку з Катру. І власна дружина видавалась йому набагато молодшою.

— Ну звичайно, Ізабель. Не питай, а неси нам мерщій карафу із старим кальвадосом.

Між двома чоловіками запала ніякова мовчанка. Катру безперечно розумів, що колега з кримінальної поліції приїхав до нього не для того, щоб поспитати його про здоров'я. Може, він чекав підступних запитань, підступніших навіть за ті, що їх наготував Мегре.

— Не лякайся, старий. Я не маю наміру заганяти тебе в куток.

Катру зиркнув на першу сторінку газети, ніби питаючи: «Йдеться, мабуть, саме про це, еге ж?»

Мегре зачекав, поки йому подали чарку кальвадоса.

— А мені? — обурився його приятель.

— А тобі зась!

— Лікар такого не казав.

— То байдуже, що не казав, — сама знаю.

— Хоч крапельку, аби здавалось, що і я пив.

вона налила на денце чарки і — так би повелась і пані Мегре — непомітно зникла.

— У мене виникла одна думка, — признався Мегре. — Щойно в інспекторській ми намагалися скласти список людей, котрі працювали у вас і котрих ви виставили за двері.

Катру все ще дивився в газету, силкуючись пов'язати те, що говорив Мегре, з тим, що він вичитав.

— Виставили?.. За віщо?

— Байдуже, за що. Ти розумієш, що я маю на увазі. У нас таке теж буває, щоправда, нечасто, бо в нас менше людей.

Катру лукаво всміхнувся.

— Ти так гадаєш?

— А може, ще й тому, що в нас не такий багатий вибір справ, — провадив Мегре. — Тож менше й спокус. Ми оце ламали собі голови, але пригадали всього кілька прізвищ.

— А саме?

— Бодлен, Фальконе, Валанкур, Фішер...

— І це все?

— Як бачиш. От я й вирішив, що краще під'їхати до тебе. Бо то все не те, що мені треба. Шукати треба серед тих, кого виштовхали в потилицю.

— Лаба?

Чи ж не цікаво, що Катру першим назвав саме його? Всякому б здалося, що він це зробив умисне, аби вивідати думку Мегре.

— Я вже про нього думав. Хоч він, мабуть, саме з тих, однак я шукаю не його.

— І ніяк не можеш згадати прізвище?

— Та крутиться на язиці, лице стоїть перед очима, а пригадати не можу. Я маю прикмети. Від самого початку вони мені когось нагадували.

— Давай сюди прикмети. Може, так у нас справа піде швидше, бо список довгий. Та і я не всіх їх добре пам'ятаю.

— Насамперед, люди, глянувши на нього, вважали, що це інспектор поліції.

— Ну, таке можна сказати про багатьох.

— В літах. Досить повний, може, трохи тонший од мене.

Катру зміряв поглядом свого співрозмовника.

— Або я здорово помиляюсь, або ж він — для себе чи, може, й для кого іншого — збирає деякі відомості.

— Приватне розшукне агентство?

— Цілком можливо. Але він не обов'язково з тих, що пишуть своє ймення на вивісках або оголошують у газетах.

— Таких теж чимало, в тому числі й колишні заслужені шефи, котрі, досягши похилого віку, повідкривали приватні агентства. Скажімо, Луї Канонж. Або Каде, що був моїм патроном.

— І ці не годяться. Мені потрібні типи іншого гатунку.

— Ти назвав усі прикмети?

— Він курить сигари.

Мегре одразу побачив, що той намагається щось пригадати. Чоло Катру взялося зморшками.

— Це тобі про щось говорить?

— Так.

— Хто ж це такий?

— Один негідник.

— Звісно, той, кого я шукаю, негідник.

— Хоч і не вельми розумний, але небезпечний.

— Чому?

— По-перше, тому, що негідники завжди небезпечні. А також тому, що він добре набив руку на виконанні брудних доручень деяких політиків.

— А знаєш, оце вже щось.

— Гадаєш, він причетний до твоєї справи?

— Якщо він має прикмети, які я тобі назвав, тобто: курить сигари і подвизається в політиці, то він може виявитися тим, кого я шукаю. Чи ти, бува, не маєш на увазі...

Нараз в уяві Мегре зринув образ: широке лице, підпухлі очиці, товсті губи, між яких стримить сигара.

— Стривай! Я, здається, згадав! Це ж...

Але ім'я знову вискочило з його пам'яті.

— Бенуа, — підказав Катру. — Ежен Бенуа. Він відкрив приватне розшукне бюро по бульвару Сен-Мартен, в мансарді над годинниковою майстернею. Його прізвище виписано на шибках. Мені здається, що двері там частіше замкнуті, аніж відчинені, бо він поєднує в своїй особі весь штат свого бюро.

Це справді був той, чиє прізвище марно силкувався пригадати комісар протягом останніх двадцяти чотирьох годин.

— Мабуть, нелегко буде роздобути його фотографію.

Катру подумав.

— Якби знати, коли саме він кинув службу. Це було...

Він щось порахував упівголоса й гукнув:

— Ізабель!

Дружина, яка, видно, була неподалік, одразу зайшла до кімнати.

— Пошукай-но внизу в шафі довідник служби безпеки. Він один, виданий кілька років тому. Той, де багато фотографій.

Дружина подала довідник, він почав його гортати, ткнув пальцем у власний портрет, нарешті, знайшов те, що шукав — десь аж у кінці.

— Ага, ось і він. Щоправда, зараз він на кілька років старіший, але змінився не дуже. Відколи я його знаю, він завжди був опасистий.

Мегре теж упізнав Бенуа, бо і йому траплялось зустрічати того.

— Нічого, якщо я виріжу фото?

— Ну звичайно! Ізабель! Неси сюди ножиці.

Мегре засунув чотирикутний глянцевий аркушик в гаман і підвівся.

— Поспішаєш?

— Дуже. Зрештою, ти й сам, мабуть, не дуже хочеш, щоб я надто вже тут розводився.

Той зрозумів. Мегре не знав, яку достоту роль відіграє в цій справі служба безпеки, тож для Катру краще, коли колега скаже якнайменше.

— Не боїшся?

— Не дуже.

— Ти гадаєш, що Пуен?...

— На мою думку, з нього намірились зробити козла відпущення.

— Ще чарочку?

— Ні. Дякую. Видужуй скоріше.

Пані Катру провела його до дверей. Внизу він узяв інше таксі — до вулиці Вано. Він назвав цю адресу механічно. Постукав до консьєржки. Та його відразу впізнала.

— Даруйте, що я вас ще раз турбую. Будь ласка, подивіться уважно на це фото й скажіть, чи, бува, не оцей чоловік піднімався до мадемуазель Бланш. Подумайте.

В цьому не було потреби. Не вагаючись, вона похитала головою.

— Ні, не цей.

— Ви певні?

— Цілком.

— Може, фотографію зроблено кілька років тому і зараз цей чоловік має інший вигляд?

— Якби він навіть начепив фальшиву бороду, то й тоді я б з певністю сказала, що то був не він.

Мегре підозріло глянув на неї, бо на якусь мить його пойняв сумнів, чи їй, бува, не підказали цю відповідь. Але ні! Відчувалось, що вона каже правду.

— Дякую, — зітхнув він, ховаючи гаман у кишеню.

Тяжкий удар. Він був майже переконаний, що натрапив на слід, і от маєш.

Таксі чекало на нього, він назвав вулицю Жакоб, це було недалеко. Зайшов у бістро, де звичайно снідав Пікемаль. О цій годині відвідувачів майже не було.

— Подивіться, будь ласка, на оце фото, хазяїне.

Мегре не наважувався підняти очі, так боявся, що відповідь буде негативна.

— Він! Тільки він мені видався трохи старшим.

— Тобто це той самий чоловік, що підходив до Пікемаля і забрав його від вас?

— Так, це він.

— Це точно?

— Абсолютно.

— Дякую.

— Чим вас почастувати?

— Зараз ніколи, дякую. Я зайду трохи пізніше.

Це свідчення змінювало всю картину. Досі Мегре припускав, що один і той самий індивід з'являвся у різних місцях: у мадемуазель Бланш, в маленькому барі, де снідав Пікемаль, у готелі «Беррі», у вдови покійного професора та на бульварі Пастера.

І раптом виявляється: їх було щонайменше двоє.

Наступний візит він зробив пані Калам, яку застав за газетами.

— Я сподіваюсь, що ви таки розшукаєте доповідну мого чоловіка. Тепер я розумію, що його так мучило останні роки. Я завжди боялася цієї нечистої політики!

В її останніх словах вчувалась підозра: вона несамохіть подумала, що, може, в ім'я цієї «нечистої політики» старається й Мегре.

— Чим я можу вам допомогти?

Він мовчки простяг їй фотографію.

Вона уважно подивилась на неї, підвела здивоване лице.

— Цебто я маю впізнати цю особу?

— Не обов'язково. Мене цікавить, чи це, бува, не той чоловік, що двічі або й тричі навідувався до вас після Пікемаля.

— Зроду його не бачила.

— Ви не помиляєтесь?

— Це виключено. Можливо, цей того ж гатунку, але я впевнена, що сюди заходив не він.

— Дякую.

— А що з Пікемалем? Як на вашу думку, вони його вбили?

— Чому ви так думаєте?

— Не знаю. Коли вони намагаються будь-що перешкодити опублікуванню доповідної чоловіка, то вони, природно, усуватимуть усіх, хто щось про неї знає.

— Вашого ж чоловіка не усунули?

Зауваження Мегре їй не сподобалось. Вона одразу стала на захист доброго імені свого чоловіка.

— Мій чоловік не мав нічого спільного з політикою. Це був справжній учений. Він виконав свій обов'язок, склавши доповідну та подавши її до належної інстанції.

— Я теж переконаний, що він виконав свій обов'язок.

Мегре вирішив за краще швидше піти звідси, поки вона не почала розводитись докладніше з цього приводу.

— Куди тепер? — спитав таксист.

— До готелю «Беррі».

Там він застав двох кореспондентів, які силкувались щось розвідати про Пікемаля.

Вони підбігли до Мегре, та він тільки похитав головою.

— Нічим вас порадувати, хлопці. Це звичайна службова перевірка. Але обіцяю вам, тільки-но...

— Ви сподіваєтесь знайти Пікемаля живим?

І ці тієї ж!

Одірвавшись від кореспондентів у коридорі, він зайшов до хазяїна і мовчки показав фото.

— Що я маю про нього сказати?

— Чи не оцей, бува, приходив до вас розпитати про Пікемаля?

— Таких було двоє.

— Не мій інспектор, що знімав кімнату, а той, другий.

— Ні.

Відповідь звучала впевнено. Досі виходило, що Бенуа тільки підійшов до Пікемаля в барі, але ніде інде не з'являвся.

— Дякую.

Він проскочив повз кореспондентів, підбіг до таксі і мерщій зачинив за собою дверцята.

— Прямо вперед...

І аж коли вони од'їхали на чималу відстань от газетярів, назвав бульвар Пастера. Не зупиняючись біля консьєржки, він подався на четвертий поверх. На дзвінок ніхто не відповів, і йому нічого не лишалось, як зійти вниз.

— А що — мадам Годрі нема вдома?

— Вона кудись пішла з сином півгодини тому.

— А чи не скажете, коли вона повернеться?

— Вона виходила без капелюшка. Мабуть, пішла в магазин. Це не надовго.

Щоб не чекати на вулиці, він попрямував до бару, куди заходив уранці, і про всяк випадок зателефонував до інспекторської. Йому відповів Люкас.

— Нічого нового?

— Два дзвінки щодо Пікемаля. Перший від таксиста, який заявляє, що нібито підвіз Пікемаля до Північного вокзалу, другий — від касирки кінотеатру, яка буцімто продала йому вчора ввечері квиток. Я наказав перевірити.

— Чи Лапуант повернувся?

— Так. Кілька хвилин тому. Але друкувати ще не починав.

— Поклич його до телефону.

А коли Лапуант узяв трубку, спитав:

— Ну як, були там фотокореспонденти?

— Ще й скільки, патроне! Вони тільки те й робили, що клацали апаратами, поки Маскулен говорив.

— Де тебе приймали?

— В Колонному залі. Цікавих набилося стільки, що годі було й дихнути. Як на вокзалі Сен-Лазар!

— З ним був і його секретар?

— Не скажу. Його я не знаю. Мене з ним не познайомили.

— І багато він наговорив?

— Та стане сторінки на три машинопису. Кореспонденти теж стенографували, як і я.

Це означало, що заява Маскулена буде опублікована того ж дня у вечірніх газетах.

— Він попросив мене принести друкований текст йому на підпис.

— А ти йому що?

— Що я нічого не знаю і тільки виконую ваші накази.

— А ти не чув — у палаті, бува, не передбачається вечірнє засідання?

— Не думаю. Хтось сказав, що вони сьогодні кінчають близько п'ятої години.

— Гаразд. Передрукуй стенограму і чекай, поки я приїду.

Маленька мадам Годрі не появлялася. Він пройшовся тротуаром туди й назад і нарешті побачив її — вона йшла додому, в руках сумка з провізією, поруч неї дріботів синок. Вона впізнала Мегре.

— Ви до мене?

— На одну хвилинку.

— Зайдімо, прошу. А я оце була в магазині.

— Мабуть, не варто підніматись нагору.

Хлопчик смикав її за руку.

— Хто це? Про що він хоче з тобою говорити?

— Цить! Йому треба дещо спитати.

— Що спитати?

Мегре дістав з кишені фотографію:

— Пізнаєте?

Вона врешті випручалась од сина, нахилилась над глянцевим чотирикутником і одразу сказала:

— Так, це він.

Отже, Ежена Бенуа, людину з сигарою, бачили в двох місцях: на бульварі Пастера, де він, мабуть, викрав доповідну Калама, і в барі на вулиці Жакоб, коли він підійшов до Пікемаля, а по тому повів останнього в напрямку, протилежному школі мостів і шляхів.

— Ви його спіймали? — спитала мадам Годрі.

— Ще ні. Але тепер спіймаємо.

Мегре нагукав іще одне таксі, щоб під'їхати до бульвару Сен-Мартен. Він уже шкодував, що не взяв своєї машини, бо тепер доведеться сперечатися з бухгалтером — наїздить на чималу суму.

Будинок був старий. Одразу впадали в око виписані чорними літерами на матових шибках мансарди слова:

ПРИВАТНЕ РОЗШУКНЕ БЮРО БЕНУА.

РІЗНОМАНІТНІ ПОСЛУГИ.

Таблички та вивіски обабіч рекламували зубного лікаря, магазин штучних квітів, шведську масажистку та фахівців інших — іноді досить незвичайних — професій.

Сходи ліворуч були темні й вкриті порохом. Далі знов красувалось прізвище Бенуа, тепер уже на емальованій, прибитій до дверей табличці.

Мегре постукав, знаючи наперед, що ніхто не озветься, бо з-під дверей визирали підсунуті туди проспекти та каталоги. Зачекавши якусь хвильку, він зійшов униз і врешті розшукав у дворі комірчину консьєржки. В ній сиділа не жінка, а чоловік, якому це приміщення правило водночас і за майстерню по лагодженню взуття.

— Чи давно ви бачили пана Бенуа?

— Коли ви маєте на увазі сьогоднішній день, то не бачив.

— А вчора?

— Не пам'ятаю. Здається, ні.

— А позавчора?

— І позавчора ні.

У нього був такий вигляд, ніби він з усіх глузує. Мегре ткнув йому під ніс значок.

— Я вам кажу те, що є. Чого ви ображаєтесь? Особисті справи мешканців будинку мене не обходять.

— А його домашню адресу ви знаєте?

— Та десь була записана в книзі.

Він знехотя підвівся, підійшов до буфета і, покопавшись там, витяг якийсь заяложений реєстр. Погортав чорними від смоли пальцями.

— Останній, який у мене є, це — готель «Бомарше», бульвар Бомарше.

Туди було недалеко. Мегре пішов пішки.

— Бенуа виїхав три тижні тому, — сказали йому. — Він прожив у нас всього два місяці.

Звідти його послали в досить підозрілий готель по вулиці Сен-Дені; перед входом стояла здоровенна дівиця, яка вже розкрила рот, аби щось гавкнути, але, мабуть, упізнала комісара й тільки знизала плечима.

— Він мешкає в дев'ятнадцятому номері. Але зараз його немає.

— А він ночував минулої ночі?

— Еммо! Ти вранці прибирала в пана Бенуа?

Чиясь голова перехилилась через поручні над вестибюлем.

— А хто там питає?

— Не твоє діло. Прибирала чи ні, кажу?

— Ні. Він сьогодні не ночував.

— А вчора?

— І вчора ні.

Мегре попросив ключ від кімнати. Дівчина, що озивалась із другого поверху, йшла за ним аж на третій поверх, сказала, що покаже, де це.

Двері були пронумеровані, і він не потребував її допомоги. Все-таки він запитав її:

— Він живе сам?

— Ви хочете знати, чи він сам спить?

— У нього є якась постійна подруга?

— У нього їх багато.

— Які вони?

— Та з тих, що полюбляють сюди ходити.

— Одні й ті самі часто бувають?

— Одну я бачила вже двічі або тричі.

— Він їх підбирає на вулиці?

— Я з ним не буваю, коли він їх підбирає.

— Кажете, вже два дні, як він не показується в готелі?

— Два, або й усі три. Достоту не пам'ятаю.

— А чоловіки до нього теж навідуються?

— Якщо я вас правильно зрозуміла, він не з тих, та й у нас це не заведено. Для таких є готель трохи далі по вулиці.

Огляд кімнати не дав нічого нового. Це було мешкання готельного типу, з залізним ліжком, старим комодом, напівпроваленим кріслом та туалетом із теплою й холодною водою. В шухлядах він знайшов білизну, розпечатану коробку сигар, несправний годинник, набір рибальських гачків у целофановому мішечку — і жодного цікавого папірця. А у валізі з відкидним верхом — тільки взуття та брудні сорочки.

— І часто буває, що він не приходить ночувати?

— Ог-го, ще й як часто. До того ж щосуботи він виїжджає за місто — аж до понеділка.

Цього разу Мегре загадав везти себе на Набережну, де Лапуант уже давно надрукував Маскуленове свідчення.

— Зателефонуй до палати: цікаво, чи депутати ще там.

— Сказати йому, що ви бажаєте з ним говорити?

— Ні. Не згадуй ні про мене, ні про кримінальну поліцію.

Коли він обернувся до Люкаса, той доповів:

— З приводу Пікемаля був іще один дзвінок. Перевірку проведено. Слід фальшивий. Торанс іще не приїхав.

— Виходить, то був не Пікемаль?

— Ні. Таксист був певний, що то він, але той клієнт мешкає в готелі, біля нього він його й підібрав.

А скільки ще буде таких слідів, особливо завтра, коли розбиратимуть пошту!

— Засідання палати скінчилося з півгодини тому, — сказав Лапуант. — Голосували за...

— А мені байдуже, за що вони там голосували.

Він знав, що Маскулен живе по вулиці Антен, за два кроки від опери.

— Що-небудь нове є?

— Нічого цікавого.

— В такому разі ходімо зі мною і візьми свідчення.

Мегре тепер ніколи не водив машину. Він спробував був на початку, коли кримінальній поліції надали кілька маленьких чорних автомобілів, та, замислюючись, зовсім забував, що сидить за кермом. І двічі або й тричі натискав на гальмо в останню мить. Тож він більше й не брався їздити сам.

— Поїдемо своєю?

— Так.

Цим самим він ніби хотів зняти з себе провину за витрачені на таксі гроші.

— Чи знаєте ви номер по вулиці Антен?

— Ні. То якийсь старий будинок.

Дім був пишний, справді старенький, однак іще міцний. Мегре та його супутник зайшли до консьєржки, кімната якої мала вигляд салону дрібного буржуа.

— Пан Маскулен у себе?

— Вам призначено побачення?

Мегре кивнув. Тієї ж миті жінка в чорному зиркнула на нього, кинула оком на першу сторінку газети, по тому знов глянула на комісара.

— Доведеться вас пропустити, пане Мегре. Другий поверх ліворуч.

— Скажіть, а чи давно він тут мешкає?

— Та оце в грудні буде одинадцять років.

— А його секретар живе з ним?

— Звичайно, ні.

— І вони допізна засиджуються вечорами?

— Так, майже завжди. На мою думку, пан Маскулен один з найбільш зайнятих людей в Парижі. Скільки часу забирають самі тільки відповіді на ті листи, що надходять сюди і в палату.

Мегре мало не показав їй фотографії Бенуа і не спитав, чи вона, бува, не бачила такого, але ж консьєржка, певна річ, доповість про це Маскуленові, тож Мегре поклав за краще поки що не робити цього.

— Ви зв'язані з його квартирою внутрішнім телефоном?

— Звідки ви знаєте?

А вгадати було зовсім неважко: крім звичайного апарата, на стіні був іще один, маленький.

Вона неодмінно попередить Маскулена, поки він і Лапуант підіймуться сходами. Та байдуже. Якби він схотів, то міг би цьому завадити, залишивши Лапуанта в консьєржки.

На дзвінок відповіли не одразу: їм відчинив Маскулен власною персоною. Він не вважав за потрібне навіть удати, що здивований візитом.

— Я так і думав, що ви завітаєте особисто і саме сюди. Прошу.

В передпокої майже всю підлогу вкривали купи газет, журналів та стоси звітів про парламентські дебати. Купами паперу була захаращена також кімната, що правила за вітальню і виглядала не більш привабливою, ніж прийомна зубного лікаря.

Маскулен не дбав ні про розкіш, ні про комфорт.

— Ви, мабуть, хочете глянути на мій кабінет?

Його іронія, його манера розмовляти так, ніби він наперед знає наміри співрозмовника, дратували, та комісар зберігав спокій.

Він тільки відказав:

— Я ж не ваша поклонниця, що прийшла до вас по автограф.

— Сюди, прошу.

Вони поминули двійчасті, оббиті дермантином двері й опинилися в просторому кабінеті, обидва вікна якого виходили на вулицю. Під двома стінами височіли зелені стелажі з паперами. В іншому місці вишикувались книги з права, — подібні видання можна побачити у всіх адвокатів, — і, нарешті, стоси газет та досьє — точнісінько як десь у міністерстві.

— Познайомтесь: Рене Фальк — мій секретар.

Цьому було років двадцять п'ять. Білявий, тендітний, по-дитячому насуплений.

— Дуже радий, — буркнув він, насторожено поглядаючи на Мегре, достоту як і мадемуазель Бланш під час першої зустрічі.

Як і вона, він, напевно, до фанатизму вірно служив своєму хазяїнові і в кожному сторонньому вбачав ворога.

— Документ з вами? І, мабуть, у кількох примірниках?

— В трьох; два з них я вас попрошу підписати: та ви й самі висловили таке бажання. Я їх заберу з собою. Третій — для ваших архівів.

Маскулен узяв документ, простяг один примірник Рене Фальку, котрий одразу заходився його читати — водночас із своїм хазяїном.

Маскулен сидів за письмовим столом і водив пером по рядках — тут поставив кому, там закреслив якесь слово, пробурмотів про себе адресу Лапуанта.

— Гадаю, ви не заперечуватимете проти коректури?

Дочитавши останній рядок, він розписався, відтак переніс коректуру на другий примірник і теж поставив свій підпис.

Мегре простяг руку, та Маскулен не віддавав йому документів, хоча й не переносив коректури в третій примірник.

— Все вірно? — спитав він у секретаря.

— Гадаю, що так.

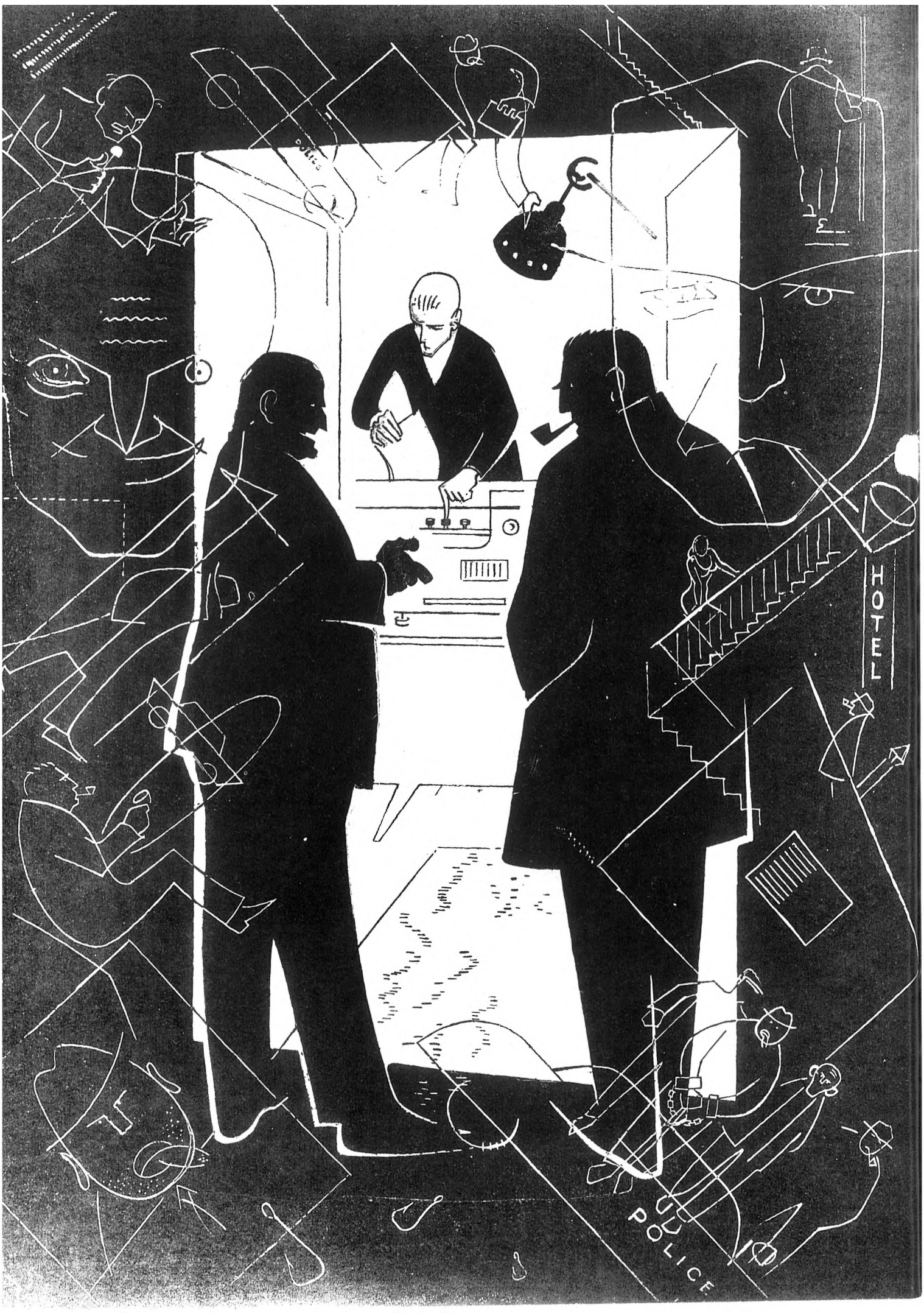
HOTEL
POLICE

— Перепусти через апарат.

І насмішкувато глянув на комісара.

— Людині, у якої така сила ворогів, слід бути дуже обережною, — зауважив він. — А особливо, коли стільки людей зацікавлено в тому, щоб не випустити в світ певний документ.

Фальк розчинив іще якісь двері і, не зачинивши їх за собою, пройшов до вузької комірчини — колишньої кухні або ж ванної кімнати, — де на білому столику стояв фотостат.

Секретар натиснув кнопки. З машини почулось слабке гудіння. Він засунув туди один за одним примірники документа, а з кожним — аркуш спеціального паперу. Мегре, який був знайомий із цим пристроєм,— щоправда, йому не доводилось бачити, щоб хто ним користувався приватно, — байдуже споглядав маніпуляції.

— Правда ж гарний винахід? — спитав Маскулен, глузливо скрививши губи. — Примірник з-під копіювального паперу можна й не визнати. Фотостатична копія — інша річ: тут уже нікуди не дінешся.

Мегре ледь помітно посміхнувся, і це не зосталось поза увагою депутата.

— Про що ви подумали? — спитав він.

— Я оце питаю себе, чи не знайдеться серед тих, до кого недавно потрапила доповідна Калама, якийсь розумник, що надумає перепустити її через фотостат.

Маскулен показав їм апарат не без заміру. Адже Фальк міг на якусь хвилю вийти з документами до сусідньої кімнати, і комісар навіть не запідозрив би, що той з ними робить.

Через щілину, одна за одною, виповзали вогкі копії, секретар розстеляв їх на столі.

— А можна добре втерти носа тому, хто зацікавлений зам'яти всю цю справу, чи не так? — скалив зуби Маскулен.

Мегре мовчки дивився на нього байдужим важким поглядом.

— Так, можна добре втерти носа, — повторив він.

Ніхто б і не подумав, що в нього цієї миті пробіг поза спиною мороз.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ПОДОРОЖ ДО СЕНПОРА

Коли вони дістались до бульвару Сен-Жермен, годинник показував уже пів на сьому, і двір міністерства був порожній. Мегре і Лапуант попрямували через двір до парадного входу, де починалися сходи, що вели нагору до міністра.

— Ей, ви, двоє! Куди йдете? — гукнув хтось позаду.

Консьєрж їх прогавив, коли вони проходили у ворота. Вони зупинились посеред двору, обернулись до нього, а він, шкандибаючи, підійшов ближче, кинув оком на значок, який йому показав Мегре, потім глянув на комісара.

— Прошу вибачення, пане Мегре. Я ж оце щойно бачив у газеті ваш портрет і не впізнав...

— Пусте! Краще скажіть мені ось що...

Витягати гаман, а з нього фотографію стало для нього на сьогодні новою звичкою.

— ...Вам ніколи не траплялось бачити це обличчя?

Консьєрж, — щоб не вскочити в халепу іще раз, — уважно придивлявся до фотографії, насадивши на перенісся окуляри з товстими скельцями в сталевій оправі. Він не відповідав ні ствердно, ні заперечно. Очевидно, йому хотілося запитати, хто воно такий, перш як відповісти, та він не наважувався.

— Він нині постарів, чи не так?

— На кілька літ.

— У нього є чорне двомісне авто старого зразка?

— Цілком можливо.

— Тоді це його я недавно вилаяв за те, що він поставив свою таратайку на міністерській стоянці.

— Коли це було?

— Точно не пам'ятаю. Десь на початку тижня.

— Він вам не назвав свого імені?

— Ні. Він тільки знизав плечима й переїхав на інше місце у дворі.

— Він підіймався до міністра?

— Так.

— Спробуйте, поки ми сходимо нагору, пригадати день.

В прийомній, на другому поверсі, консьєрж був іще на своєму посту. Він читав газети. Мегре показав фото і йому. Консьєрж похитав головою:

— А коли він, кажете, сюди заходив?

— На початку тижня.

— Мене якраз не було. Я саме взяв на чотири дні відпустку — померла дружина. Треба спитати у Жозефа. Він буде тут з наступного тижня. То доповісти про вас панові міністру?

За якусь хвилину Огюст Пуен сам відчинив перед ними двері свого кабінету. Стомлений, однак спокійний. Мовчки пропустив уперед Мегре й Лапуанта. Його секретарка мадемуазель Бланш та начальник канцелярії теж були в кабінеті. На столику стояв невеличкий портативний приймач, що

належав, очевидно, Пуенові. Іще не було передачі про міністерські справи. Коли зайшов консьєрж, щоб доповісти про відвідувачів, усі троє, мабуть, слухали останні вісті.

«...засідання було коротке, присвячене виключно поточним справам, але в кулуарах по обіді панувало пожвавлення. Ходять найрізноманітніші чутки. Згадують про якийсь сенсаційний запит у парламенті, що готується на понеділок, але ще невідомо...»

— Вимкніть! — попросив Пуен секретарку.

Флері вже попрямував був до дверей, та Мегре його зупинив.

— Ви нам не заважатимете, пане Флері. Так само й ви, мадемуазель.

Пуен стурбовано позирав на нього, бо ж важко було вгадати, з якою метою прийшов комісар. У того ж був такий вигляд, ніби він діє за якимсь певним планом, причому так ним захопився, що забув про все на світі.

Можна було подумати, що він накреслює в голові план кабінету. Він раз у раз поглядав то на вікна, то на двері.

— Дозвольте мені, пане міністр, поставити вашим підлеглим кілька запитань.

І він звернувся до Флері.

— Гадаю, коли приходив Пікемаль, ви були в своєму кабінеті?

— Я не знав, що...

— Згоден. Але тепер ви знаєте. Де ви тоді були?

І, вказуючи на двійчасті двері, спитав:

— Ваш кабінет там?

— Так.

Комісар підійшов, зазирнув.

— Ви були самі?

— Я не можу вам відповісти напевне. Рідко коли я зостаюсь сам. Відвідувачі йдуть безперестану цілісінький день. Частину з них — у найбільш важливих питаннях — приймає пан міністр, решту — я.

Мегре зайшов, прочинив двері, що виходили до прийомної.

— Відвідувачі проходять отут?

— Здебільшого. Окрім тих, кого переднішe приймає міністр і з якоїсь причини відсилає до мене.

Задзвонив телефон. Пуен і мадемуазель Бланш перезирнулись. Секретарка взяла трубку.

— Ні. Пана міністра немає...

Вона слухала з незворушним виглядом. Здавалось, вона дуже стомлена.

— Те саме? — спитав Пуен, коли вона поклала трубку.

Та ствердно кивнула.

— Він каже, що його син...

— Замовкніть!

І повернувся до Мегре.

— Від обіду телефон не вмовкає. Кілька разів я брав трубку сам. Більшість торочить в основному одне: «Якщо і далі будеш затискати Клерфонську справу, то з тебе здеруть шкіру». Декотрі ввічливіші. Деякі навіть називають себе: все це батьки дітей, що загинули під час завалу. Якась жінка верещала: «Та як ви можете прикривати вбивців! Якщо ви не знищили доповідну, то покажіть її всім, нехай Франція знає...»

Під очима в нього темніли мішки, шкіра була сіра, як у людини, що не спала кілька ночей.

— Голова виборчого комітету з Ларошa, приятель мого батька, який знає мене з дитинства, теж щойно дзвонив, майже одразу після того, як було передано по радіо мою заяву. Він мене не звинувачував, однак я зауважив, що й він сумниться. «У нас, синку, ніхто нічого не розуміє, — мовив він смутним голосом. — Ми знаємо твоїх батьків і начебто знаємо й тебе. Хай навіть ти їх всіх заженеш на слизьке, ти повинен сказати все, що тобі відомо».

— І ви скоро скажете, — зауважив Мегре.

Пуен рвучко підвів голову, наче не певний того, що правильно розчув, і недовірливо спитав:

— Це ви серйозно?

— Нині я твердо впевнений у цьому.

Флері стояв, опершись на столик у протилежному кінці кабінету. Мегре простяг фотографію Бенуа міністрові, котрий дивився на неї, нічого не розуміючи.

— Хто це такий?

— А ви його не знаєте?

— Його лице мені нічого не каже.

— А чи, бува, не заходив він до вас цими днями.

— Якщо він у мене був, то його прізвище записане у реєстрі.

— Покажіть мені, будь ласка, ваш кабінет, мадемуазель Бланш.

Флері стояв досить далеко й не міг бачити фотографії. Мегре зауважив, що той весь час кусає нігті, — здавалось, ця звичка лишилась у нього з дитинства.

Двері до кабінету секретарки були поряд з дверима начальника канцелярії.

— Отже, ви пішли сюди, коли зайшов Пікемаль і ваш шеф попросив вас залишити його з відвідувачем сам на сам?

Вся якось напружившись, вона ствердно кивнула.

— І ви причинили за собою двері?

Знову кивок головою.

— А ви б могли почути, про що розмовляють за дверима?

— Якби я притулила вухо до дверей, та коли б розмовляли голосно, може, й почула б.

— Ви цього не зробили?

— Ні.

— А таке з вами коли-небудь буває?

Вона не визнала за потрібне відповідати на це запитання. Цікаво, чи вона підслуховує, коли, наприклад, до Пуена заходить жінка, на її погляд, гарна або небезпечна?

— А цього чоловіка ви знаєте?

На це запитання вона вже чекала, бо встигла кинути оком на фото, поки його розглядав міністр.

— Так.

— Де ви його бачили?

Вона говорила тихо, щоб не почули інші.

— В сусідньому кабінеті.

І ткнула пальцем в перестінок, що відгороджував їх од кабінету Флері.

— Коли?

— Коли приходив Пікемаль.

— Після Пікемаля?

— Ні, перед.

— Він сидів, стояв?

— Сидів, не скидаючи капелюха, із сигарою в зубах. Мені не сподобалось, як він на мене дивився.

— А потім ви його бачили?

— Так, опісля.

— Ви хочете сказати, що він іще зоставався, коли Пікемаль пішов, чи, може, що він сидів у сусідньому кабінеті, поки той був у міністра?

— Він був там і до і після відвідин Пікемаля. То ви припускаєте, що...

Вона, очевидно, хотіла спитати про Флері, та Мегре перебив її:

— Тс-с! Ходімо...

Коли вони заходили до просторого кабінету, Пуен з докором глянув на Мегре, ніби невдоволений тим, що останній мучить його секретарку.

— Вам потрібен на сьогоднішній вечір начальник канцелярії, пане міністр?

— Та ні... А що?

— Я, бачте, хотів би з ним поговорити.

— Тут?

— Бажано в моєму робочому кабінеті. Ви не відмовитесь проїхатися з нами, пане Флері?

— У мене побачення в ресторані, та коли це потрібно...

— Зателефонуйте, що не зможете прийти.

Флері так і зробив. Він зайшов до свого кабінету і, не зачиняючи дверей, подзвонив до «Фуке».

— Боб?.. Це Флері... Чи Жакліна прийшла вже?.. Ще ні... Ти певен?.. Коли прийде — скажи, будь ласка, хай обідає без мене... Так... Мабуть, я на обід не прийду. Так, пізніше... Бувай...

Лапуант скоса поглядав на нього. Пуен збентежено дивився на Мегре, чекаючи пояснень. Але комісар ніби цього не помічав.

— Чи зайняті ви сьогодні ввечері, пане міністр?

— Я мав головувати на банкеті, але сам відмовився, перш ніж відмовились би від мене.

— Цілком можливо, що я зателефоную вам, аби сповістити новини, мабуть, пізно ввечері.

— Хоч би і вночі...

Вийшов Флері, у пальті, з капелюхом у руці. Здавалося, ніби він стоїть на ногах тільки за звичкою.

— Отже, ви готові? Ходімо, Лапуант.

Всі троє мовчки зійшли вниз широкими сходами і попрямували до машини, яку лишили побіч пішоходу.

— Сідайте. На Набережну, Лапуант.

Всю дорогу мовчали. Флері був розтулив рота, але так нічого й не сказав. Він тільки безперестану гриз нігті.

Коли піднімалися сходами, Мегре сказав йому йти першим, а потім пропустив його, так само перед себе, в кабінет. Зайшовши, Мегре зачинив вікно.

— Можете скинути пальто. Почувайтесь, як дома.

Він зробив знак Лапуантові, який одразу вийшов за ним у коридор.

— Побудь з ним, поки я повернусь. Доведеться посидіти довгенько. Оце тобі, мабуть, і будуть гулі на всенький вечір.

Лапуант зашарівся.

— У тебе, видно, побачення?

— Ет, пусте.

— Зателефонуй їй.

— Гаразд.

— А може, вона не відмовиться посидіти з тобою за компанію...

Лапуант заперечливо похитав головою.

— Пошлеш по бутерброди й пиво до ресторану. Але не спускай з Флері очей. Не дозволяй йому ні до кого дзвонити. Буде що питати — ти нічого не знаєш. Хай трохи повариться у власному соку, зрозумів?

Це був класичний метод. Та Лапуант, хоч і брав участь у розслідуванні, все ж не розумів, чого добивається його шеф.

— А зараз іди до нього. Та не забудь про бутерброди.

Мегре зайшов до інспекторської і застав там Жанв'є, що вже зібрався додому.

— У тебе нічого такого не передбачається на вечір?

— Та ні. Тільки дружина...

— Чекає на тебе? А ти їй подзвони.

Сівши за стіл, Мегре зняв трубку з другого апарата і попросив з'єднати його з Катру.

— Це Мегре... Вибач, я тебе ще раз потурбую... Мені про дещо нагадали знайдені в одному місці рибальські гачки. Якось я

здибав Бенуа, — це було в суботу, — на Ліонському вокзалі. Він їхав ловити рибу... Що ти скажеш?.. А-а, завзятий рибалка? А ти не знаєш, куди він звичайно їздить?

Тепер Мегре був певний, що він на вірному шляху і, судячи з усього, безперешкодно дійде мети.

— ...Що? У якійсь хижці, кажеш? А чи не міг би ти якось дізнатись, де саме?.. Так. Зараз же... Я чекатиму при телефоні...

А Жанв'є все ще балакав зі своєю дружиною, питав про дітей, а ті, видно, по черзі підходили до трубки, щоб сказати йому «на добраніч».

— На добраніч, П'єре... іди спатки... Так, я буду вдома, коли ти прокинешся... А-а, це ти, Моніко?.. Твій маленький братик не пустував?

Мегре, зітхаючи, чекав. Врешті Жанв'є скінчив.

— Нам, мабуть, доведеться добряче попрацювати цієї ночі, — мовив Мегре. — Тож я так само подумав, чи не краще й мені зателефонувати дружині.

— Зв'язати вас з квартирою?

— Хай ось я спершу прийму важливе повідомлення.

Катру мав подзвонити одному колезі, теж рибалці, якому траплялось їздити з Бенуа на річку.

Нині все залежало від випадку. Колега міг бути десь у відрядженні, далеко від Парижа. Тиша в кабінеті тривала ось уже хвилин десять, і врешті Мегре, зітхнувши, сказав:

— Я б зараз не відмовився чогось випити!

В ту ж мить задзвонив телефон.

— Катру?

— Так. Сенпор знаєш?

— Це десь трохи вище Корбея, біля шлюза?

Мегре пригадалось одне давнє слідство.

— Еге ж, там. Гарна місцинка на березі Сени. Її найбільше полюбляють рибалки-вудкарі. Недалеко від селища у Бенуа є хижка, якась напівзруйнована сторожка, її він купив за безцінь років десять тому.

— Знайду.

— Нехай щастить!

Він не забув подзвонити дружині, от тільки не було в нього дітей, щоб ті побажали йому доброї ночі.

— Ходімо.

По дорозі він прочинив двері до свого кабінету. Лапуант засвітив лампу під зеленим ковпаком і вмостився в кріслі Мегре. Він читав газету, тим часом як Флері сидів на стільці із застиглим обличчям, напівзаплющивши очі й заклавши ногу за ногу.

— До швидкого побачення, хлопче.

Начальник канцелярії здригнувся, підвівся, аби щось спитати, та комісар уже зачинив двері.

— Візьмемо нашу машину?

— Так. Поїдемо в Сенпор — кілометрів за тридцять звідси.

— Колись ми там з вами були.

— І то правда. Їсти хочеш?

— Якщо доведеться довго там пробути...

— Зупиниш проти «Дофіна».

Побачивши їх у дверях, офіціант здивувався.

— То що — вже не треба нести до вашого кабінету пиво й бутерброди, які замовив пан Лапуант?

— Неси. Але спершу налий чого-небудь нам. Ти що питимеш, Жанв'є?

— Не знаю.

— Перно?

Мегре хотів саме цього вина, Жанв'є це бачив, тож замовив і для себе.

— І приготуй нам по два отакецькі бутерброди.

— З чим?

— Ет, байдуже. З паштетом, коли є.

Зараз Мегре мав вигляд найспокійнішої людини в світі.

— Ми надто вже звикли до кримінальних справ, — промимрив він сам до себе, тримаючи склянку в руці.

Він не потребував відповіді на свої слова і розвивав свою думку далі.

— В кримінальній справі є звичайно або один винний, або ж ціла група, що діє погоджено. В політиці — там інша річ, і доказ того те, що ми маємо стільки партій в палаті.

Ця думка його звеселила.

— Сила людей так або інакше виказує цікавість до доповідної Калама. Не тільки політичні діячі, які після опублікування доповідної постали б у поганому світлі, не тільки Артюр Ніку. Є такі, для яких доповідна в руках — це капітал, а є й такі, для яких це влада.

Цього вечора клієнтів було обмаль. Сяяли лампи, було душно.

Вони з'їли бутерброди за столом, де звичайно сидів Мегре. Комісар згадав стіл Маскулена у «Філе камбали». І один і другий мали кожен свій стіл — в різних місцях і зовсім у різних компаніях.

— Вип'єш кави?

— Коли ваша ласка.

— З коньяком.

— Ні. Я ж сиджу за кермом.

Мегре теж не взяв коньяку. Трохи пізніше вони виїхали з Парижа через Італійські ворота і помчали по шосе Фонтенбло.

— Смішно подумати: якби Бенуа курив люльку, а не сигари, це б дуже ускладнило наше завдання.

Виїхали за місто. Тільки велетенські дере-

ва обабіч шосе та машини, що блимали фарами, обганяючи маленьке чорне авто.

— Може, натиснути на газ?

— Не треба. Або вони там, або ж...

Вони досить добре знали людей типу Бенуа, тож могли уявити собі, як ті поводитимуться за певних обставин. Бенуа особливим розумом не відзначався. Навряд, щоб йому пощастило нажити капітал на дріб'язкових вивідках.

Він приймав жінок, байдуже яких, полюбляв виголошувати всякі гучні слова, силкувався зажити слави доброго хлопця, а наприкінці тижня у нього виникала потреба днів зо два посидіти над водою з вудкою.

— Якщо мене не зраджує пам'ять, в Сенпорі на майдані є кав'ярня. Зупинишся там— розвідаємо обстановку.

Вони переїхали через Сену в Корбеї і покотили дорогою, що тягнеться вздовж річки. Чотири або й п'ять разів Жанв'є різко вивертав кермо, щоб не задавити кролика, вигукуючи при цьому:

— Куди лізеш, дурнику!

В пітьмі блимали поодинокі вогники, далі виринуло ціле гроно ліхтарів. Врешті машина спинилась перед кав'ярнею, де кілька чоловік грали в карти.

— Мені теж заходити?

— Якщо маєш бажання випити чарку.

— Зараз не можу.

Мегре вихилив склянку коньяку біля шинквасу.

— Чи ви, бува, не знаєте Бенуа?

— Отого, що з поліції?

В Сенпорі Бенуа не вважав за потрібне оголошувати, що він ось уже стільки років не має нічого спільного з службою безпеки.

— А чи не скажете, де він мешкає?

— Ви їдете з Корбея?

— Так.

— То ви проїхали просто перед його хижкою. Ви бачили кар'єр, що за півтора кілометра звідси?

— Ні.

— В темряві його й справді не дуже побачиш. А хижка якраз навпроти, з протилежного боку дороги. Якщо він там, то в нього світиться.

— Дякую.

— Він зараз у себе! — озвався один з картярів.

— Звідки ти знаєш?

— Я йому вчора засмажив півбарана.

— Півбарана на одного?

— Видно, впорається, коли купив.

За кілька хвилин Жанв'є, їдучи не швидше за пішохода, вказав на світлу пляму серед дерев.

— Ото мабуть і є кар'єр.

Мегре глянув на другий бік дороги і за якусь сотню метрів на березі річки побачив освітлене віконце.

— Машину залишимо тут. Ходімо.

Хоча ніч була безмісячна, вони знайшли в траві стежку.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

НІЧ У МІНІСТЕРСТВІ

Вони йшли один за одним, обережно, щоб у хаті не почули їхніх кроків. Ця частина берега належала, мабуть, колись до якоїсь більшої маєтності, і в хижці тоді жив сторож, що охороняв мисливські угіддя.

Нині про землю вже ніхто не дбав. Пустир, де колись був город, оточувала повалена в багатьох місцях огорожа. Крізь освітлене вікно Мегре і Жанв'є бачили сволоки на стелі, побілені крейдою стіни і стіл, за яким двоє чоловіків грали в карти.

Жанв'є запитливо подивився на Мегре: мовляв, що робити мені?

— Зоставайся тут, — шепнув комісар.

А сам попрямував до дверей. Вони були замкнені, і він постукав.

— Хто там? — озвався голос ізсередини.

— Одчини, Бенуа.

Запала тиша, далі почулись кроки. Жанв'є, стоячи біля вікна, бачив, як колишній інспектор поліції, вагаючись, спочатку постояв край столу, а потім виштовхнув свого товариша до сусідньої кімнати.

— Хто там? — іще раз спитав Бенуа, наблизившись до дверей.

— Мегре.

Знов тиша. Врешті заскрипів засув, і двері розчинились. Бенуа сторопіло дивився на Мегре.

— Навіщо я вам знадобився?

— Трошки побалакаємо. Можеш підійти, Жанв'є.

На столі лежали розкидані карти.

— Ти сам?

Бенуа мовчав, мабуть, він догадався, що Жанв'є пильнував біля вікна.

— Ти, мабуть, ворожив на картах?

— Другий онде, комісаре, — мовив Жанв'є, вказуючи на двері.

— Я так і подумав. Веди його сюди.

Пікемаль не мав аніякої змоги втекти: двері вели до комірчини, звідки не було виходу надвір.

— Чого вам од мене треба? У вас є ордер? — спитав Бенуа, силкуючись опанувати себе.

— Немає.

— В такому разі...

— В такому разі, це ще нічого не значить! Сідай. Сідайте й ви, Пікемаль. Страх не люблю, щоб людина стояла переді мною.

Він підняв одну за одною кілька карт.

— Ти його вчив грати в белот?

І це, мабуть, була правда. Напевне, Пікемаль за все своє життя карт і в руках не тримав.

— Чи ти сядеш, Бенуа?

— Мені нема про що з вами говорити.

— Гаразд. В такому разі говоритиму я.

На столі стояла пляшка з вином і одна склянка. Пікемаль не грав у карти, а також не пив і не курив. Чи йому коли траплялося спати з жінкою? Навряд. Він лякливо, мов загнаний звір, поглядав на Мегре.

— І давно ти працюєш на Маскулена?

Бенуа виглядав зараз краще, ніж в Парижі, може, тому, що тут більше почував себе вдома. Він так і залишився селянином. Колись це, напевно, був хвалько на все село, яке він, на своє лихо, покинув, щоб спробувати щастя в столиці. Його хитрощі та шахрування були мов у того дядька на ярмарку.

Він для сміливості налив собі в склянку вина і насмішкувато спитав:

— Може, й ви не відмовитесь?

— Дякую. Маскуленові потрібні такі люди, як ти, бодай для того, аби перевірити відомості, що їх він отримує звідусіль.

— Поговоріть собі, а ми послухаємо.

— Коли він одержав листа від Пікемаля, то зрозумів, що йому випав найкращий козир за всю його кар'єру і що коли він зіграє вдало, то зможе тримати в жмені багатьох політичних діячів...

— Що це ви говорите!

— Те, що чуєш!

Мегре за стіл не сів. Заклавши за спину руки, з люлькою в зубах, він міряв кроками кімнатку — від дверей до грубки і назад, інколи зупиняючись то перед одним, то перед другим, тим часом як Жанв'є, сидячи край столу, уважно слухав.

— Мене найбільше спантеличило те, що, побачивши Пікемаля і маючи змогу одразу здобути доповідну, він послав його до міністра цивільного будівництва.

Бенуа чванькувато всміхнувся.

— Чому так учинив Маскулен, я зрозумів недавно, побачивши в нього фотостат. Хочеш, Бенуа, я викладу всі події в хронологічній послідовності? Ти можеш мене завжди перепинити, коли я щось збрешу. Отже, Маскулен одержує листа від Пікемаля. А що він чоловік обережний, то викликає тебе і посилає на розвідку. Ти знаєш, що це серйозно, бо депутат хоче роздобути доповідну Калама.

Тут ти і кажеш Маскуленові, що маєш деякі зв'язки у міністерстві цивільного будівництва, що знайомий з начальником канцелярії. Між іншим, де ти його сподибав?

— То вже не ваше діло!

— А втім, це не має значення. Він чекає на нас в моєму кабінеті, і решту подробиць ми скоро з'ясуємо там. Так от: бідолаха Флері завжди без грошей. Однак він має доступ туди, де отакого г...їда, як ти, і на поріг не пускають. І я певен, що не раз за кілька папірців він передавав тобі секрети деяких своїх друзів.

— Балакайте, балакайте.

— А ти слухай! Якби Маскулен узяв доповідну з рук Пікемаля, він був би зобов'язаний розголосити її перед громадськістю, тим самим викликавши бурю. Адже Пікемаль чесна людина, фанатик, якого скорше вб'єш, аніж змусиш мовчати. Однак Маскуленові не хотілося передавати доповідну в палату і все розкривати. Йому вигідніше було, маючи документ, тримати в руках усіх скомпрометованих цабе.

Я добре над цим помізкував, щоправда, я не такий зіпсований, щоб мислити достоту так, як він.

Отож Пікемаль подався до пані Калам, де, як він напевно знав, іще збереглась бодай одна копія доповідної. Він ховає її в портфель і поспішає до Маскулена на вулицю Антен.

А що він там, тобі вже нема чого ходити за ним назирці. Ти вже знаєш, як розгортатимуться події далі. Ти їдеш до міністерства цивільного будівництва, і там Флері заводить тебе до свого кабінету.

Під якимсь приводом Маскулен затримує Пікемаля, поки його догідливий секретар перепускає доповідну через фотостат.

Маскулен удає з себе чесну людину і радить відвідувачеві передати документ до належної інстанції, тобто до міністра. Чи правду я кажу?

Пікемаль, страшенно схвильований, пильно дивився на Мегре і мовчав.

— Ти сидиш у Флері, а Пікемаль тим часом передає доповідну. Тобі залишається тільки дізнатись од Флері, де і коли її якнайлегше викрасти.

Отак, завдяки чесному Маскуленові, доповідна Калама має стати здобутком громадської думки.

Але завдяки тобі Огюст Пуен, міністр, не зможе подати її на розгляд палати.

І буде в цій історії один герой — Маскулен.

І буде один негідник, котрий буцімто знищив документ, аби врятувати себе і своїх скомпрометованих друзів, — такий собі Огюст Пуен. А його провина тільки в тому, що він чесна людина і відмовився потиснути брудну руку. Правда ж, хитро придумано?

Бенуа налив собі ще одну склянку, пригубив, нерішуче поглядаючи на Мегре. Він, як і під час гри в белот, очевидно, питав себе, яку карту вигідніше викинути.

— Оце майже і все. Флері доповів тобі, що його патрон відніс доповідну Калама на бульвар Пастера. Ти не насмілився пробратись до кабінету вночі, бо внизу вартує консьєржка, тож зачекав ранку, поки та пішла до магазину. Скажи, Маскулен спалив доповідну?

— Це мене не обходить!

— Спалив чи не спалив, у нього все одно лишились фотокопії. І цього досить, щоб тримати в своїх руках цілу компанію.

Як згодом зауважив собі Мегре, він допустився помилки, наголошуючи на всемогутності Маскулена. Та чи повівся б Бенуа інакше, якби не це? Навряд, але все одно не треба було цього говорити.

— Бомба вибухла, як і передбачалось. Інші, керуючись кожен своїми міркуваннями, кинулись на пошуки документа, серед них і директор «Чуток» Табар, котрий перший згадав про небіжчика Калама і закинув про це слово в своїй газеті. Адже ти знаєш негідника Табара, чи не так? Маючи доповідну, цей би не рвався до влади, а домагався б дзвінких грошенят.

Лаба, що працював на нього, мав понишпорити довкола пані Калам.

Чи бачив він, як од неї виходив Пікемаль? Не скажу, бо не знаю, можливо, ми про це ніколи й не довідаємось. Це, зрештою, не дуже й важливо. Нам відомо, що Лаба посилав одного із своїх людей до вдови, а потім і до секретарки міністра...

Словом, усі ви закопошилися, я б сказав, наче ті раки в кошику.

Інші офіційні особи також питали себе, що ж відбувається насправді, і, з свого боку, робили спроби з'ясувати істину.

Він натяк нув на вулицю Соссе. Цілком природно, що коли Пуен доповів прем'єр-міністрові, то служба безпеки провела за наказом останнього більш-менш потаємне розслідування. А все ж смішно: три різні групи ганялись за доповідною, і кожна з своїх міркувань.

— Найслабкішою ланкою був Пікемаль, бо важко було вгадати, чи він мовчатиме, якщо його як слід поспитати.

Чи не тобі спало на думку сховати його тут? А може, це Маскуленова ідея? Мовчиш? Гаразд, це нічого не змінює. У всякому разі, його треба було на якийсь час ізолювати од людей. Не знаю, як ти оборудував цю справу і що йому наплів.

Як бачиш, його самого я ні про що не питаю. Він заговорить, коли викаже до цього охоту, тобто коли збагне, що став іграшкою в руках двох негідників — великого й дрібного.

Пікемаль аж затрусився, але й тепер не мовив і слова.

— От я й випорожнив свій міх. Ми зараз за межами департаменту Сени, і ти мені скажеш, що я не маю права таке чинити.

Він на мить замовк, а потім докинув:

— Нічого страшного. Надінь йому наручники, Жанв'є.

Спершу Бенуа спробував опиратися — він був удвоє сильніший од Жанв'є. Та за мить передумав і простяг руки. Тільки в горлі у нього щось аж забулькало.

— Це вам обом так не минеться. І прошу зауважити собі, що я нічого не сказав.

— І то правда: анічогісінько. Ви, Пікемаль, теж поїдете з нами. Хоч ви й вільні робити що завгодно, гадаю, вам не дуже хочеться зоставатись самому в цій глухомані.

Виходячи, Мегре крутнув вимикач.

— У тебе є ключ? — спитав він у Бенуа.— Краще б усе-таки замкнути двері, бо мине довгий час, поки ти знов приїдеш сюди ловити рибку.

Вони мовчки залізли в маленьке авто і рушили.

А на Набережній все так само сидів на стільці Флері. Він аж кинувся, угледівши в дверях колишнього інспектора з вулиці Соссе.

— Бачу, мені не доведеться вас знайомити, — зауважив Мегре.

Було пів на дванадцяту. Кабінети в управлінні стояли порожні, тільки в двох ще світилися вікна.

— З'єднай мене з міністерством.

Лапуант заходився ворожити коло апарата.

— Передаю трубку комісарові Мегре.

— Даруйте, що я вас турбую, пане міністр... Ви ще не лягали?.. А-а, з дружиною і дочкою?.. Так, є новини... І добрі... Завтра ви зможете назвати в палаті індивіда, який заліз у вашу квартиру на бульварі Пастера і викрав звідти доповідну Калама. Не зараз, ні... За одну, а то й за дві години... Якщо ви будете ласкаві зачекати на мене... Я не гарантую, що справа не затягнеться до ранку...

Допит тривав три години. Для Мегре і його колег це була вже звична робота. Усі сиділи в комісаровім кабінеті. Мегре ходив туди й сюди і говорив, зупиняючись то перед одним, то перед другим.

— Як хочете, голуб'ята... Я маю час. Ну що ж, візьми собі одного, Жанв'є... Он того...

Він вказав на Пікемаля, який і досі ні разу не розтулив рота.

— А ти, Лапуант, походи коло пана Флері.

Тепер в кожному з трьох кабінетів сиділо по двоє — віч-на-віч: один, що запитував, і другий, що намагався не відповідати.

Йшлося про витримку. Час од часу в дверях ставав то Лапуант, то Жанв'є, подавав комісарові знак, і той виходив у коридор. Там вони про щось тихенько гомоніли.

— У мене щонайменше троє свідків, які підтвердять мої слова, — говорив Мегре, спиняючись перед Бенуа. — Між іншим — а це вельми важливо — одна мешканка з будинку на бульварі Пастера бачила, як ти заходив у Пуенову квартиру. І далі мовчатимеш?

Бенуа врешті озвався, і видно було, що він уже вагається:

— А що б ви зробили зараз на моєму місці?

— Якби я міг зробитись таким негідником, як ти, то признався б.

— Ніколи в світі!

— Чому?

— Наче самі не знаєте!

Ні в якому разі не виказувати Маскулена! Останній — Бенуа це надто добре знав — вийде з води сухим, і самому тільки богові відомо, що потім буде з його колишнім помічником.

— Ви ж кажете, що доповідна в нього.

— Ну то й що?

— Більше нічого. Я ставлю крапку. Хай мене вже судять за те, що я заліз у квартиру на бульварі Пастера. Скільки за це дадуть?

— Та років зо два.

— А щодо Пікемаля, то цей поїхав зі мною з власної охоти. Я його не залякував і не викрадав.

Мегре зрозумів, що він з нього нічого не витягне.

— Отже, ти признаєшся, що був на бульварі Пастера?

— Признаюсь, якщо не матиму іншого виходу. Оце і все.

За кілька хвилин іншого виходу для нього вже не було. Заговорив Флері, і Лапуант зайшов доповісти про це патрону.

— Про Маскулена він нічого не знав, і до сьогоднішнього вечора не знав також, на кого працює Бенуа. Флері не міг йому відмовити, бо їх зв'язують деякі давні справи, що їх вони облагоджували разом.

— Ти дав йому підписати протокол?

— Зараз дам.

Якщо Пікемаль був ідеаліст, то це був ідеаліст-невдаха. Йому як заціпило. А може, він сподівався якоїсь винагороди од Маскулена?

О пів на четверту Мегре, полишивши Жанв'є і Лапуанта при трьох арештованих, узяв таксі і загадав везти себе на бульвар Сен-Жермен, де на другому поверсі ще горіло світло.

Мегре застав усю сім'ю в маленькій вітальні; тут його вже приймали раніше.

Огюст Пуен, його дружина й дочка не зводили з комісара стомлених очей, не наважуючись виказати бодай найменшу надію.

— Іще не розшукали доповідної?

— Ні. Але чоловік, який викрав її на бульварі Пастера, сидить у моєму кабінеті і вже признався.

— Хто ж то такий?

— Колишній інспектор безпеки, тепер до його послуг іноді вдаються певні люди.

— На кого ж він працював цього разу?

— На Маскулена.

— Отже... — почав Пуен і спохмурнів.

— Маскулен мовчатиме, і тільки коли йому десь аж надто припече, натисне на когось із причетних до Клерфонської справи. Він не буде визволяти Бенуа від суду. Що ж до Флері...

— Як — і Флері?..

Мегре ствердно кивнув.

— Так, і бідолаха Флері. Він потрапив у таке становище, що не міг відмовитись.

— А що я тобі казала! — озвалася мадам Пуен.

— Та пам'ятаю. Але ніколи б не повірив!

— Політика — то не для тебе... Сподіваюсь, що коли все це минеться...

— Найголовніше для нас, — мовив Мегре, — це довести, що ви не знищили доповідної Калама, а що її у вас викрадено, як ви й сповістили громадськість.

— Чи ж цьому повірять?

— Бенуа підтвердить.

— А він скаже, для кого викрадав?

— Ні.

— Флері теж не скаже?

— А Флері цього й не знав.

Отже, що ж воно виходить? З його грудей знято камінь, але, зрештою, нема з чого й радіти. Звісно, Мегре врятував його добре ім'я. І все-таки Пуен програв.

Хіба, може, в останню хвилю, — що малоймовірно, — Бенуа зважиться розповісти геть усе. А так у виграші лишається тільки Маскулен.

Останній усвідомив це надто добре, перш як Мегре скінчив своє розслідування: він умисне показав фотостат. Це було попередження, що мало означати: «Тепер знай наших!»

Всі, хто з будь-яких причин боявся розголошення доповідної — чи то Артюр Ніку, який і досі відсиджується в Брюсселі, чи то політичні діячі, — знають віднині, що Маскуленові досить ворухнути пальцем, щоб їх знеславити й зіпсувати всю кар'єру.

Запала тривала мовчанка, і Мегре вже не пишався своєю роботою.

— За кілька місяців, коли все забудеться, я подам у відставку й повернусь до Ларошана-Йоні, — тихо мовив Пуен, не підводячи очей.

— Обіцяєш? — вигукнула дружина.

— Присягаюсь.

Вона щиро зраділа: для неї чоловік був над усе в світі.

— Чи можна подзвонити Аленові? — спитала дочка.

— Зараз?

— А хіба не варто задля цього його розбудити?

— Якщо ти так вважаєш...

Вона теж іще не встигла всього збагнути.

— Ви, безперечно, вип'єте чого-небудь? — пробурмотів Пуен, збентежено глянувши на Мегре.

Їхні погляди зустрілися. І ще раз комісарові здалося, що перед ним чоловік, схожий на нього як брат. В обох сумовиті очі, обидва однакові на зріст, огрядні й кремезні.

Чарка стала приводом для того, аби на хвильку посидіти разом. А дочка тим часом розмовляла по телефону.

— Так... Усе кінчилося добре. Та про це ще не час говорити... Надамо татові змогу піднести їм пілюлю в палаті...

А що могли сказати собі чоловіки?

— За ваше здоров'я!

— За ваше, пане міністр!

Пані Пуен вийшла з кімнати. Анна-Марія не забарилась приєднатись до неї.

— Піду зараз спати, — сказав, підводячись, Мегре. — А вам це ще потрібніше, ніж мені.

Пуен подав йому руку, але якось незграбно, мовби то був не звичний жест, а вияв почуття, якого він соромився.

— Дякую, Мегре.

— Я зробив усе, що міг...

— Так...

Вони пройшли до дверей.

— А знаєте, я йому теж не подав руки...

І врешті, на площадці, уже повернувшись спиною до хазяїна, комісар докинув:

— А він таки скрутить колись собі в'язи.

З французької переклав
Петро СОКОЛОВСЬКИЙ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

РЯТІВНІ РЕЦЕПТИ. Англійська домогосподарка місіс Фрезер стала автором бестселера. Вона видала куховарську книгу, яка користується нечуваним попитом. Назва виданої нею книги трохи довга, але дуже заманлива — «Якими стравами я пригощаю тих гостей, яких не хочу більше в себе бачити».

ЯК ПЕРЕД БОГОМ... Деякі шведські священики домоглися значного збільшення добровільних пожертвувань своїх парафіян на користь церкви. Вони замінили звичайні металеві карнавки для збирання пожертвувань прозорими, з пластмаси. Тепер можна бачити, хто що вкидає в карнавку.

ГІДНИЙ АПОФЕОЗ. У Нью-Йорку було влаштовано виставку абстрактних картин чергової зірки на абстрактному небозводі, якоїсь Мері Менджен. Найбільший успіх припав на долю заключного офіційного акту, яким завершилася виставка: всі картини було винесено на вулицю і спалено у присутності багатьох цікавих перехожих. Таке було бажання самої абстрактної художниці.

ПОДЯКА. Житель Бостона Уїльям Роу, померши у віці 80 років, заповів всі свої гроші — близько півмільйона доларів — трьом старим жінкам, які свого часу категорично відхилили його освідчення. На четверту спробу померлий вже не наважився і залишився неодруженим. У духівниці він записав:

«Я дякую їм за те, що вони допомогли мені прожити спокійно і тихо».

Ервін Гешоннек.

Слуга Матті у виставі «Пан Пунтілла і його слуга Матті» в театрі «Берлінер ансамбль».

Перший великий акторський успіх припав на долю Ервіна Гешоннека, коли він був уже зрілою, 43-річною людиною. Восени 1949 року цей доти маловідомий актор чудово зіграв роль Матті в п'єсі Бертольта Брехта «Пан Пунтілла і його слуга Матті». Поста-

НЕЗВИЧАЙНА БІОГРАФІЯ

Полковник Еберсхаген у телевізійному фільмі «Совість пробуджується».

новником цієї вистави був сам Брехт, і знайомство з ним визначило весь дальший творчий шлях Гешоннека — нині одного з найкращих акторів театру і кіно Німецької Демократичної Республіки.

В листопаді того ж 1949 року Ервін Гешоннек, даючи інтерв'ю кореспондентові однієї газети, сказав: «Моєю акторською школою було життя».

Справді, коли він прийшов у театр Брехта «Берлінер ансамбль», за плечима в нього не було, фактично, ніякої спеціальної освіти, крім великої школи життя.

Біографія Ервіна Гешоннека справді незвичайна. Він народився 27 грудня 1906 року в Берліні. Батько його був швець, сім'я майбутнього актора, в якій було дев'ятеро дітей, жила в страшних злиднях. Шестеро братів і сестер Ервіна Гешоннека померли.

Ервін змалку почав заробляти на хліб — був розносщиком газет, помічником кельнера, робітником на будівництві, кур'єром у банку. А в 14 років одна берлінська кіностудія найняла його разом з десятьма іншими хлопчаками для зйомок в якійсь масовій сцені. Ервін Гешоннек згадує, що вже тоді вирішив стати актором.

1929 року Ервін Гешоннек вступив до лав Комуністичної партії Німеччини. В той час він міг уже вважати себе актором, бо підробляв як статист у театрі, яким керував видатний німецький режисер Ервін Піскатор. І перші партійні доручення Гешоннек-комуніст виконував як актор так званої «Агітгрупи» КПН. Організовуючи — часто просто неба — масові театралізовані спектаклі, ці групи провадили велику агітаційну роботу серед німецького населення.

Тоді ж Ервін Гешоннек дістав свою першу, хоча й маленьку, роль в кіно — знявся у фільмі «Куле Вампе» режисера-комуніста Златана Дудова. В цьому ж фільмі грав видатний актор і співак Ернст Буш.

Потім владу в країні захопили гітлерівці. Гешоннеку довелося залишити Німеччину. Він утік до Польщі, звідти переїхав до Чехословаччини, потім через Варшаву дістався в Радянський Союз. У 1938 році Ервін Гешоннек знов опинився в Чехословаччині, і тут 31 березня 1939 року, після окупації країни гітлерівськими військами, його схопили агенти гестапо.

Почався найтяжчий етап життя Ервіна Гешоннека. Концтабір Заксенхаузен, потім табір смерті Дахау, знаменитий блок № 26, де гітлерівці тримали вчених, письменників, акторів, художників...

І саме тут сталася подія, яку сам Ервін Гешоннек визначає як важливий епізод своєї акторської біографії. Комендант табору наказав в'язням створити театр. Він сам обрав для них п'єсу — «Томас Пайне», написану фашистським обер-драматургом Гансом Йостом. Гешоннеку дісталася роль «негативного» героя. Але актор зобразив свого героя справжньою людиною, зіграв самого себе.

Розлючений комендант табору помстився на акторові: з черговим «транспортом» його відправили в табір знищення Нойєнгамме, поблизу Гамбурга.

3 травня 1945 року, коли гітлерівській райх уже агонізував, есесівці посадили вісім тисяч в'язнів цього табору на пароплав «Кап Аркона» і вивезли його у відкрите море. Це був диявольський задум. На пароплаві стався вибух, і він пішов на дно...

Ервін Гешоннек був один з небагатьох в'язнів, яким буквально чудом пощастило врятувалися.

Потім — робота в Гамбургу, в театрі «Камершпіле», а 1949 року — переїзд у Берлін і зустріч з Бертольтом Брехтом.

Десятки ролей у театрі й кіно, ролей, кожна з яких заслуговує на окремий розгляд і аналіз — такий творчий шлях Ервіна Гешоннека. Священик у виставі «Матінка Кураж та її діти», полковник Еберсхаген у телевізійному фільмі «Совість пробуджується», комісар Інтернаціональної бригади в Іспанії у фільмі «П'ять патронних гільз», Кремер у фільмі «Голий серед вовків», — вже тільки цей коротенький перелік свідчить про широчінь творчого діапазону видатного актора.

Трьома Національними преміями відзначено в Німецькій Демократичній Республіці акторські заслуги Ервіна Гешоннека. На Міжнародному кінофестивалі у Карлових Варах (1960 р.) Ервін Гешоннек разом з Лоуренсом Олів'є був визнаний кращим актором світу. Активний громадський діяч, Гешоннек бере участь у найважливіших культурних і громадських подіях, що відбуваються в країні.

Зараз Ервін Гешоннек готується виступити в телевізійному фільмі, який розповість про трагедію «Кап Аркони».

Наприкінці минулого року громадськість НДР відзначила 60-ліття актора.

Комісар у фільмі «П'ять патронних гільз».

Кремер у фільмі «Голий серед вовків».

Калле у фільмі «Карбід і щавель».

БОЛГАРІЯ

«Премія Софії» присуджується щороку письменникам, кінодіячам, музикантам, художникам і театральним колективам за твори, присвячені болгарській столиці.

Лауреатами «Премії Софії» 1966 року стали письменники Павел Вежинов за твір «Запах мигдалю», Боян Балабанов за п'єсу «Птахи летять по двоє», Арманд Барху за оповідання «Злата» та твір «Маленька трилогія». Премією відзначено також спектакль Народного театру «Птахи летять по двоє» та фільм «Рицар».

ГОЛЛАНДІЯ

В Дельфтському університеті створено першу у світі автоматичну бібліотеку. Для того, щоб одержати книгу, досить набрати відповідний номер-шифр книги на одному з шести телефонів, встановлених у залі з каталогами, і за якихось півхвилини книга автоматично надходить у розпорядження читача. В разі, якщо книги немає на місці, відповідний сигнал повідомляє про це. Завдяки новій системі автоматизації час видачі книги скорочено з сорока хвилин до лічених секунд.

ІТАЛІЯ

П'єтро Джермі, автор фільму «Зведена і покинута», який нещодавно демонструвався на наших екранах, розпочав працю над новим фільмом «Святий».

Як і в попередніх своїх стрічках — «Машиніст», «Розлучення по-італійськи», — Джермі знову порушує пекучі морально-побутові проблеми.

Головну роль у фільмі виконує один з найпопулярніших зараз в Італії кіноакторів Уго Тоназзі, його партнеркою буде героїня «Зведеної і покинутої» — Стефанія Сандреллі.

БОЙОВИЙ ШЛЯХ „ВАРШАВ'ЯНКИ"

Пісня «Варшав'янка» була написана 1883 року Вацлавом Свєнціцьким у десятому равеліні Варшавської цитаделі. Після того, як її надрукували в першому номері нелегального журналу «Пролетарій», вона стала бойовим гімном польських робітників, а згодом — і вірним другом революційного пролетаріату інших країн.

В 1897 році «Варшав'янку» переклав на російську мову відомий діяч комуністичної партії і радянської держави Гліб Максиміліанович Кржижановський, який почув її у в'язниці від польських соціал-демократів. Дуже любив «Варшав'янку» В. І. Ленін.

Вперше російською мовою пісня була надрукована в 1900 році в журналі «Рабочее дело», у Женеві.

У 1908 році «Варшав'янка» в перекладі на українську мову з російської була надрукована в журналі «Земля і воля».

У 1900 році з'явився перший німецький переклад «Варшав'янки».

В Болгарії «Варшав'янку» знали з 1905 року і співали по-російськи. Надрукована вона була в перекладі на болгарську мову під назвою «Варшавський марш» у збірці «Червен народен календар». Чеський переклад, зроблений Ф. Ріхтером, з'явився у журналі «Словацко» в 1921 році.

Пролетаріат Угорщини познайомився з «Варшав'янкою» у 1919 році. Є також англійський, французький, корейський та в'єтнамський переклади цієї прекрасної пісні.

ДОЛЯ РУКОПИСІВ ГЕЙНЕ

Французька преса останнім часом приділяє багато місця повідомленням про пошуки рукописів великого німецького поета і публіциста Генріха Гейне.

Як відомо, Гейне помер у Парижі 17 лютого 1856 року. В той час, коли вдова поета улагоджувала формальності з урядами Австрії, Пруссії та Франції, родичі Гейне знищили один з найцінніших творів його спадщини — «Спогади», а прихильники таланту скуповували рукописи, листи, автографи великого поета.

Портрет Г. Гейне, намальований Людвігом Гріммом 9 листопада 1827 року під час візиту Гейне до братів Гріммів у м. Касселі.

Генріх Гейне — один з небагатьох письменників світової слави, деякі твори якого досі невідомі. Не вивчені також обставини появи окремих поем, віршів.

На початку XX сторіччя велику і корисну справу зробив відомий германіст Ернст Ельстер. Він відшукав певну частину рукописів Гейне і перевіз їх з Парижа до Німеччини. У бібліотеці Дюссельдорфа, де народився поет, був створений Архів Гейне.

В наш час вже знайдено колекцію автографів поета, його листування з видавцями, рукописи паризького періоду Гейне, яких не знайшов Ельстер.

Французький уряд домігся, щоб рукописи німецького революціонера-демократа були передані Паризькій Національній бібліотеці, де вони зараз зберігаються.

Про розміри і важливість віднайденої спадщини Генріха Гейне свідчать такі дані.

Зібрано дві з половиною тисячі сторінок, написаних рукою поета, 600 сторінок, продиктованих ним секретареві, 400 сторінок різних творів з позначками і автографами Гейне, 700 сторінок листів від різних осіб, 75 документів. Більшість рукописів написані в Парижі. Серед них рукописи поеми «Німеччина. Зимова казка», а також близько двохсот віршів у різних стадіях опрацювання. Проза представлена перш за все рукописом «Спогадів», тією їх частиною, яку не встигли знищити родичі поета, а також фрагментами художньо-публіцистичного твору «Французькі справи», першою редакцією «Подорожей до Італії» та листуванням з двома німецькими видавцями.

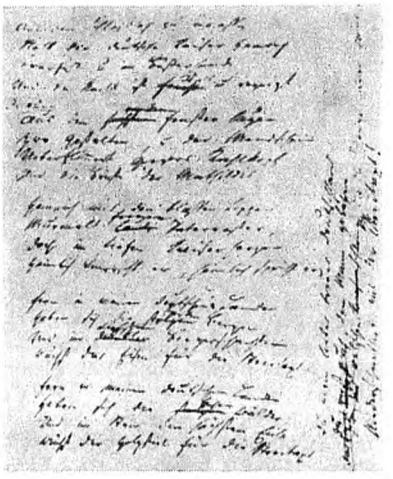

Невідомий рукопис Г. Гейне.

Всі ці матеріали досі були невідомі і, звичайно, вивчення їх відкриє нові, цікаві сторінки з життя великого німецького поета.

СПІВАЄ МАРГАРЕТ ПІСЛЯРУ

Румунська співачка Маргарет Післяру розпочала свою артистичну кар'єру п'ятнадцятирічною дівчинкою в самодіяльності провінціального будинку культури.

Одного разу з Бухареста приїхала група працівників радіо, які записали її пісні, і невдовзі вона стала солісткою бухарестського радіо.

Наприкінці 1963 року Маргарет Післяру здобула «Гран-прі» Національного фестивалю легкої музики.

В 1964 році співачка дебютувала на театральній сцені — в ролі Поллі у брехтівській «Тришаговій опері», здобувши високу оцінку критики. З великим успіхом проходили її виступи по телебаченню.

В минулому році артистка вперше стала перед кінокамерою, зігравши драматичну роль співачки-підпільниці у румунсько-радянському фільмі «Тунель», який демонструвався на наших екранах.

Зараз Маргарет Післяру працює над головною роллю в художньому фільмі «Чарівна дівчина».

Маргарет Післяру.

ІРЛАНДІЯ

В дублінському театрі «Еббі» інсценізовано роман ірландського письменника і поета Патріка Кеневеча «Таррі Флінн».

Це розповідь про життя і стосунки між сусідами-фермерами. Таррі Флінну, якого селяни вважають чужим, доводиться кинути свою оселю і податись у місто. Роль Флінна виконує відомий ірландський актор Доналд Маккенн.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

Вийшла нова збірка віршів новозеландського поета Джеймса Бекстера «Листи свинячого острова». Рецензент журналу «Лондон мегезін» зазначає, що Джеймс Бекстер напрочуд реалістично змальовує природу, життя і побут новозеландців. Рецензентові подобається також лагідний гумор поета.

ПОЛЬЩА

У Познані — місті міжнародного конкурсу скрипалів ім. Генріка Венявського — незабаром відбудеться ще одна міжнародна музична зустріч — І Міжнародний фестиваль хорів хлопчиків.

У фестивалі візьмуть участь численні колективи з багатьох країн світу, зокрема лейпцігський «Томанер хор», «Познанські солов'ї» та інші.

* * *

В 1973 році Польща відзначатиме п'ятисотріччя з дня народження Миколая Коперника. Цей рік названо у Польській Народній Республіці «Роком Коперника». Підготовкою до святкування керує ювілейний комітет.

Ювілей приурочено до Всесвітнього з'їзду астрономів, що відбудеться в лютому 1973 року в Торуні. В цьому місті реконструюється будинок, де мешкала сім'я Коперника.

Незабаром почнуть працювати з'їзди, конгреси та наукові сесії, присвячені ювілею. Заплановано проведення міжнародних і загальнопольських конкурсів, видання праць Коперника.

* * *

Вийшов друком «Словник польських філософів». Статті його розповідають про польських вчених, які зробили неабиякий внесок у розвиток філософії XIV—XX ст. ст., а також про іноземних філософів, які працювали в Польщі.

Упорядкували це важливе видання співробітники Інституту філософії і соціології Академії наук ПНР.

* * *

Драматичний театр «Землі Люблінської» поставив п'єсу «З пекла чесних людей» — інсценізацію трьох оповідань видатного польського письменника і драматурга Леона Кручковського, над яким він працював в останні роки свого життя.

Сцена з вистави «З пекла чесних людей».

США

Відтоді, як у залі театру Форда в Вашінгтоні пролунав постріл, що обірвав життя президента Лінкольна, цей театр існував лише як музей його пам'яті. Тепер, після повної реконструкції, музей знову перетворився на театр — до речі, перший і єдиний у столиці, бо досі, як це не дивно, столиця США не мала жодної постійної професійної театральної трупи. Але він збереже, мабуть, і деякі функції музею: сезон розпочинається виставою «Наш двоюрідний брат з Америки» — тією самою, яка була перервана в 1865 році замахом на Лінкольна. Крім того, до репертуару театру включено всі п'єси, присвячені пам'яті видатного державного діяча США.

* * *

Американський актор Дон Меррей вирішив екранізувати епопею Ромена Роллана

ДУМКИ КІНОРЕЖИСЕРА

Чеський кінорежисер Ян Кадар, який в співавторстві з Ельмаром Клосом поставив фільми «Крамниця на площі», «Обвинувачений», «Смерть називається Енгельхен», дав інтерв'ю кореспонденту газети «Руде право».

На запитання, чому він обрав фах кінорежисера, Кадар відповів:

«Коли я був студентом, кіно приваблювало мене своєю романтикою. Я тоді не уявляв, що робитиму в кінематографі, але точно знав, що юристом, як того хотіли мої батьки, не можу бути.

Я певен: якщо людина має якусь свідому чи навіть підсвідому мету і якщо ця мета реальна й не перевищує її можливостей, то зрештою людина свого доб'ється.

Колись мене цікавив тільки процес створення фільму. Але з часом найважливішим для творця стає те, що він робить і чому він робить це. Коли бачиш реакцію глядача і вона така, як ти сподівався, у тебе виникає почуття, що ти живеш недаремно.

Ми з Клосом вважаємо, що не можна створювати фільми, які не зачіпали б серця людей. Ми завжди знімаємо стрічки, розраховані на широку публіку. Однак ми ніколи не намагаємось пристосуватись до глядача. В цьому, по суті, полягає найбільший привілей соціалістичного митця».

Ян Кадар, І. Камінська та Ельмар Клос на церемонії вручення премії Оскара за фільм «Крамниця на площі».

МИСТЕЦТВО ЯННІСА КАНАКАКІСА

Сторінки боротьби грецького народу за національну незалежність є невичерпним джерелом натхнення для митців Греції. З них черпає тематику своїх творів і скульптор Янніс Канакакіс з Ретімнона (на Криті). Ім'я Янніса Канакакіса відомо далеко за межами його батьківщини.

Творам митця притаманний справжній реалізм, глибоке знання людей та історії своєї батьківщини.

Скульптури Янніса Канакакіса неодноразово відзначалися дипломами й золотими медалями в Греції, США, Мексиці та інших країнах. Особливо відома його скульптура «Похорон 1941 року».

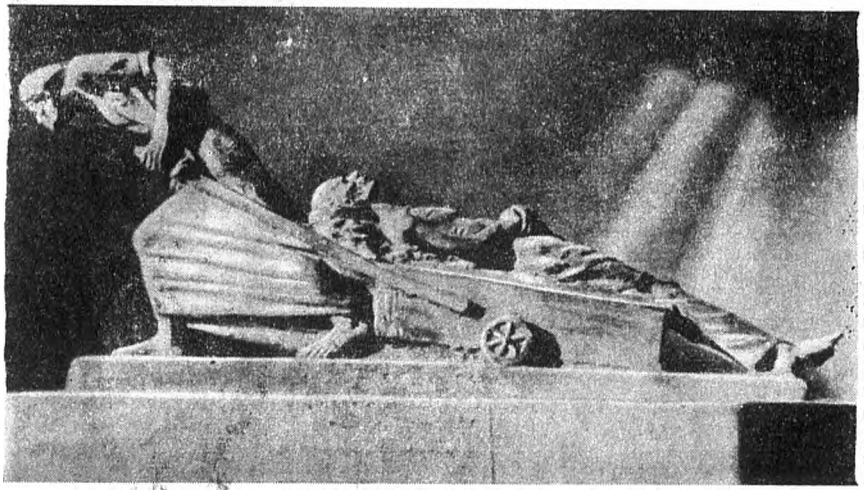

Янніс Канакакіс. Похорон 1941 року.

„БРУД НА ДНІ“

В статті під такою назвою, вміщеній в англійському тижневику «Таймс літерарі сапплемент», анонімний кореспондент нарікає на надзвичайно низький літературний і морально-етичний рівень переважної більшості детективних романів, що видаються англійською мовою.

«Гарне детективне оповідання іноді характеризують як «нормальну вправу для благородного розуму»,— пише він.— Але страшно подумати, який вплив справляє на менш підготованих в інтелектуальному розумінні людей уся ота макулатура, яку у нас друкують з позначкою «детективний жанр».

Автори цих романів калічать не тільки англійську мову (а вона в них просто жахлива),— вони калічать душі людей. Як ілюстрацію до цієї тези кореспондент «Таймс літерарі сапплемент» наводить зміст типового «бестселера» — роману Ноеля Бена «Кремлівський лист», що вийшов наприкінці минулого року у видавництві В. Аллена:

«Герої цього твору — агенти американської секретної служби. За допомогою шантажу вони хочуть примусити одного росіянина, що перебуває в Нью-Йорку, надати в їхнє розпорядження свою московську квартиру. З цією метою вони викрадають його сім'ю і шантажують його. Далі агенти пробираються в Москву з великим запасом наркотиків і влаштовують там вертеп».

Роблячи цілком справедливий висновок про те, що коментарі тут зайві, кореспондент на завершення статті пише: «Жорстока іронія долі полягає в тому, що критик звичайно розмовляє з читачами, які й самі можуть розібрати, що добре, а що— погано, тоді як потік книжок, які не потрапляють в його поле зору (і призначаються для менш підготовлених і менш вимогливих читачів), стає дедалі брудніше».

РЕЧІ ТЯЖІЮТЬ НАД ЛЮДЬМИ

Всі твори, написані Сімоною де Бовуар після роману «Мандарини», що вийшов друком 1954 року, мали автобіографічний характер. Це романи «Щоденник порядної дівчини», «Сила віку», «Сила речей», «Тиха смерть».

З інтересом чекали у Франції публікації нового твору письменниці, про який вона ще торік в одному із своїх інтерв'ю сказала: «Якщо я напишу новий роман, то це буде щось цілком нове в порівнянні з «Мандаринами». По-перше, я спробую розв'язати ряд нових проблем, пов'язаних із технікою письма, — наприклад, ту, що стосується методу розповіді, а по-друге, в новому творі йтиметься про людей, життя яких різко відрізняється від мого».

І от роман «Чудові образи» вийшов друком.

Перед читачем розгортаються сторінки життя однієї родини. Це, так би мовити, зразкова французька сім'я, де панує мир, спокій і благополуччя. Глава сім'ї, його дружина й двоє дітей живуть у злагоді, всі вони обожнюють дідуся — батька дружини, менше люблять занадто раціональну бабусю.

Отож, нібито все гаразд. Але десятирічна дочка часто з якоїсь невідомої причини плаче, її батько — начебто порядна людина — виявляється, здатний вбити велосипедиста, аби тільки врятувати свій автомобіль од подряпин, бабуся — жива лічильна машина, яка всім довкола нав'язує свою думку. І взагалі, все це добропорядне життя — нудне і сіре, а найстрашніше за все — це «холод в серці» — нездатність ні радіти, ні любити, ні жаліти по-справжньому.

Проте десь існує інший світ, головна героїня твору Бовуар догадується про існування його, але вона не знає, як знайти до нього ключ, як до нього ввійти.

Власне, вона шукає його не для себе, їй хотілося б, щоб цей ключ знайшла хоча б її дочка. Які в дівчинки шанси, чи пощастить їй? Невідомо.

СПРАВЕДЛИВЕ ПРІЗВИСЬКО

Постановник ганебного расистського фільму «Прощай, Африко!» італійський режисер Гуалтієро Якопетті цілком справедливо заслужив прізвисько «режисера-убивці». Сам Якопетті з цинічною одвертістю розповідав про те, як на його замовлення білі найманці розстрілювали

«Жан Крістоф». Як повідомляє газета «Леттр Франсез», Дон Меррей веде переговори про придбання прав на екранізацію всесвітньовідомого твору Роллана.

* * *

Ерскін Колдуелл написав новий автобіографічний твір «В тіні дзвіниці», в якому розповідає про своє дитинство на півдні США і про свого батька — священика пресвітеріанської церкви. «В тіні дзвіниці» є своєрідним продовженням відомої радянському читачу книги «В пошуках Біско». В новій книзі Колдуелл, так само як і в попередній, торкається негритянської проблеми в США.

* * *

У видавництві Каліфорнійського університету вийшла друком збірка епістолярної спадщини відомого американського поета початку XX сторіччя Гарта Крейна. Цю збірку — «Листування Гарта Крейна. 1916—1932» — упорядкував професор Каліфорнійського університету Б. Уебер. До неї ввійшло листування Г. Крейна з поетом Дайланом Томасом, літератором Уїльямом Райтом та іншими діячами англійської й американської літератури й культури.

ФІНЛЯНДІЯ

Відомому фінському художникові професору А. Хаартману — дев'яносто років. Перші його твори датовані 1899 роком, а тепер понад сто творів митця експонуються в багатьох музеях країни.

Незважаючи на похилий вік, митець не залишає творчої праці.

Аксел Хаартман.

* * *

Нещодавно фінські читачі познайомились з новим романом популярного в країні письменника Тімо К. Мукка «Пісня про дітей Сіпір'я». Книга розповідає про трагічні події, які відбулися у фінському селі Сіпір'я під час другої світової війни.

ФРАНЦІЯ

На полицях книгарень з'явилася нова збірка оповідань Андре Стіля «Дах над небом». Тижневик «Франс нувель» переповідає розмову свого кореспондента з письменником.

Андре Стіль вважає, що найкраще можна висловлювати нові ідеї, йти в ногу з часом, у жанрі оповідання. З-поміж оповідань, які ввійшли до нової збірки, письменник вважає найбільш цікавими з ідейного боку новели «Дурень» і «Дах над небом». В останній, яка дала назву всій збірці, він розповів про життя і працю партійного функціонера.

Андре Стіль зауважив також, що до цієї книжки ввійшли не всі його неопубліковані оповідання і що він сподівається видати незабаром ще одну збірку.

ФРН

Герой нового роману західнонімецького письменника Мартіна Вальзера «Носоріг»—Ансельм Крістляйн був головним героєм і попереднього твору письменника, роману «Половина гри», де він виступав у ролі агента по торговельній рекламі. А в новому романі Крістляйн став уже письменником. На замовлення одного швейцарського видавництва він має написати книгу — повість або роман про чисте кохання.

В пошуках матеріалу для свого твору Крістляйн знайомиться з представниками різних верств західнонімецького суспільства. Це здебільшого неприємні знайомства: фальш, лицемірство й продажність панують у ФРН, і чистому коханню там немає місця...

ЮГОСЛАВІЯ

Нещодавно в Сомборі відкрилася виставка творів одного з найстаріших югославських художників Мілана Коньовича. Ця експозиція незабаром перетвориться на постійно діючу художню галерею. Мілан Коньович подарував галереї понад п'ятсот своїх творів.

конголезців перед камерою його кіноапарата. Громадськість багатьох країн домоглася заборони цього кривавого фільму. І тільки у ФРН та США йому роблять гучну рекламу.

А сам Якопетті вже готується до нових зйомок — на цей раз фільму про війну у В'єтнамі. В інтерв'ю кореспондентові газети «Нью-Йорк джорнел америкен» Гуалтієро Якопетті повідомив, що відповідні офіційні американські інстанції, до яких він звернувся, пообіцяли йому «всіляку допомогу і сприяння». Помічників собі Якопетті добиратиме з-поміж офіцерів американської «служби інформації» в штабі командуючого військами США в Південному В'єтнамі генерала Уестморленда.

Газета «Уніта» пише з цього приводу, що не важко уявити собі, яку мерзоту Якопетті виплесне на екрани цього разу.

ІНТЕРВ'Ю З АЛЕНОМ РЕНЕ

Премію «Луї Делюк» було встановлено тридцять років тому, і серед її лауреатів є такі відомі режисери як Ренуар, Карне, Рене Клер, Таті, Клюзо, Луї Малль та інші. Однак всі вони отримували цю премію за всю свою творчість в галузі кіномистецтва, а режисеру Алену Рене — першому з-поміж кіномитців — присуджено премію «Луї Делюк» за один фільм «Війна закінчилася».

Далі Ален Рене розповів, що головними в своїй творчості він вважає антифашистську та антирасистську теми, які становлять, поряд з темою антивоєнною, сюжетну основу його фільмів.

«Я часто сам запитую себе,— сказав А. Рене,— чому майже в усіх моїх фільмах таку велику роль відіграють спогади. Я не сказав би, що перебуваю під впливом «німого кі-

Кадр з фільму А. Рене «Війна закінчилася».

но». Я не сказав би також, що мене можна зарахувати до режисерів «нової хвилі». Разом з такими режисерами, як Астрюк або Малль, я посідаю місце десь між митцями старшого покоління (Клюзо, Карне, Ренуаром) і молодими представниками «нової хвилі».

Наприкінці інтерв'ю Ален Рене розповів, що працює зараз над новим фільмом «Я тебе кохаю, я тебе кохаю», а також задуманою вже кілька років тому стрічкою «Пригоди Гаррі Діксона», яку він збирається знімати в Лондоні.

Відповідаючи на запитання кореспондента журналу «Філмз енд філмінг», французький режисер розповів про творчу співдружність, що існує між ним і сценаристами, які пишуть тексти до його фільмів. «Хіросіма, моє кохання», «Мюріель», «Минулого року в Марієнбаді» і остання стрічка — «Війна закінчилася» — є плодами саме такого творчого співробітництва, бо фільми Алена Рене відомі тим, що літературному тексту в них надається не менше значення, ніж зоровому образу.

РОМАН САДОВСЬКИЙ

ІМЕНИНИ ДИРЕКТОРА

Одного дня скликав нас директор і прорік:

— Колеги! Панував у нас досі дивний звичай: кожному працівникові у день його іменин ми вручали скромний подарунок. Старший бухгалтер, пригадую, одержав пуделко сигар, а на додаток — премію у вигляді асигнування на будівельні матеріали, необхідні для закінчення будинку його родича. Комірникові купили ми краватку за 28 злотих і одночасно затвердили акти ревізії його комори. Референт одержав пляшку фруктового вина «Оксенцє» і нову секретарку. Але годі, товариші! Вважаю, що будь-які складчини на подарунки ненормальні. По-перше, вони зменшують і так невеликі заробітки колег. По-друге, створюють атмосферу підлабузництва, хабарництва, підкупу, — чим ми всі разом так гидуємо. Годі!

— А втім, — вів далі директор, — кожен з нас може обійтися без пуделка сигар, особливо коли палиш цигарки! І без галстука! Ми державна установа, а не варшавський «Гранд-готель», і краватка в ній не обов'язкова, як синонім культури. Та й вино «Оксенцє» не таке вже необхідне для життя, коли зважити, що хвіст оселедця вином не зап'єш...

— Товариші, — захвилювався директор, — кажу щиро, відверто і тим сміливіше, що за два тижні — мої іменини. У зв'язку з цим дуже прошу всіх: жодних складок, жодних презентів! Перепрошую і дякую!

І що ж? У день народження директора ми подарували йому тільки ключики від нової автомашини марки «оппель-рекорд», придбаної усім колективом для службового користування директора. І ніяких тобі подарунків, навіть без квітів обійшлося! Всім нам було навіть якось не по собі. Але бажання директора для нас—неписаний закон.

— Пауль не терпить рекламних передач!

— А ми вашого Курті щойно запустили в космос!

— Доглядай цього, Матільдо, а я ловитиму наступного!

СЛАВОМІР МРОЖЕК

ДИЛЕМА

На свята не завадило б купити коропа. А щоб риба була ще деякий час живою, її треба тримати у ванні. Та щоб пустити коропа в нашу ванну, треба вибрати з неї вугілля. Вугілля можна було б перенести до передпокою, але як бути з картоплею?

Думали ми та гадали, поки теща не запропонувала такий варіант: картоплю до кухні, вугілля до передпокою, а коропа у ванну. Згода, але що робити з кролями? Забрати їх, звичайно, кудись з кухні. Легко сказати, але куди? Радилися ми, радилися і порішили, що місце кролям — в підвалі. Але ж у підвалі дід. Де його притулити? Дід міг би прилаштуватися на місці телевізора, але куди подіти телевізор? Можна переставити в куток, де стоїть розкладушка квартиранта. А де той спатиме? Квартирант міг би спати і в ванні, але там короп.

Що робити? Безвихідне становище. Вже ось-ось свята, а коропові нема місця. Порізному ми міркували, але не могли додуматися до чогось путнього. Головоломка — і годі!

Тільки випадок допоміг нам вийти з безнадійної ситуації. Якось я повернувся завчасно з роботи і застав квартиранта біля дружини, на моєму місці.

У зв'язку з цим вугілля ми перенесли з ванни до передпокою, картоплю з передпокою до кухні, кролів з кухні в підвал, дід з підвалу перейшов до світлиці на місце телевізора, котрий ми переставили у кут, де спав раніше квартирант.

А де я, що зі мною? — запитаєте ви.

— Простіше простого: стою в черзі за коропом.

МАРІУШ КВ'ЯТКОВСЬКИЙ

ЯК У ЖИТТІ

Їду собі у міському автобусі. На черговій зупинці увійшла до автобуса мати з маленьким сином. І сіла навпроти мене. Дитину посадовила собі на коліна.

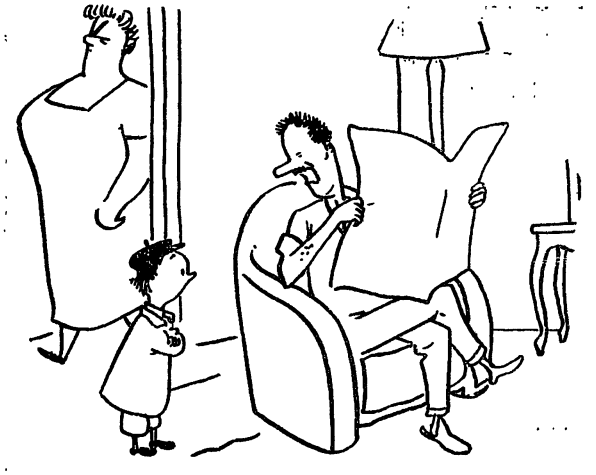

— Звичайно, я глава сім'ї, але краще буде, коли ти звернешся до мами...

Без слів.

— Забирайся негайно геть! Бо я покличу свого чоловіка!

«...потім я рвонув машину праворуч і — врізався в дерево!

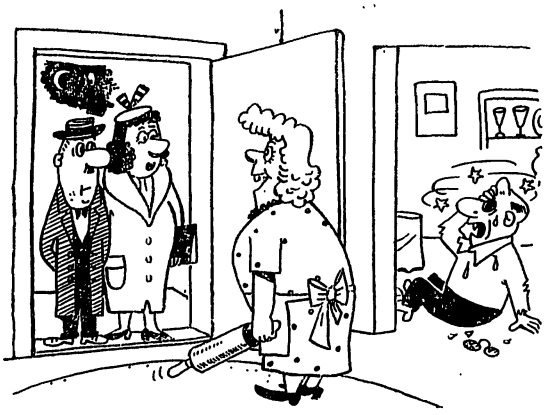

— Ваш чоловік запросив нас...
— Так, він щойно сказав мені про це...

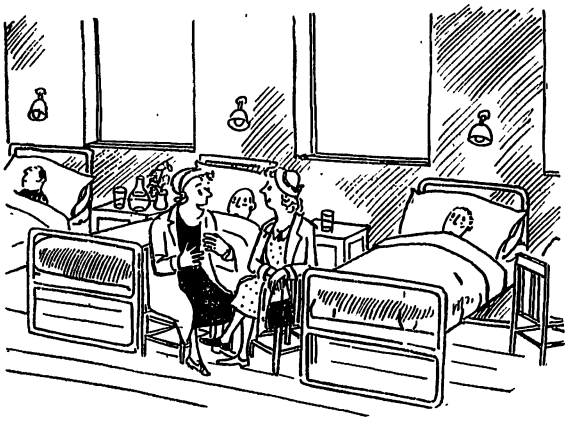

У лікарні.

Мати як мати. Нічого особливого в ній. А хлопчик — зо два роки. Може, два з половиною. Сидить в мами на колінах і замість того, щоб через вікно спостерігати за вуличним рухом, розглядає мене. Витріщило свої оченята й не кліпне. А очі — мов намистечко. Живі такі, цікаві. Милий карапуз, як кажуть у подібних випадках.

Автобус їде, зупиняється, люди заходять і виходять, а той карапуз очей від мене не відводить. Дивиться та й дивиться.

— Що воно так дивиться, гарне маля? — думаю собі. — Може, ніс у мене забрудненний або я дуже схожий на когось?..

Зиркнув на себе в шибці — ніби все гаразд. Зовнішністю теж ніби ні на кого не схожий. А воно дивиться. Оченята втупило в мене й нічого його не обходить. А оченята цікаві, живі. Мислячі.

— Про що такий малюк може думати?— міркую. Посміхаюся йому. А він мені — ні. Тільки ледь зморщився.

— От шибеник! — думаю. — Отакий ти! Не хочеш посміхнутися до дяді, так?

Підморгую йому по-приятельськи. Даремно. Навіть не ворухнувся. Дивиться та й дивиться. Зробилося мені вже трохи не по собі. Знову посміхнувся до нього, навіть зайчика зробив на пальцях.

— Тю-тю-тю! — кумедно пролепетів до нього. А він дивиться та дивиться. Свердлить очицями. Просто кажучи — прошиває.

Підвівся я з місця і показую йому язика. Далі вже їхав навстоячки. Як у житті, сто чортів! Також постійно на нас дивляться, дивляться, а людина ніколи не витримує до кінця...

ЯНУШ ОСЕНКА

ДИЯВОЛ-СПОКУСНИК

Однієї ночі прийшов до мене диявол. Я чекав на цей візит давно, бо маю славу порядної людини, а на таких в пеклі свій лік.

«Спокушуватиме чорт», — подумав я із страхом.

Але диявол зручно вмостився у кріслі, закинув копито на копито і, позіхаючи, роздивлявся довкола себе.

Запанувала глуха мовчанка.

— Напевно хочеш, аби я вплутався до якоїсь махінації? — підказав я чортові, щоб зламати кригу мовчання.

— Маєш намір, то вплутайся, а ні — то не вплутуйся, — спокійно відповів дідько, виколупуючи з-під нігтів сірку.

«Яку таку хитру пастку він мені готує?» — замислився я по цьому. Але диявол не поспішав братися до справи.

— Маю щось вкрасти? — запитую трохи згодом.

— Твоє діло, — відповів коротенько.

— Може, хочеш, щоб я став алкоголіком? — не відступався я.

— Коли багато п'єш... — промовив гість, — відтягати тебе від горілки не маю намірів.

— Зрозумів! — вигукнув я з тріумфом. — Хочеш намовити мене до розпусти! Півтемрява, п'янлива музика, шалені бажання...

— Е-е-е, які там шалені, — махнув зневажливо рукою. — Сама нудота!

— Нудота? — здивувався я. — На мій погляд, річ принадна.

— Вибач, але хто кого спокушує? — нагадав мені чорт.

— Дійсно, — закликаю себе до порядку. — Ти мене мусиш підбити на якийсь гріх.

— Була б охота... Хочеш — гріши, не хочеш — лишайся праведником. Мене це не обходить.

— Сто чортів! — вигукнув я. — Як так, не обходить?

— Змінилася система платні. Раніше я одержував за кожну душу, а оце нещодавно перевели на ставку, — повідомив чорт і сплюнув смолою.

— Фюїть! — аж свиснув я на таку новину. Відчув, що можливість согрішити пройшла перед самісіньким носом, віддаляється і назавжди зникає.

— Підпиши мені відрядження, — звернувся диявол, подаючи аркуш з словами «ПРИБУВ», «ВИБУВ» і «ПІДПИС СПОКУШЕНОГО».

Я поставив свій підпис. Диявол заховав посвідчення до кишені куцого фраку і помахав рукою:

— Зникаю.

— Ще ж півні не співали, — зауважив я йому.

Замість сатанинського реготу диявол ледве спромігся на бліду посмішку й щез. А там, де він щойно стояв, не пахло ані сіркою, ані смолою.

З польської переклав
Анатолій ГЛУЩАК

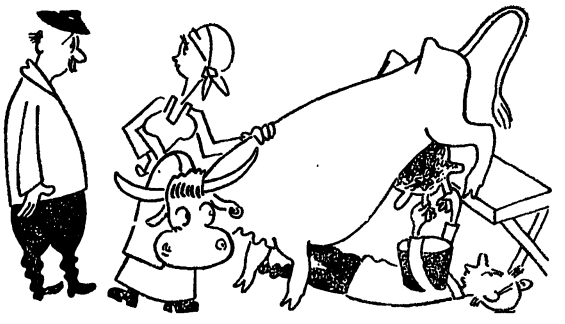

— Бачите, він раніше працював у гаражі...

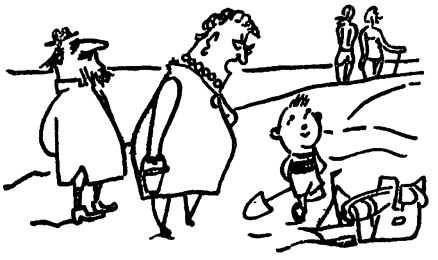

— Якщо я тобі куплю морозиво, скажеш мені, де ти закопав дідусеві штани?

Помста сусідки

— Ніколи не треба зв'язуватися з шахістом...

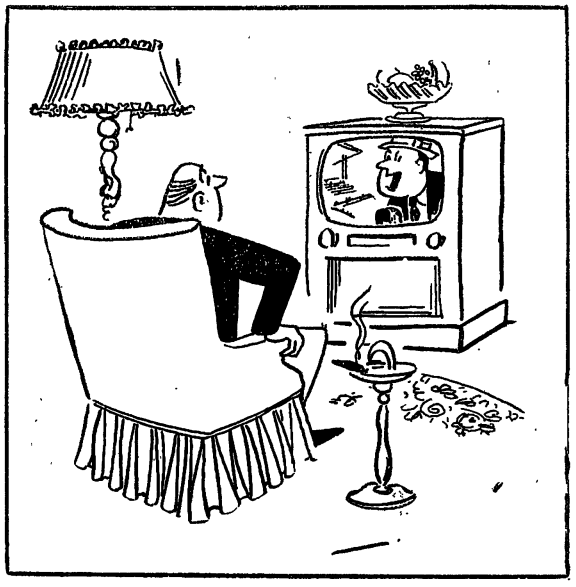

— Поки центральний нападаючий б'є по воротах, — подивіться коротеньку рекламну передачу...

— До речі, Гаррі, ось сто доларів, які я позичив у тебе...

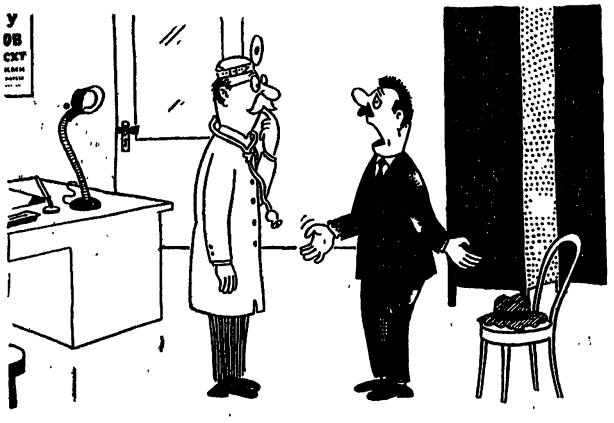

— Ви мене вилікували від клептоманії, це так, але тепер я ніяк не можу звести кінці з кінцями!

ЗВЕРХСКУПІСТЬ

Про страшенну скупість Нікколо Паганіні ходять розповіді не менш фантастичні, ніж про талант цього феноменального віртуоза-скрипаля. Так, розповідають, що одна дуже вродлива оперна співачка палко закохалася в нього і довго домагалася взаємності. Втративши будь-яку надію, вона сама запропонувала Паганіні свою руку і серце.

— Що? — гнівно перепитав великий віртуоз. — Одружитися з вами? Щоб ще й ви безкоштовно ходили на мої концерти?

РАДІСТЬ ЗУСТРІЧІ

Німецький композитор Роберт Шуман відзначався дивною мовчазністю. Він міг просидіти поруч з кимось із своїх друзів і знайомих годину-дві, не промовивши жодного слова. Одного разу він відвідав у готелі свого давнього друга музикознавця Дорна, який приїхав у справах до Лейпціга, де жив Шуман.

Як не намагався Дорн зав'язати розмову, все було марно. Шуман просидів в його номері години дві, так і не промовивши жодного слова, крім короткого привітання. Прощаючись з другом, Шуман все-таки сказав:

— А знаєш, Дорне, я збираюся до тебе в Кельн, на кілька днів.

— О, — зрадів Дорн, — от тоді ми вже намовчимося досхочу!

НЕБЕЗПЕЧНА РЕКЛАМА

Бальзак, який завжди був у боргах, завинив чималі гроші й булочникові, який постачав йому свої вироби. Втративши надію одержати гроші, булочник прийшов до Бальзака з проханням:

— Пане Бальзак, за ті гроші, що ви мені завинили, напишіть хоч рекламу для мого підприємства!

Бальзак погодився і запропонував булочникові вивісити таку табличку:

«Наші вироби дуже любить і охоче купує сам великий Бальзак».

Через деякий час булочник знову прийшов до Бальзака — цього разу із скаргою:

— Ваша реклама розорить мене!

— Невже у вас перестали купувати булки? — здивувався Бальзак.

— Навпаки, купують більше ніж будь-коли! Але покупці кажуть, що те, що любить великий Бальзак, вони хочуть купувати так само, як Бальзак, — у борг!

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

СПОРУДА КОСМІЧНОЇ ДОБИ

На вершині тисячометрової гори Єштед поблизу Ліберец в Чехословаччині зводиться споруда, схожа на космічний корабель. Це нова телевізійна башта. В її нижніх поверхах розмістяться готель і ресторан.

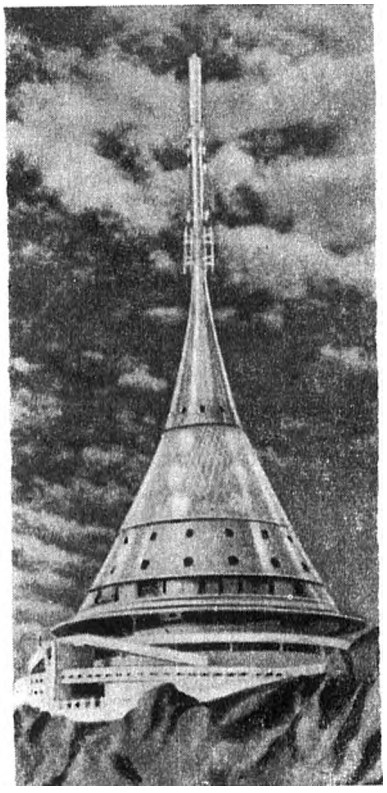

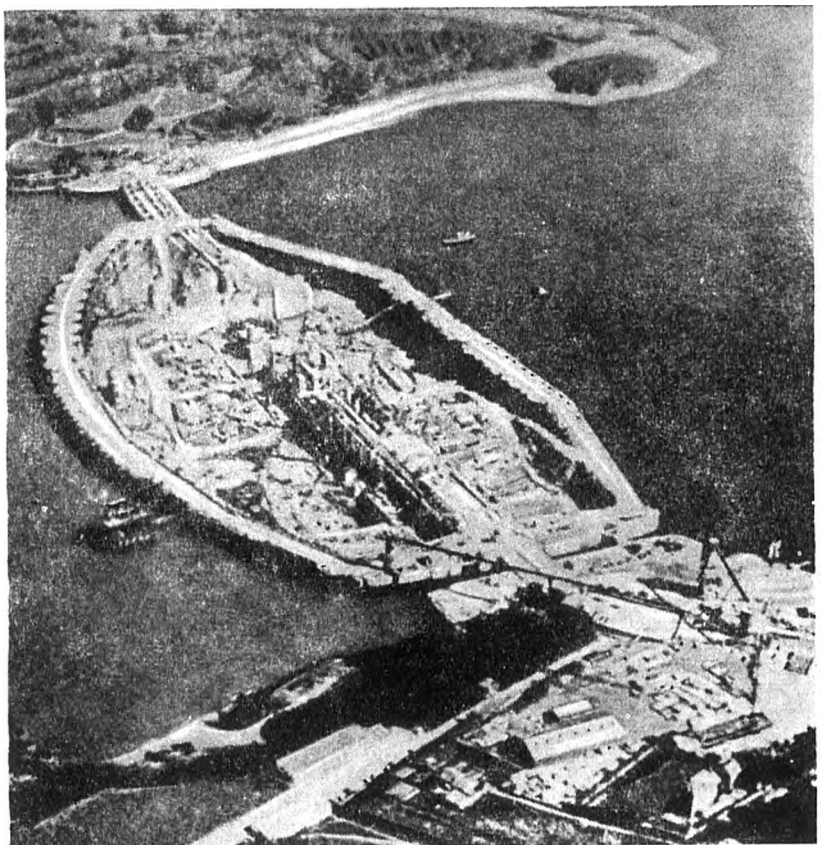

ЕНЕРГІЯ ПРИПЛИВІВ ТА ВІДПЛИВІВ

Перепад води під час припливу і відпливу в затоці поблизу Сен-Мало у Франції становить понад 13 метрів. Енергію руху води тут буде поставлено на службу людині. Вхід в затоку перетне гребля завдовжки 654 метри з 24 величезними турбінами двобічної дії. Нова гідроелектростанція вироблятиме щороку 544 мільйони кіловат дешевої електроенергії.

РОЗМОВА БЕЗ ТРУБКИ

Дуже зручно, розмовляючи по телефону, мати вільні руки для ведення записів тощо. В Японії випущено невеличкий пристрій до звичайного телефону. Він дозволяє розмовляти, навіть не знімаючи трубки.

ТЕЖ СПОРТ

У всякому разі, в Західній Німеччині це вважається спортом. Щороку в курортному містечку Вайлері на березі Боденського озера влаштовуються подібні змагання. Іноді вони закінчуються тим, що суперники здирають один одному шкіру з пальців.

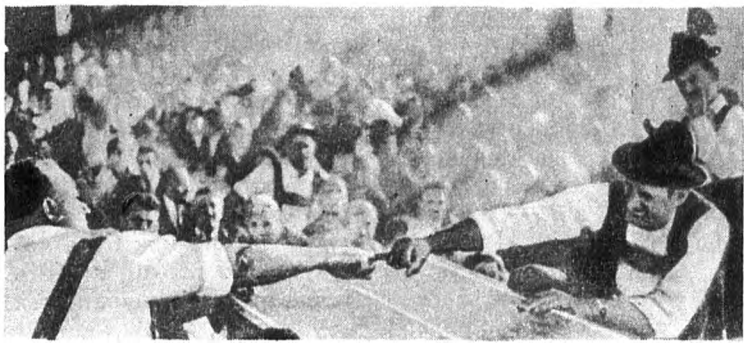

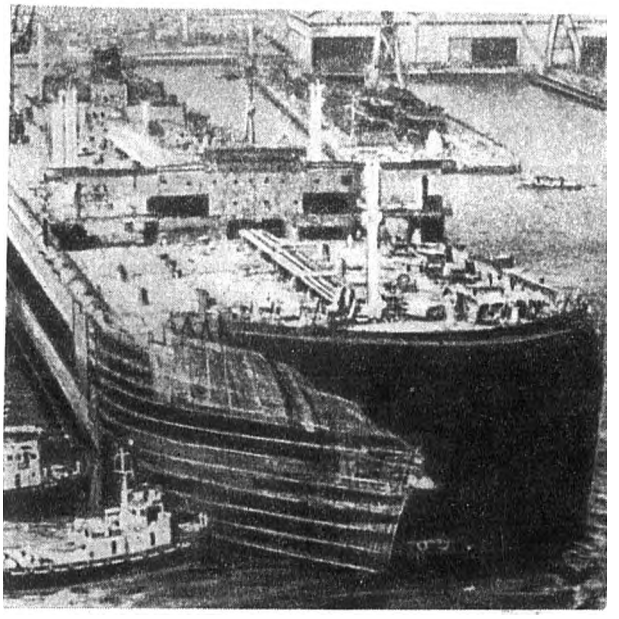

НАЙБІЛЬШИЙ В СВІТІ

В Йокагамі (Японія) спущено на воду найбільший танкер світу «Ідеміцу Мару» водотоннажністю 209 тисяч тонн. Довжина судна — 342 метри.

«ЛІТАКИ»

Так називали колись в Норвегії трьох братів Рууд — неперевершених майстрів лижного спорту. Тепер вони вже літні люди: Біргеру, який був Олімпійським чемпіоном 1932 і 1936 років, минуло 55 років, Зігмунду — 59, а наймолодшому, Асбьорну, — 46 років. Однак вони й досі вражають глядачів своїми карколомними стрибками. Лижні змагання за участю братів Рууд завжди приваблюють численну публіку.

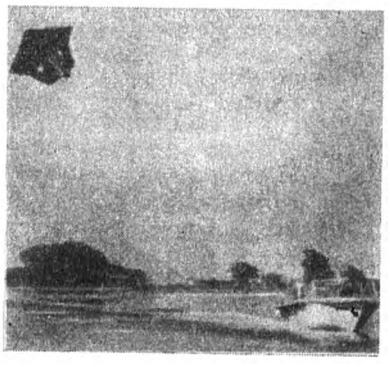

СПОРТ І ШЕРИФ

Ікаром XX століття називає себе житель штату Міннесота (США) Нельсон. Якщо моторний човен, що буксирує змія, розвиває достатню швидкість, змій злітає вгору на висоту 30 метрів. Однак місцевий шериф заборонив Нельсону підійматися в повітря, доки... він не дістане посвідчення льотчика-аматора.

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

ГУМАНІЗМ, ПРИСТРАСНІСТЬ, ФАНТАЗІЯ

Жан Саніта. Дві білі троянди для чорного. Видавництво «Едітер франсез реюні». Париж. 1964.

Українським читачам вже відомий перший роман прогресивного французького письменника Жана Саніта «Чи любите ви Вагнера?» (див. «Всесвіт» № 8, 1964 р.). В цьому творі йшлося про Францію часів гітлерівської окупації, про підпільну боротьбу патріотів, про те, як вони врятовують радянського офіцера Сергія Ворогіна і приймають його до своїх лав.

Другий роман Ж. Саніта «Дві білі троянди для чорного», а також його оповідання, свідчать про різнобічність інтересів письменника, який завжди порушує в своїх творах пекучі проблеми сучасності. Вже перший його роман покликаний був, як свідчить сам письменник, не тільки показати героїзм учасників руху Опору, але й нагадати читачам про загрозу відродження фашизму.

В романі «Дві білі троянди для чорного» автор зосереджує свою увагу на підступній діяльності американської розвідки в країнах Латинської Америки.

Головні персонажі твору — два журналісти, представники одного з великих паризьких телеграфних агентств — Раймон Паке та його друг Ріton, які в пошуках нових відомостей про південноамериканських індіанців потрапляють у гватемальське місто Манаос. Там вони випадково зустрічаються із своїм колишнім товаришем, англійцем Джеромом Вестом. Під час війни всі троє були військовими льотчиками і бомбили разом промислові центри фашистської Німеччини. Тепер Вест, який на власному літаку прилетів шукати щастя у Гватемалу, проти волі своєї служить у багатія-плантатора Антуана Дюпона, запеклого расиста, «хазяїна» Манаоса, і регулярно перевозить літаком зброю для великого загону найманців, розташованого в гватемальських джунглях Матто-Гроссо. Ця «античервона» організація створена для боротьби з усіма «лівими» силами, для збройного придушення партизанських загонів і демократичного руху на всій території Латинської Америки. Кодова назва її — «Біла троянда».

Вест не може втекти від Дюпона, бо знає, що в разі втечі той уб'є хлопчика-негра Мано, прийомного сина Веста. Раймон вирішує допомогти другові. Літаком Веста він дістається до табору контрреволюціонерів, щоб визволити Мано, якого там тримають як заложника, але сам потрапляє в пастку. Йому загрожує розстріл — адже він, журналіст, насмілився проникнути в центр таємної диверсійної організації — але його виручає юнак-кубинець Хуан. Захопивши літак, вони вдвох повертаються в Манаос. Однак там їх уже чекають бандити Дюпона. У плантатора надійна опора — Центральне розвідувальне управління США. Шеф ЦРУ терміново відряджає в Гватемалу свого помічника Сільвера Кабніка з наказом: зам'яти скандал, негайно звільнити Раймона і всіх його товаришів і вислати їх літаком з країни. А літак цей мусить загинути разом з усіма пасажирами...

Коли Кабнік з'являється перед ув'язненими, Раймон впізнає в ньому офіцера, якого вони з Рітоном і Вестом врятували від смерті під час війни. Кабнік вирішує допомогти своїм колишнім рятівникам і разом з ними втекти в Європу. Вони здійснюють свій план.

Та на цьому їхні пригоди не завершуються. У Франції, куди вони повертаються, саме точиться боротьба між двома гангстерськими синдикатами, що скуповують

зброю на складах американських баз, розташованих на французькій землі, а потім таємно перепродають її реакційним заколотникам і авантюристам усіх гатунків. Це боротьба не на життя, а на смерть, невинною жертвою її стає хлопчик Мано.

Оцінюючи роман Ж. Саніта, французький письменник і критик П'єр Гамарра писав у журналі «Ероп», що подібний жанр детективно-пригодницького роману у Франції не новий. Але «ця викривальна книга,—зазначав він,— розповідає про події холодної війни, про загрозу націзму й расизму, і в цьому полягає надзвичайне новаторство пристрасного і правдивого твору Жана Саніта».

Справді, вся книга сприймається як різке обвинувачення американської політики придушення інших народів.

В розмові з Кабніком Раймон гнівно кидає: «Ви захищаєте волю? Яку? В Гватемалі вона проштампована компанією «Юнайтед фрут», а на Сході від неї відгонить нафтою. В Конго вона радіоактивна, а в Індонезії забетонована, мов злітні смуги аеродрому... А з ким ви захищаєте цю волю?.. З Франко і фалангістами, яких колись засудить новий Нюрнберг...»

Цікавих висновків доходить розвідник Кабнік після тривалої суперечки з Раймоном. (Хоч, зауважимо принагідно, автор загалом не дуже переконливо зобразив раптове переродження старого шпигуна). Кабнік починає усвідомлювати, що «ЦРУ — це просто величезна машина для здійснення державних переворотів, машина, яка по суті захищає тільки інтереси великого бізнесу».

Жан Саніта створює багато образів представників табору реакції. Одна за одною проходять перед читачем похмурі постаті вірних прислужників імперіалізму. Це «квітникар» Спенсер Голлоудей, один з шефів ЦРУ, який спокійно віддає накази про знищення безвинних людей. Це виконавці його наказів: жорстокий і цинічний Антуан Дюпон, сучасний рабовласник і расист, що по-звірячому ненавидить все демократичне; це кат і садист Бубуль, колишній поліцай Батісти, тепер найманець, який «стріляє завжди в ноги чи живіт, щоб жертва довше мучилася». Колоритною є постать гангстера-мільйонера Тор'єна, який хоче будь-що здійснити план кривавої помсти своєму суперникові.

Безперечно, не все в цій книзі вдалося авторові, інколи йому зраджує смак, персонажі виходять надто схематичні. Приділяючи головну увагу пригодницькій лінії сюжету, письменник неглибоко розкриває внутрішній світ своїх героїв, а деяких наділяє надто прямолінійними характерами.

Однак надзвичайна пристрасність Жана Саніта, його багата фантазія, поєднана з гуманізмом і ненавистю до темних сил реакції, нарешті, образна і жвава мова, роблять цей його твір цікавим і захоплюючим.

Вадим ПАЩЕНКО

ТРИЛОГІЯ ТРИВОГ І СПОДІВАНЬ

Олівія Меннінг. Велике багатство. 1960. Сплюндроване місто. 1962. Друзі й герої. 1965. В-во «Хейнеманн». Лондон.

«Балканська трилогія» Олівії Меннінг (романи «Велике багатство» — 1960 р., «Сплюндроване місто» — 1962 р. і «Друзі й герої» — 1965 р.) широко обговорювалася й дістала схвальну оцінку всієї англійської преси. Навіть такі полярні за своїми політичними поглядами й симпатіями видання, як «Таймс» і «Дейлі уоркер», одностайно високо оцінили цей твір.

Чим же пояснюється такий жвавий інтерес критики й читачів до книжок Меннінг? Передусім, мабуть, тим, що всі три романи написані в підкреслено традиційній манері, без будь-яких формальних викрутасів, що досить-таки набридли серйозній читаючій публіці.

Трилогія Меннінг являє собою нескладний, іноді навіть надміру детальний життепис молодого англійського подружжя Прінгл (Гай Прінгл — викладач англійської мови та літератури на службі британської культурної місії), що його примхлива доля закинула спочатку в Бухарест, а потім — в Афіни.

Отже, розповідь про життя двох людей... Вона могла перетворитися на камерну психологічну драму, виконану з неабиякою майстерністю письменника-психолога, і зайняти своє місце серед таких поширених в Англії романів «малої теми», романів, присвячених приватному життю приватних осіб.

Але Меннінг намагається, хай на наш погляд не завжди однаково вдало, вийти із замкнутого й обмеженого світу особистих переживань до важливих проблем свого часу. І в цьому, безперечно, полягає одна з головних причин популярності трилогії.

О. Меннінг зуміла побачити соціальний конфлікт там, де автори

романів «малої теми» його не бачать — у сім'ї.

Гаррієт і Гай Прінгл одружилися, майже не знаючи одне одного. І «пізнавання» чоловіка стає для Гаррієт дуже болісним процесом.

Гай Прінгл, безперечно, найцікавіший і найважливіший персонаж книжки. Багатьма рисами своїми він викликає в нас симпатію: це енергійна, завзята, віддана своїй справі людина, людина добра й чула, завжди ладна допомогти тому, хто потрапив у халепу. Гай виріс у робітничій сім'ї. І хоча Меннінг ніде прямо не називає його комуністом, він— «left-wing», лівий, і це означає, що погляди його близькі до поглядів комуністів. Ще в дитинстві Гай бачив, як батько його та багато його знайомих роками сиділи без роботи, і «таке гайнування людської енергії завжди обурювало його». Від студентських років ідеалом Гая стали герої Іспанської Республіки, бійці Інтербригад. У той грізний час, коли коричнева чума фашизму поширилася майже по всій Європі, молоді англійці Гай Прінгл і Девід Бойд з надією дивляться на Росію, на країну, якій судилося зупинити й розгромити гітлерівські полчища. «От побачите, — каже Гай, — Росія ще виграє для нас цю війну». Але Прінгл і Бойд переконані не тільки в могутності нашої країни. Вони розуміють і прогресивність соціалістичної системи. «Найкраще для Румунії— це прийняти соціальну й економічну структуру Радянської Росії», — каже Бойд. Прогресивні англійські інтелігенти вважають, що майбутнє належить Росії.

Гай Прінгл щасливий, тому що вміє жити для людей. Він цілими днями пропадає в університеті, а коли англійське відділення закривається, він силами англійської колонії й румунських студентів здійснює постановку «Троїла і Кресіди» Шекспіра, в Афінах він ставить музичне рев'ю. Тільки для Гаррієт йому бракує часу...

Конфлікт між Гаєм і Гаррієт визріває на протязі двох перших книжок трилогії. Гаррієт не розуміє чоловіка, не розуміє його захопленості, його активного темпераменту, прагнення бути поміж людьми. Вона почуває себе нещасною й самотньою.

Що ж потрібно Гаррієт для щастя? Зовсім небагато. Вона хоче жити спокійно, мати свій дім і свою сім'ю. Гаррієт — непогана людина. Вона просто тверезо дивиться на життя і краще за Гая розбирається в людях. Вона позбавлена захопленості й довірливості, властивих Гаю.

Меннінг, можливо, сама не помітивши цього, створила надзвичайно цікавий парадокс — вона весь час підкреслює розважливість Гая, який постійно оперує доводами розуму, і водночас прагне переконати нас у тому, що Гаррієт має тонку й емоціональну натуру. Насправді ж Гай виявляється невиправним романтиком, що вірить у людей і в добро, а Гаррієт — люблячою, але розсудливою й практичною жінкою. Про неї можна сказати, що в своїй практичності вона емоціональна.

Розкривши перед нами душі своїх героїв, письменниця немовби засумнівалася, кому віддати перевагу — Гаю чи Гаррієт. В кожному з них вона бачить і хороше, і погане. І ця невизначеність, незавершеність авторського ставлення до героїв впадає в око в третій книжці, коли автор підходить до кульмінації конфлікту. Гай свідомо жертвує своїм особистим життям заради громадського обов'язку. Дедалі більше відчуваючи своє внутрішнє відчуження від нього, Гаррієт зустрічає молодого лейтенанта Чарлза Уордена, який закохується в неї й вимагає, щоб вона зробила вибір. Незважаючи на те, що Гаррієт також покохала Чарлза, вона залишається з Гаєм. Вона зробила вибір. Але не зробила вибору сама письменниця — в третій книзі Гай просто відходить на другий план, в центрі роману — взаємини між Гаррієт і Чарлзом, їх почуття, що так і не розкрилося. Здається, автор побоюється піти на загострення, розставити крапки над «і», і, мабуть, тільки через це Гаррієт залишається дружиною Гая, людини, по суті, їй чужої.

Взагалі, третя книжка явно слабкіша за перші дві. Тематично вона зближується з романом «малої теми», і, крім того, Меннінг у ній часто повторює те, що було сказано раніше.

Але в перших двох книжках Меннінг — не тільки тонкий психолог. Вона малює яскраві картини побуту довоєнного Бухареста, який вражає дочку туманного Альбіону Гаррієт буянням фарб, якимось азіатським духом і неймовірними злиднями. На вулицях міста повно нахабних жебраків, професія яких — чіплятися до іноземців, і затурканих, темних селян, що продають плоди своєї праці. Цими ж вулицями промарширують годовані фашистські молодчики, що пройшли спеціальну виучку в катів Дахау та Бухенвальда. Автор пише і про корупцію аристократичної верхівки, що розпродає країну оптом і вроздріб. Письменниця справедливо зауважує, що саме страх перед селянською революцією штовхав правлячі кола Румунії в обійми Гітлеру.

Меннінг не пише про війну. Вона показує нам передвоєнні будні двох приречених міст, на які от-от опуститься чобіт гітлерівського вермахту. Детально змальовуючи побут Бухареста й Афін і звичайні, буденні турботи їхніх жителів, письменниця зуміла майстерно показати почуття тривоги й жаху, що поступово наростає перед неминучою зустріччю з ворогом, почуття, яке завжди перевіряє чистоту душевних якостей людей та їхніх переконань. Тікають з Бухареста колеги Гая: Дюбедат, Тобі Лаш, лорд Пінкроуз. Тікає й безпосередній начальник Гая—Інчкейн, естет і прихильник Генрі Джеймса. «Найголовніше — це вижити», — одверто каже він. І хоч письменниця чудово розуміє приреченість ентузіастів-одинаків, таких як Гай, її симпатії на їхньому боці.

В романах Меннінг багато дійових осіб. Чимало образів окреслено побіжно, але не можна не згадати про трагікомічну постать російського емігранта князя Якимова. Це перекотиполе, людина без батьківщини й без професії, яка шукає, за чий би рахунок випити й закусити. Від Росії в Якимова залишилося тільки одне — підбита соболями шуба, яка — він про

це всім розповідає — була «подарована царем з власного плеча його покійному татусеві».

Головна сила трилогії — в її антифашистському пафосі.

Олівія Меннінг поставила собі нелегке завдання — сплавити в одному творі елементи психологічного, політичного, побутового й «сімейного» роману. В цілому їй це вдалося.

Г. АНДЖАПАРІДЗЕ

ДІАЛОГ ПРО НІМЕЧЧИНУ

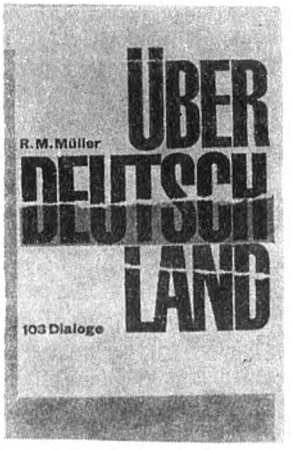

Р. Мюллер. 103 діалоги про Німеччину. «Вальтер-ферлаг». 1965.

«— Якої ти думки про бундесвер?

— Згайновані гроші.

— Згайнувати 18 мільярдів? Ти знову верзеш казна-що.

— Ти так гадаєш?

— На мою думку, це цілком логічно: народ озброюється, щоб бути готовим дати відсіч будь-якому нападникові.

— За певних обставин мені теж хотілося б мати пістолет у кишені.

— Тоді що саме не подобається тобі в бундесвері?

— В бундесвері? Чому саме в бундесвері?

— Хіба ти не сказав, що гроші, витрачені на його утримання — згайновані?

— Атож, сказав. Та річ не в бундесвері. Треба дивитися глибше на державу, що створила його.

— Федеративну Республіку?

— Атож, нашу Федеративну Республіку.

— А при чому тут Федеративна Республіка?

— При чому?! Ми накопичуємо знаряддя вбивства, а коли комуністи кличуть нас до столу переговорів — відмовляємося розмовляти з ними...

— Скидається на те, що в твоїй особі Східний Берлін придбав дешевого пропагандиста.

— Гадаєш, мені краще держати язика за зубами?

— Раджу тобі замислитися над моїми словами.

— Я вже замислився.

— Справді?

— Над цим кожен мусить замислитися.

— Над чим?

— Над тим, що не-комуністи в багатьох випадках доходять висновків, співзвучних ідеям комунізму».

Такий один із 103 діалогів про Німеччину, що точаться між персонажами однойменної книжки західнонімецького письменника Р. Мюллера. За зразок для неї автор узяв знаменитий «Катехізис» Генріха Клейста, це дозволило йому в гострій полемічній формі порушити найважливіші проблеми сучасного життя Західної Німеччини.

Мюллер пережив страшні часи націстського панування, бачив крах «тисячолітнього» райху, і тому його непокоять старі — коричневі — плями, що все виразніше проступають на підновленому фасаді боннської держави. Занепокоєння з приводу сучасного становища у ФРН, тривогу за майбутнє Німеччини висловлює старший партнер «103 діалогів про Німеччину», батько. Його позиція обумовлена політичним і життєвим досвідом, він тверезо аналізує й правильно оцінює дійсність. Молодший партнер «Діалогів» — син. Він повторює заяложені фрази боннської реваншистської пропаганди, яка не гребує часом запозичити дещо з арсеналу націстів. Мюллер, за професією вчитель, добре обізнаний з тією духовною поживою, якою напихають у школах західнонімецьку молодь. Саме тому він вважає, що головне завдання кращих представників західнонімецької літератури й культури полягає в тому, щоб захистити молоде покоління від згубного впливу мілітаристської пропаганди.

Погляди персонажів Мюллера діаметрально протилежні. Під впливом подій і життєвого досвіду батько змінив свої погляди (а в нього вони формувалися за гітлерівських часів) і нині бачить усю облудність офіційного боннського курсу. Але син не помічає цього, і батько хоче допомогти йому й тому веде з ним розмови про Німеччину.

Взагалі питання про ставлення до минулого, або, як його іноді називають, «питання забуття», відіграє неабияку роль у сучасному житті Західної Німеччини. Багато уваги приділяють йому і в «Діалогах».

«Як можна лікувати рани Німеччини, якщо ви їх роз'ятрюєте?» — запитує син. Обидва співрозмовники, здавалося б, щиро прагнуть одного — забути ганебне минуле й якнайскоріше звести новий «німецький дім». Однак і в цьому питанні їхні погляди розходяться.

Реваншистські елементи намагаються примусити німецький народ забути поразки німецько-фашистських військ у минулій вій-

ні, прагнуть обілити або пустити в непам'ять жахливі злочини проти людства, вчинені націстами, переконати підростаюче покоління, що «націзм не такий вже страшний, найстрашніші — росіяни».

Недивно, що жертва цієї пропаганди — молодший персонаж «Діалогів» — кидає фразу: «Гітлер був винен набагато менше, ніж про це говорять». Та із спогадами про минуле молодшому співрозмовникові явно не щастить. Він силкується виправдати Гітлера.

«Для свого народу Гітлер хотів кращої долі...» — вперто бубонить син.

«Отже, хисту не вистачило, — кепкує батько. — Ні-ні! Звичайно, то був «геній». Тільки «геній» міг за дванадцять років довести Німеччину до ганебного кінця. Це неабияке досягнення... Майже до самісінької Москви він гнався за комуністами, щоб привести їх потім у Берлін...»

І так щоразу. Варто лише молодику для підтвердження своїх поглядів звернутися до «матеріалу з минулого», як цей «матеріал» обертається проти нього самого.

Затаврувати й поховати злочинне минуле, на думку старшого співрозмовника, значить не допустити його повернення. День капітуляції фашистської Німеччини, який поклав край гітлерівському райху — 8 травня 1945 року, — батько пропонує відзначати як національне свято. Адже це день визволення від фашистського кошмару! Син не погоджується з ним. Обвинувачуючи батька в антипатріотизмі, він звертається до «найсильнішого» аргументу реваншистської пропаганди: «Чи відомо тобі, що й комуністи святкують день 8 травня?»

Хоч літній герой книжки Мюллера далекий від ідей комунізму, антикомуністична істерія як політичний курс боннської держави викликає в нього протест. Особливо показові щодо цього його міркування про Німецьку Демократичну Республіку. Батько не згоден з тим, що політика невизнання НДР — це, як твердять у Бонні, «найкраще рішення». На його думку, — давно вже слід глянути на дійсність тверезими очима. «А ми заплющуємо очі, рахуємо до трьох і гадаємо, що коли знову глянемо на світ, — усе вже буде підготовлене до возз'єднання Німеччини в дусі миру, свободи й капіталізму. Причому деякі наші політики і досі, по п'ятнадцяти роках, бояться сказати «три» і відкрити очі».

Бонн мріє про загарбання Німецької Демократичної Республіки й відновлення в ній капіталістичних порядків. Але що б означало оце так зване «возз'єднання»? Відповідаючи на це питання, старший персонаж «Діалогів», який добре розуміє значення соціалістичних перетворень в НДР, каже:

«Сільськогосподарські виробничі кооперативи одразу ж розженуть. Флік знову загарбає промисловість Східної Німеччини... Учні, згідно з нашим розумінням свободи, вже не спілкуватимуться з робітниками на виробництві. Дітям робітників годі буде мріяти про вищу освіту. Смертність матерів і немовлят «повернеться до нормального рівня» (тобто зросте — Ю. Б.). Прийде кінець і рівноправності чоловіків і жінок на виробництві...» А коли син, обурений цим красномовним переліком, кричить: «Годі!» — батько спокійно відказує: «Отже, тобі відомо, що це ще не все?». А далі, вже з іншого приводу, він додає:

«Якби тільки ці комуністи не мали так багато хороших ідей! Політехнічну освіту вони вихопили в нас з-під самого носа. Уяви собі, в них уже є патент і на справжню демократію».

Устами батька Р. Мюллер висловлює, очевидно, свої погляди. Щоправда, його соціальний аналіз дещо наївний; скажімо, надто багато надій покладає старший співрозмовник «Діалогів» на механізм буржуазної демократії. Та в цілому книжка Мюллера піддає різкій критиці політику уряду ФРН.

На завершення «Діалогів» батько висловлює думку, що політика правлячих кіл ФРН могла б змінитися, якби такої зміни зажадав народ. «Треба лиш переконати його в тім, що це конче потрібно». «І тому ти почав з мене?» — запитує син. — «Так, саме тому я почав з тебе», — відповідає батько.

Ю. БЛАНК

м. Владімір

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06350. Підписано до друку 20/III 1967 р. Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 45.046. Ціна 60 коп. Зам. 0770.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74088

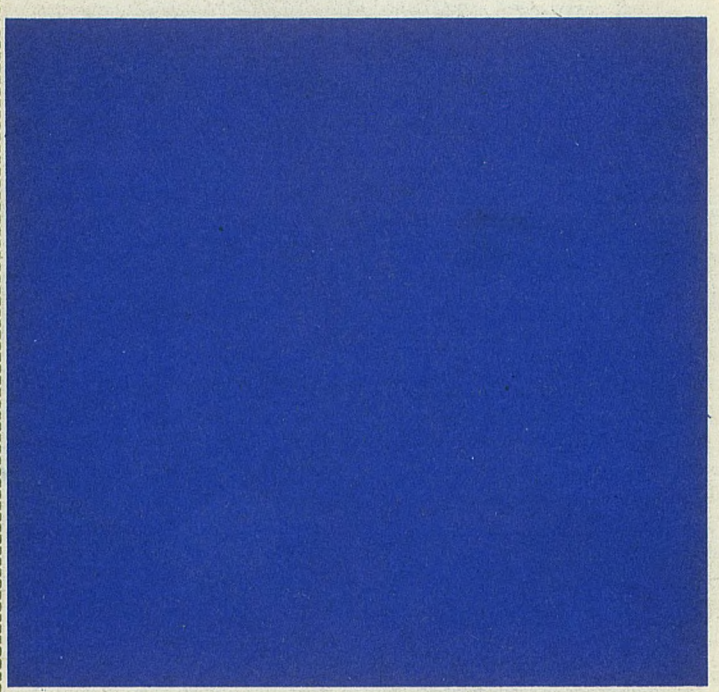

Ціна 60 коп.